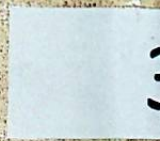

قاراماي تاريخ ماتيوريا السري

4

قاراماي تارىخ ماتېرىياللىرى

جۇڭگو خەلق شىياسى مەسلىھەت كېڭىشى قاراماي

شەھەرلىك كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللار

ھەيئەتى تۈزگەن

دەسلەپكى يىللاردا
مەسئۇل مۇھەررىرى: قابدوللا قايسار

قاراماي تارىخ ماتېرىياللىرى (4)

克拉玛依文史资料 (维吾尔文)

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى قاراماي شەھەرلىك

كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللار ھەيئىتى تۈزگەن

中国人民政治协商会议克拉玛依市委员会

文史资料委员会编

كۆپەيتىپ بېرىشقا بولمايدۇ ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ

内部发行 请勿翻印

شىنجاڭ شىخو ناھىيىلىك باشقا زاۋۇتىدا بېسىلدى

新疆乌苏县印刷厂印刷

1989 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى نەشىردىن چىقتى

مۇندەرىجە

- قاراماي نېفىت-تېلىكىنى تېپىشنىڭ ئىلگىرى - ئاخىرىنى
 ئەسلىش جاڭ كەي 1
 قارامايدىكى يەر - سۇ ناملىرىنىڭ ئېتمولوگىيىسى
 ھەققىدە تۆكەن ئاقبايۇپ 66
 قاراماي شەھىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كۈ-
 مىتىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ باش - ئاخىرى ... ۋاڭ جۈن 92
 يەنسېخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى
 ئەسلىش جاۋ شىنيا 99
 مايتاغ نېفىتلىكى ھەققىدە بىر پارچە ئەسلىمە
 جياڭ لىڭشياڭ 122
 جاپالىق يىللار، شەرىپلىك ۋەزىپە، ئۇچقاندەك
 ئىلگىرىلىش خې زىلى 126
 سۇ ئۈچۈن جەڭ قىلغان كىشىلەر ... جىڭ شۈنەن ... 145
 قاراماي شەھەرلىك ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بىلەن
 ئالاقىلىشىشنىڭ باشلىنىشى ۋە تەرەققىياتى ... لەن زوشياڭ ... 168
 كونا جۇڭگودىكى شىنجاڭ نېفىت سانائىتى ھەققىدە
 ئىزھار ۋاڭ لىيەنفاڭ 173
 بەيتىك ئۇرۇشى ۋە باشقىلار ... ماچېڭگۇڭ 227
 مايتاغنىڭ تاغ جىلغىلىرىدىكى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ
 شەكىللىنىشى ۋە 50 يىل جەرياندىكى بىر نەچچە قېتىم-
 لىق كەلكۈن ئاپىتى شاۋ جياشۇ 241

قاراماي نېفىتلىكىنى تېپىشنىڭ

ئىلگىرى - ئاخىرىنى ئەسلەش

سوۋېت مۇتەخەسسسى ل. ئى. ئوۋالوۋ ئۇستازغا ۋە
گېئولوگىيە باشقارمىسىكى ئاۋانگارتلارغا تەقدىم قىلىمەن

چاڭ كەي

1. يېڭى رايون، يېڭى ئترەت باشلىقى ۋە

قاراماي تاغنىڭ سىرى

1953 - يىلى ئەتىيازدا، پېقىر يولداش فەن چېڭلۇڭ،
ۋاڭ داچۇنلەر بىلەن بىرلىكتە يېقىلغۇ سانائىتى مىنىستىرلىكى
نېفىت باشقۇرۇش باش ئىدارىسىنىڭ تەقسىم قىلىشى ئارقىلىق
شىنجاڭدىكى جۇڭگو - سوۋېت نېفىت شىركىتى گېئولوگىيە
باشقارمىسىغا تەقسىم قىلىنىپ كېلىپ خىزمەت ئىشلىدىم.
شۇ چاغدا توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە ھەر دەرىجىلىك
دەھبە رايونىنىڭ باش ۋەزىپىسىنى سوۋېت تەرەپ، موئاۋىنلىق
ۋەزىپىسىنى جۇڭگو تەرەپ ئۆتەيتتى. شۇڭا، گېئولوگىيە باشقار-
مىسىنىڭ باشقارما باشلىقى ۋەزىپىسىنى سوۋېت مۇتەخەسسسىسى
باگۇرون ئۇستىگە ئالغان بولۇپ، يولداش يۇپىڭ موئاۋىن
جۇڭاڭ ئىدى. گېئولوگىيە باشقارمىسىدىكى جۇڭگولۇق يولداش-
لار ناھايىتى ئاز بولۇپ، باشقارمىدا پەقەت بۆلۈم باشلىقى

ليۇ فۇلەي، بىر نەپەر ئىش بېجىرگۇچى، بىر نەپەر تەرجىمان
بىلەن بىر نەپەر ماشىنىستلا بار ئىدى. مەن سوۋېت مۇتە-
خەسسىسى بىخوتتىن مەسئۇل بولۇپ تۇرغان گېئولوگىيە ئوتتۇ-
رىسىغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىندىم. ئاندىن پىراكتىكانت ئىنژېنېر،
ئالدىنقىمىز كالىنىكتىرلىق موئاش، لېكىن مېنىڭ ئەمەلىيەتتە
قىلىدىغان خىزمەتتىم كالىنىكتىرلىق، پىراكتىكانت ئىنژېنېرلىق،
ئاشخانا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە ئاتالمىش جۇڭگو تەرەپ
ۋەكىلى قاتارلىق كۆپ جەھەتتىكى ئىشلار، بۇ مەن ئۈچۈن
ئېلىپ ئېيتقاندا ناھايىتى ياخشى بىر چىقىمىش پۇرسىتى بول-
دى. بىزنىڭ خىزمەت قىلىدىغان جايىمىز توستى — جارتى
دەرياسىنىڭ ئەتراپى بولدى. ئەتراپىمىزدا يېڭىدىنلا مەك-
تەپ پۈتتۈرۈپ كەلگەن بىر ياش سوۋېت مۇتەخەسسىس بولۇپ،
ئۇ گېئولوگ خىزمەتىنى ئىشلەيتتى. ئەتراپ باشلىقى بىخوتتىن
50 تىن ھالقىغان، تەجرىبىسى مول نېفىت گېئولوگ مۇتە-
خەسسىسى ئىدى. ئۇ ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىغا قاتناشقان
ئىكەن. ئۇ ماڭا كالىنىكتىرلىق ۋە پىراكتىكانت ئىنژېنېرلىق
خىزمەتىنى قانداق قىلغاندا ياخشى ئىشلىگىلى بولىدىغانلىقىنى
ئۆگىتىپ قويدى، بۇ مېنىڭ خىزمەتكە قاتناشقاندىن كېيىنكى
تۇنجى قېتىملىق مەرىپەت ئۇستازىم ئىدى. گەرچە ۋاقىت پەقەت
بىر يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ماڭا قالدۇرغان تەسىراتى
ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى. باشقارما باشلىقى يولداش يۇپىڭنىڭ
تەلىپى بويىچە، مەن ئەتراپتىن تەقسىم قىلغان خىزمەت
ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشتىن تاشقىرى، كەشلىك ۋاقىتتىن پايدى-
لىنىپ توستى — جارتى دەرياسى رايونىنىڭ نېفىت گېئولو-
گىيەسىنى تەكشۈرۈش دوكلاتىنى يېزىپ چىقىم. باشقارما
باشلىقى يۇپىڭ ئەستايىدىللىق بىلەن بىزگە تېزىراق تەس-
مىيە

يېغىنىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، بىزنىڭ ھەر قايسىلىرىمىزنىڭ تەتقىقات
نەتىجىلىرىمىزدىن دوكلات ئاڭلىدى، ھەمدە تۈزۈش پىكرىنى
نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مېنىڭ خىزمەتكە قاتناشقاندىن
كېيىنكى بىرىنچى قېتىملىق يازغان تەتقىقات دوكلاتىم
ئىدى. رەسمىي دوكلات بولمىسىمۇ، لېكىن باشقارما باشلىقى
يولداش يۇپىڭ ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ھەممىسىنى
ماشىنىستلارغا ئۇرغۇزۇپ ماتېرىيال قىلدۇرۇپ باستۇردى.
بۇ بىزگە نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندا چوڭ اپىر ئىلھام ۋە
ھەيدەكچىلىك بولدى، چۈنكى، بۇ سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ۋە
باشقارما رەھبەرلىرىنىڭ بىزنى قىزغىنلىق بىلەن تەربىيىلىشى
ئىدى.

1954 - يىلى ئەتىيازدا، باشقارما باشلىقى يۇپىڭ
ماڭا يېڭى رايونغا بېرىپ خىزمەت قىلىشىمنى، ئەترەت
باشلىقى سوۋېت مۇتەخەسسىسى يولداش ل. ئى. ئوۋالوۋ
ئىكەنلىكىنى، ئەترەتمىزنىڭ نامى - 54 - يىللىق بىرىنچى
ئەترەت (54 - يىل/1)، خىزمەت رايونىمىز جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال گىرۋىكىدىكى قاراماي - ئورقو
رايونى بولۇپ 1:100000 ماسىشتا بىلىق كۆلەمىدە نېفىت
گېئولوگىيەسىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇردى.
كونا قارامايدىكى ماي ئالاھىدىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمىدە
جايلىشىش ئەھۋالىنى، ھەمدە گىراۋىي ماگنىت كۈچى ۋە توك
ئۇسۇلى ئەترەتىنىڭ خىزمەت رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي بىزگە
تونۇشتۇرۇلدى. بۇ ھال مېنى چوڭقۇر ئويلىتىدۇردى. چۈنكى مەن
بىر - يىلدىن بۇيان ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىنىڭ نېفىت
گېئولوگىيەلىك ماتېرىياللىرىنى ئىگەللەپ، تونۇشقان بولساممۇ،
ئويمانلىقنىڭ غەربىي - شىمال گىرۋىكىنىڭ ئىپتىدائىيلىقىدىن

ھېچقانداق خەۋىرىم يوق ئىدى. لېكىن كونا قازانلاردىكى
چوڭ كۆلەملىك ماي ئالامىتىنىڭ كۆرۈنۈشى مېنى قىزىقتى
قىزىقتۇردى. مېنىڭ كاللامدا بىر قاتار مەسىلىلەر پەيدا
بولدى: بۇ نېفىت كۆرۈنۈشلىرى قايسى دەۋرنىڭ يەر قات-
لىمىغا مەنسۇپ؟ نېفىت زادى نەدىن چىقىۋاتىدۇ؟ بۇنىڭ
ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى
بار؟ ئۇ جايلاردىكى تاغلار ئىگىزمۇ قانداق؟ خىزمەت را-
يونىنىڭ جۇغراپىيەلىك شەرت - شارائىتى قانداقتۇر؟...
باشقارما باشلىقى يۇپىڭ يىغىن ئاخىرلاشتى دېگەن چاغدىلا
مەن ئۆزەمنى بىر قاتار مەسىلىلەر دۆۋىسى ئىچىدىن ئۆي-
خۇتۇپ ئالدىم.

مۇشۇ مەزگىللەردە، بىزنىڭ گېئولوگىيە باشقارمىسى
ئەسلىدىكى دىرېكتورلار بىناسىدىن گېئولوگىيە باشقارمىسى
بىناسىغا كۆچۈپ چۈشكەن. (كېيىن نۇرباغ دوختۇرخانىسىغا
ئايلىندى). مەن ئەترەتكە بېرىپ تېزىمغا ئالدۇرغان چاغ-
دىلا بىزنىڭ يېڭى ئەترەت باشلىقىمىز - سوۋېت مۇتەخەس-
سىسى يولداش ئوۋالوۋنى كۆردۈم، ئۇ كىشى ئوتتۇرا بوي-
لۇق، لېكىن قامەتلىك، ئىككى كۆزى نۇرلۇق كۆرۈنەتتى. ئۇ كىشى
سوۋېت كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، ۋەتەننى
قوغداش ئۇرۇشىغا قاتناشقان، يېشى 50 تىن ھالقىغان
بولسىمۇ، تەجربىسى مول نېفىت گېئولوگ مۇتەخەسسىسى
ئىدى. ئۇ مېنى قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئېلىپ، ئىسپاتلىق
خوشال بولغان ھالدا جۇڭگوچە سۆزلىپ ئۆزىنى تونۇشتۇردى:
«مەن، ئوۋالوۋ». «گېئولوگ» بولمىدى دېگەن جۇڭگوچە
گەپنى ئېيتالماي، يولداش ۋاڭ كىشىدىن سوراپ: «Гео-
Лог» دېگەننى جۇڭگوچە نىمە دەيمىز دېدى؟ شۇنىڭ بىلەن

قىزىقارلىق ھالدا جۇڭگوچە گەپ بىلەن «گېئولوگ» دەپ قوشۇمچە قىلىپ، قاخاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. «مۇشۇنداق ئوچۇق چىراي كۈلكە ئىچىدە، مەن بىر قىزغىن، خوش خۇي، تىبە-جىرىمىسى مول، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەتلىك، گېئولوگ سېپىدە نەچچە ئون يىل ئىشلىگەن نېفىت گېئولوگىيە مۇتەخەسسسى بىلەن تونۇشۇپ قالدىم. شۇ چاغدا، ئەترەتتە پەقەت بىز ئۈچىمىزلا بار ئىدۇق، بەلكىمبەلگەن شىتات بويىچە ئەترەتتەمىزدە بىر نەپەر ئەترەت باشلىقى بىلەن ئىككى نەپەر گېئولوگ بولۇشقا تېگىشلىك، گېئولوگ خادىمىنىڭ بىرسى يولداش ۋاڭ كىسى ئىدى. ئۇ كىشى بەستىلىك كەلگەن، ناھايىتى ئېغىر - بېسىق، روس تىلىنى راۋان سۆزلەيدىغان ئادەم ئىدى. نېفىت گېئولوگىيىسى كەسپىنى ئوقۇمىغان بولسىمۇ، لېكىن سوۋېت مۇتەخەسسسلەردىن بىر يۈرۈش دالا گېئولوگ خىزمىتى ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋالغان ئىكەن.

2. قاراماينى دەسلەپكى چارلاش

1954 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە، نۇرباغ ئىچىدىكى تېرەكلەر ياپ - يېشىل يوپۇرماق چىقارغان چاغدا، بىز دالا خىزمىتىنى باشلىۋەتتۇق. مېڭىشنىڭ ئالدىدا، ئەترەت تېمىزگە بىر نەپەر پىراكتىكانت ئوقۇغۇچى قوشۇلدى. (يولداش جاۋ شۇەخەي، تېنەنچىڭ داشۋە خىمىيە پاكۇلتۇ-تىنى پۈتتۈرگەن، شىركەتمىزگە تەقسىم قىلىنىپ كېلىپ، كەسپىنى ئۆزگەرتىپ گېئولوگ كەسپىنى ئۆگەنگەن.) شۇنىڭ بىلەن ئۈچ نەپەر ئىشچى بىلەن بىر نەپەر ئاشپەز، شوپۇرنى قوشقاندا جەمئىي 9 ئادەم بولدى. ئاپتوموبىل ئۈرۈمچىدىن

چىقىپ ئاشىپولدا غۇيۇلداپ مېڭىۋاتقان چاغدا، مەن خىمالغا
چۆكۈپ: قارامايتاغ زادى قانداق يەردۇر؟ ئۆتكەن يىلى
ئۆزۈم كەلگەندە ھەيۋەتلىك تىيانشان تاغلىرىغا قاتتىق
ئەزەر تاشلاپ ماڭغان ئىدىم، ھەمدە بۇ يىل تاشىپولنىڭ
ۈڭ تەرىپىدىكى بېنپايان چۆل - جەزىرىگە زەڭ قويۇپ قاراپ
ماڭدىم. ئۇ يەرنىڭ كۆرۈنۈش مەنزىرىسى تەڭرىتاغ ئالدى
بىلەن ئوخشاشمىدۇ؟ بىزنىڭ خىزمەت رايونىمىزنى ئاڭتۇرۇپ
كۆرگەن ئۆلكە تەزكىرىسى ۋە ھۇججەتلىر ئىچىدىن، چۆچەك
ۋىيلايىتىغا قاراشلىق رايون ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدۇق، خىزمەت
رايونىمىزنىڭ غەربىي تەرىپىنى «كىچىك يەر نامى بويىچە قازا-
مايتاغ، چوڭ نامى بويىچە چىڭشىيا»، غەربىي شىمالغا سوزۇلغان
چوڭ تاغنى چىڭگىش تېغى دەيدىكەن؛ خىزمەت رايونىنىڭ
شەرقىي قىسمىنى ئورقۇ دەپ ئاتايدىكەن، ئۇ يەر ئاھالە
نۇپۇسى بولۇپ، دەم دەرياسى ۋە ئېلېكتۇر كۆلى بار ئىكەن؛
خىزمەت رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە ماناس دەري-
ياسى، شاۋگۈەي ئاھالە نۇپۇسى بار ئىكەن، لېكىن ئۇ زادى
قانداق يەردۇر؟ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار مەسىلىلەر
مېنىڭ كاللامنى چىرىماپ، قايتا - قايتا ئويلايدۇردى. ئاپتو-
موبىل شىغۇغا كىرگەندىن كېيىن بىز كەينىمىزگە بۇرۇلۇپ،
ئويمانلىقنىڭ ئىچكىرى تەرىپىگە قاراپ ئاتلاندىق. ئۇ
چاغلاردا ھازىرقى قاراماي - ئۈرۈمچى تاشيولى يوق ئىدى،
قارامايتاغ بېرىش ئۈچۈن جەزىمەن شىخو - چۆچەك تاشيولىنى
بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلەتتى. بۇ يول ئاساسى جەھەتتىن
توپا يول بولۇپ، ھەم كۈيتۈن دەرياسىنىڭ قەيران كۆلىگە
قۇيۇلۇشتىكى ئېقىپ كىرىدىغان يولى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئەتىياز پەسلىدىكى توك تەشمەك بولغانلىقتىن، بۇ يولدا

مېڭىش ئىنتايىن تەس ئىدى. بەزى گېئومېترىكىلىق ئەقىدىسى
بىزدىن بالدۇر كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئىككىنچى ئاينىڭ
ئوتتۇرا مەزگىلىدە يولغا چىقىپ، كۆپلىگەن ئېغىر ئاپتوموبىل-
لىرىنى پاتقاققا پېتىرىپ قويغان. بۇ بىزنىڭ «ئالدىنقى
ئاپتوموبىللاردىن ئىپتىدائىي ئېلىشىمىزغا» پايدىلىق بولدى.
بىز ئۇلاردىن تەجرىبە - ساۋاقلارنى قوبۇل قىلدۇق، بىرىنچى
چىمدىن سەل كېچىكىپ يولغا چىقىش، ئىككىنچىدىن ئېھتىيات-
چانلىق بىلەن يولدىن ئايلىنىپ مېڭىپ، تۆك تەشمەك
يوللاردىن ئوڭۇشلۇق بىلەن ئۆتۈش كېرەك ئىدى. بىز
چېيەيزى دېھقانچىلىق مەيدانىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن
يەنىلا شەرقىي شىمالغا قاراپ، چېمەنسەن لاۋيا ئارقىلىق
توغرا قارامايدا قاراپ ماڭدۇق. چېمەنسەن لاۋيادىن ئۆت-
كەندىن كېيىن، يولدا بىزگە ئاپتوموبىل ئۇچرىدى. بۇ
چاغدا بىزنىڭ كۆزىمىزگە پاكار قارا تاغلار بىلەن چىڭگىس-
خان تېغى ئېنىق كۆرۈندى. ئاپتوموبىل تۇپ - تۈز كەتكەن
چۆل - جەزىرىگە قاراپ قەدەم قويدى، سول تەرەپتىكى
يىراقتىن تاقىم ھەم پاكار قارا تاغلار ۋە چىڭگىسخان
تېغى، ئوڭ تەرەپتىن كۆز يەتكۈسىز بىپايان قۇملۇق كۆ-
رۈندى. قىزىقارلىق شۇكى، بىزنىڭ كۆزىمىزگە ھەيۋەتلىك
شىمالىي تەڭرىتاغ چوققىسىدىكى ئاپپاق قارلار كۆرۈنۈپ
تۇراتتى. ئاپتوموبىل مېڭىپ قىزىل تاققا يەتكەندە، چوڭ
بىر تىك دۆڭدىن چۈشۈشكە توغرا كەلدى، دەل مۇشۇ
چاغدا قاراماينىڭ رەڭگا - رەڭ ئېچىلما رايونلىرى ۋە ئېدىر-
لىق كۆرۈنۈشلەرى كۆزگە ئېنىق كۆرۈندى، بۇلارنى تەڭرى-
تاغ ئالدى كۆرۈنۈشلەرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، پۈتۈنلەي
باشقا بىر دۇنيا دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ يەردە ئېگىز -

چاققانامتىنى، ئۇلارنىڭ پىيادە مېڭىپ چېپەيزىگە بېرىپ ياردەم سوراشقا كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇختۇق. ئوۋالوۋ ئاشپەزىگە ئېيتىپ ئۇلارنىڭ ياكولۇشكىسىغا سۇ توشقۇزۇپ بەردى، ھەمدە ئۇلارغا ئاز - تولا نان ياردەم قىلدى، ھەم رەخمەت ئېيتتى. ئاپتوموبىل بۇرۇلۇپ كونا قاراماياغا قاراپ مېڭىپ كەتتى. ئاپتوموبىل قۇرۇق جىلغىنى بويلاپ تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر ماڭغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن كۆزگە چىلىققىنى گۈزەل، ھەيۋەتلىك بىماس دەستىلەنگەن جىلغىلار يېنىدىكى گېئولوگىيەلىك تۈزۈلمىنىڭ كەسمە يۈزىدىكى ئېچىلمىلار بولدى. بىماس دەستىلەنگەن لىنىيە ئاستىدىن بىر يۈرۈش ھەرخىل رەڭدىكى يەر قاتلىمىنىڭ ئېچىلمىسى كۆرۈنۈپ يەر قاتلىمىنىڭ ئېغىش بۇلىڭى 40° — 30° قاپىتەتەن. بىماس دەستىلەنگەن لىنىيە ئۈستىدە 3 مېتىر كىلىدىغان قوڭۇر رەڭلىك يەر قاتلىمى بولۇپ، سېرىق رەڭدىكى قېلىن كەلگەن قۇم جىنىسلىرى مۇشۇ قاتلامنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان، يەر قاتلىمىنىڭ ئېغىش 5° — 3° بولۇپ، بۇ ھال ئىككى خىل تۈزۈلمە قاتلامنى روشەن ھالدا شەكىللەندۈرگەن. بۇ مۇھىم گېئولوگىيەلىك ھادىسىلەر كۆزگە كۆرۈنگەن ھامان مېنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى، ئاپتوموبىل ئۇدۇل بېرىپ كونا قاراماياغا توختىغاندىن كېيىن، مەن يەنىلا ئۇ يەرگە زەڭ قويۇپ قاراپ تۇردىم. مەن بۇرۇلۇپ ئالدى تەرەپكە قارىغىنىمدا، ھەيۋەتلىك، زور كۆلەمدىكى ئاسفالت دۆڭلەر، سۇيۇق ھالەتتىكى نېفىت ئالامەتلىرى مېنى ھەيران قالدۇردى. راستىنلا مىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا دېگەن، ئۆتكەن يىلى مەن توسى — جارتى دەرياسى خىزمەت رايونىدا يۈرگەندە كۆپلىگەن ماي ئالامىتى بىلەن لاي ۋولقانلارنى كۆرگەن بولسام.

پەس تاغلار ۋە دەريالار، ئورمانلىقلار يوق، كۆزگە چېلىقىدۇ.
دىنىنى ئۆپىسى تۈپ - تۈز كەتكەن قاقاس تاغ دۆڭلىرى
ۋە قاتار - قاتار قۇرۇق تاغ جىلغىلىرى، بۇلار تاغ ئالدىغا
توپلىنىش ئارقىلىق زور كۆلەمدە جايلىشىپ تىنىدۇرما تۈز.
لەڭلىككە ئايلىنانغان. تۈزلەڭلىك خۇددى ئەينەككە ئوخشاش
تۈپ - تۈز بولۇپ، ئاپتوموبىل سائەتكە 80 كىلومېتىر ماڭسىمۇ
ھېچقانچە چايقىلىش ھېس قىلىنمىدى. ئاپتوموبىلنى توختۇ-
تۈپ دەم ئالغاندا، مەن قىزىقارلىق بىلەن يول ياقىسىدىكى
تۈز تۆپىلىكلىكنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، بۇ تاغ قىرلىرىنىڭ
يىراقىتىن نىمە ئۈچۈن قاپ - قارا بولۇپ كۆرۈنىدىغانلىقىنى
بايقاپ كۆرمەكچى بولىدىم. يېنىغا بېرىپ قارىغاندىن كېيىنلا
چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان تاشلارنىڭ تاغ ئۈستىگە
يېپىلغانلىقىنى كۆردۈم، قىزىقارلىقى شۇكى، بۇ تاشلارنىڭ
ھەممىسىنىڭ ئۈستى تەرىپى قاپ - قارا تاھايىتى پاراقراق،
قولغا ئېلىپ قارىغاندا ئۇنىڭ ئاستى تەرىپى كۆك رەڭلىك
پارقىرىمايدۇ، بۇ تاغ جىلغىلىرىنىڭ ئەسلى رەڭگى، مەن
بۇنىڭ نىمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ باقتىم.
كېيىن بىردىنلا ئېسىمغا چۈشتى، بۇ دەل سوۋېت ئالىمى
ئوبۇلىچېۋنىڭ ھۇججىتىدە تەسۋىرلەنگەن «قۇم سىرى» دېگەن
ئالاھىدە ئەھۋال مۇشۇ بولۇش كېرەك دەپ ئويلىدىم.
خۇددى بىرسى كېلىپ تاش يۈزىگە سىر سۈركەپ قويغىنىدەك
كۆرۈنەتتى.

ئاپتوموبىل مېڭىپ كونا قارامايف بارىدىغان ئاچا يولغا
كەلگەندە ئالدىمىزدىن، ئىككى كىشىنى ئۇچراتتۇق. ئاپتو-
موبىلنى توختۇتۇپ، ئۇلاردىن كونا قارامايف بارىدىغان
يولنى سورىدۇق. ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاپتوموبىلىدىن چاتاق

بىرىنچى قۇدۇق ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇنىڭدىن ك
 بۇرۇنقى بۇرغۇلاش ئەتراپى تۇرغان جايلارنى كۆرۈپ،
 جايىنى ئىچىدىغان سۈيى يىق، ھەم شامال ئېغىزى ئىكەن
 دەپ قاراپ، تۇرۇشلۇق ئورۇن قىلىشقا بولمايدۇ دەپ، بۇلاق
 سۈيى يار، دالدا بىز جاي تاپماقچى بولدۇق. شۇنىڭ بىلەن
 بىز ھارۋا ماڭغان كىچىك يولنى بويلاپ، چىڭگىس تېغىنىڭ
 ئاستىدىكى تۈز ئېقىنى جىلغىسىغا قاراپ ماڭدۇق. ئاپتوموبىل
 بىر تىك ئويما-غا چۈشۈپ تۈز ئېقىن جىلغىسىغا كىرىپ
 سوغا بۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر پارچە دەرەخلىق كۆرۈندى-
 خۇددى بىر تىلما-غا كىرىپ قالغاندەك. بۇ يەرنىڭ ھاۋا-
 سىمۇ بىزگە بىر خىل باشقىچە نەم توپا پۇرىقىنى ئېلىپ-
 كەلدى. بۇ بىر پارچە بوستانلىق چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ
 جايدا ئىنتايىن كەم ئۇچرايتتى. بىز ئاپتوموبىلدىن چۈش-
 كەندىن كېيىن كۆڭۈل قويۇپ قارىساق، بۇ دەرەخلەرلىقتا
 تېرەك، قال ۋە چىمەنزارلىق ھەم قومۇشلۇق بار ئىكەن.
 يېنىغا بېرىپ قارىساق، قومۇش ئۆسكەن ئازگالنىڭ ئۆزى
 بۇلاق ئىكەن. ئەڭ مۇھىمى، دەرەخلەرلىقنىڭ ئىچىدىن خىللا
 چوڭ بىر ياغاچ ئۆي تېپىلدى. ئۆي ئىچىدە تاسقاتىدىن
 سېلىنغان چوڭ سۈپى بار ئىدى. بۇ ئۆيىنىڭ ئىگىسى كىم دۇر؟
 ئوۋالوۋخوشالىق بىلەن مۇشۇ جايدا ماكانلىشىشنى قارار قىلدى.

3. بىزنىڭ تۇرمۇش بازىلىق ئورنىمىز - شياۋ-

شېخونى قۇرۇش

بۇ چۆل - جەزىرىدىكى بوستانلىق خۇددى بىر غەپىۋى
 جەننەتكە. ئوخشاش بولۇپ، جىلغىنىڭ كەڭلىكى 100 مېتر

سۇ، لېكىن كۆلىمى كىچىك ھەم ناھايىتى تارقاق ئىدى. ئاپتو-
 موبىلىدىن چۈشكەندىن كېيىن، بىز ئىسۋالوۋغا ئەگىشىپ
 قارامايتاغنىڭ ئەڭ ئېگىز يىرىگە چىقتۇق. بۇ ناھايىتى چوڭ
 يىر ئاسفالت دۆڭ بولۇپ، يەر قاتلىمى ئېچىلمىسى ئىنتايىن
 ئاز، زور كۆلىمىنى قېتىشىپ كەتكەن ئاسفالت قاپلىغان،
 بەزى يەرلەردىن يەنىلا دەز بويلاپ قارا رەڭدىكى قويۇق
 قاراماي ئېقىپ چىقىپ تۇرۇپتۇ. تاغ تۆپىسىدىكى بىر كىچىك
 ئازگالغا سۇ بىلەن قويۇق مايلىق توشقان، بۇنىڭدىن سۇ،
 قويۇق نېفىت تەبىئىي گاز توقتالماي چىقىۋاتقانلىقىنى ئېنىق
 كۆرگىلى بولىدىكەن. ئازگال مايغا توشقاندىن كېيىن تاغنىڭ
 تۆۋەن تەرىپىگە قاراپ ئېقىپ چۈشۈپ، ئۇدۇل قۇرۇق جىل-
 خىنى بويلاپ خىلى يىراق يەرگىچە ئېقىپ بارغان. كېيىن
 ئۇقۇش، سىزچە، قارامايتاغنىڭ نېفىتى قويۇق بولغان بىلەن،
 ئۇنىڭ قېتىش نۇقتىسى بەك تۆۋەن بولۇپ، گىرادۇس نۆل-
 ىدىن تۆۋەن 70°C قا بارغاندىلا قاتىدىكەن. شۇڭا بۇ نېفىت
 تىۋىت پەسىلىدە تۇرۇپ تۇرۇپ ئېقىپ تۇرىدىكەن، پەقەت تۆ-
 تىنچى دەۋردىن ئارتىپ تاھازىرغىچە بىر مىليون سەككىز
 يۈز مىڭ يىل بولغان. ئىسۋالوۋ بىزگە بۇ ئازگالنىڭ بۇرۇن
 قېزىلغان تېپىز قۇدۇق ئىكەنلىكىنى، 38 مېتر چوڭقۇرلىقتا،
 تۈلدىكى ئۆزگەرگەن جەھەتقا ئۇچراپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ
 بەردى. ھەمدە: «تېپىز بۇرغۇلاش ئەترىتى 1952 — 1953 -
 يىلىغىچە مويىنىكنىڭ 1951 - يىلىدىكى كونا قاراماي رايونى-
 نى تەبىئىي تەكشۈرۈش تەكلىپى بويىچە، مۇشۇ جايلاردىن
 ئۈچ قۇدۇق بۇرغۇلانغانلىقىنى، ئۈچىنچى قۇدۇقنىڭ جەنۇب
 تەرەپتە ئىكەنلىكىنى، 500 مېتر چوڭقۇرلىققا بارغاندىن
 كېيىن قۇدۇق فونتان بولغانلىقىنى، بۇ تاغ تۆپىسىدىكى

يۈرۈپ، تۈز ئېقىنى جايلىرىنىڭ غەربىي يان تەرىپىدىكى جايلىقلارنىڭ ئېقىنى ئىچىدىن ئىككى يەردىن بۇلاق كۆزنى تاپتى. ئۇنى بىز يەنە تازىلاپ، ياغاچ يېشىكتىن ئېغىز ياساپ زاپاس ئىشلىتىدىغان سۇ مەنبەسى قىلىپ قويىدۇق. ئېھتىيات قىلىش ئۈچۈن، بىز بۇلاق سۈيىدىن بىر كۈن تاماق ئېتىپ كۆردۈك. ئۈچىنچى كۈنى، ئوۋالوۋ شاۋكۈەيدىن ماناس دەرياسىنىڭ سۈيىنى توشۇپ ئەكىلىپ تاماققا ئىشلىتىشنى قارار قىلدى. بىز بۇ ئورۇنغا كېلىشتە 200 لېتر كىلىدىغان تۆمۈر تۇڭدىن بەشنى ئېلىۋالغان ئىدۇق.

تۇرمۇش بازىلىق ئورۇننى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئوۋالوۋ قولغا بىر چاچ ماشىنىسىنى ئېلىپ بىزنىڭ ياغاچ ئۆيىگە كىرىپ، بىزنىڭ بېشىمىزدىكى قويۇلغان ئۇزۇن چاچلارنى چۈشۈرۈۋېتىشنى بۇيۇردى. ھەممىدىن ئاۋال مېنىڭ بېشىمغا تىكەلىپ قارىدى. ھەمدە مېنىڭ رازىلىقىمنى سورىدى. ئۇ بىزگە قىسقا چاچ قويۇشنىڭ دالاخەزمەتىدىكى ئەۋزەللىكلىرىنى سۆزلەپ كېلىپ، مېنىڭ چاچ ئالدۇرۇشقا ئىككىلىنىپ تۇرغانلىقىمنى بايقاپ، مېنىڭ رازىلىقىمنى كۈتمەيلا ماشىنىنى بېشىمغا سالىدى. مۇشۇ چاغدا مەن ئۇنىڭ ئۆز چىچىنىمۇ قىسقارتىپ چۈشۈرۈۋەتكەنلىكىمنى بايقىدىم. بېردەمدىلا، ئەترەتتىكى ئاشپەزدىن باشقا يولداشلارنىڭ ھەممىسى چاچلىرىنى تەكشىلەپ چۈشەرتىۋەتتى. كىچىككىنە ھۆيلەدا خوشاللىق كۈلكى ئاۋازلىرى ياڭرىدى. بۇنىڭ ھەممىسىنى مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، ئېسىمدە قالدۇردۇم. قىسقىغىنە ئىككى كۈن ئىچىدە ئوۋالوۋ بىزنىڭ دالا تۇرمۇش بازىمىزنى رەتلىك ئورۇنلاشتۇردى، يولداشلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. كەچ بولۇپ، تۈن يېرىمى بولغاندا كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى ئۈي-

تەڭلىكى تەرىپى 50 مېتىردىن ئىگىز بولغان تەڭ يار، ئۇ-
 تەڭلىك سول تەرىپى ھازىرقى زامان دەريا قېنى، كەڭلىكى
 5 مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، ھەممىسى تۇم بىلەن تاش ئېدى.
 ئۆستەڭنىڭ ئوڭ تەرىپى قەدىمقى زامان دەريا قېنىنىڭ ساھ-
 لى، بۇلاق سۈيى بولغانلىقتىن بوستانلىققا ئايلانغان. بىز
 ئۇنىڭغا «شياۋشىخو» دەپ لەقىم قويىدۇق. بۇنى قاراماينىڭ
 بىر گۆھەرى دېيىشكە بولىدۇ. ئىككىنچى كۈنى بىز ناھايىتى
 تېزلىك بىلەن تۇرمۇش بازىلىق ئورنىمىزنى قۇرۇپ چىقتۇق.
 چوڭ ياغاچ ئۆيى تازىلاپ، ئۆزىمىزنىڭ ئولتۇراق ئۆيىمىز
 ھەم ئىسكىلات قىلدۇق؛ ئۇنىڭ غەربىي يان تەرىپىدىن ئوۋالوۋقا
 كىچىك بىر ئىشخانا سالىدۇق، بۇ ئۆي ھەم ئۇنىڭ تۇرالغۇ ئورنى
 بولدى؛ چوڭ ئۆينىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى قورۇق چاققان
 بۇلاق سۈيىنى چوڭقۇر قېزىپ، ھەم ئۇنى تۆت بۇلۇڭ شە-
 كىلدە ياساپ، ئۆزىمىزنىڭ سۇ ئۈزۈش كۆلچىكىمىز قىلدۇق؛
 ئۇنىڭ ئۇزۇنلىقى 3 مېتر، كەڭلىكى 1.5 مېتر، چوڭقۇرلۇقى
 2 مېتر بولدى؛ بۇ بۇلاقنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدىكى بىر
 بۇلاق كۆزىنى چوڭايتىپ، كولاپ ھەم بىر ياغاچ ساندۇقتىن
 ئېچىلىپ - يېپىلىدىغان بىر قاپقار ياسىدۇق. كۆپچىلىكنىڭ
 كىر - قات يۈرۈدىغان سۈيى ھەل قىلىندى؛ ئۆينىڭ شەرقى
 يان تەرىپىدىن بىر ئاددى ئاشخانا سالىدۇق؛ مۇشۇنداق
 قىلىپ كىچىك بىر ھويلا شەكىللەندى، ئوتتۇرىسىدىن تەخ-
 مىنەن تىۋوت كۇۋادرات مېتىر كەلىدىغان قۇز يەر شەكىل-
 لەندى، بۇ بىزنىڭ پائالىيەت ئۆتكۈزۈش مەركىزىمىز ئىدى؛
 شەرقىي تەرىپىدىكى ھازىرقى زامان دەريا قېنى بىزنىڭ
 ئاپتوموبىل توقتايدىغان مەيدانىمىز بولدى، سۇ مەنبەسى
 ھەمىشەلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئوۋالوۋ بىزنى باشلاپ

قاتلىمىنى، ستروكتۇرسىنى ۋە ئاسفالت دۆڭلىرىنىڭ جايدى
 لىشىش ئەھۋالىنى نەق مەيداندا كۆزىتىش بولدى. سوۋېت
 مۇتەخەسسىسى موپشنىكونىڭ قارامايتاغ رايونىنى تەپسىلى
 تەكشۈرۈش دوكلاتىغا ئاساسلىنىپ دەسلەپكى قەدەمدە قارا-
 مايتاغدىكى ئېچىلمىنى يۇرا سىستېمىسىدىكى يەنە قاتلىمى،
 داڭلىق قارامايتاغ ئاسفالت دۆڭلىرىنى — قارامايتاغ ئانتىم-
 كىنالىنىڭ غەربىي ئېگىزلىك نۇقتىسى دەپ قارىدۇق. بۇنىڭ
 ئىككى قانىتىدىكى يەر قاتلىمى 20° — 30° يانتۇلۇقتا بولۇپ،
 ماي قاتلىمىنىڭ ئۈستىدىكى قارا رەڭلىك گىلتاش يېپىنچىسى
 يىمىرىلغاندىن كېيىن قوڭۇر ساغۇچ رەڭگە ئۆزگەرگەن،
 غەربىي ئېگىزلىكتە خۇددى نېفىت قاتلىمىغا ئوخشاش شەكىللە-
 نىپ يەر يۈزىگە چىقىپ قالغان. لېكىن كۆپ قىسمىنى ئېقىپ
 چىققان ئاسفالت يېپىۋالغانلىقتىن چوڭ ئاسفالت دۆڭى
 بولۇپ شەكىللەنگەن. قويۇق نېفىت ئېقىۋاتقاندا، بىرەر
 قۇم بىلەن تاشنى ئۇچۇرۇپ نېفىتكە ئارىلاشتۇرغان. شۇڭا
 قۇرغاندىن كېيىن ئىنچىكىلەپ قارىمىسىمىز ئاسفالت ئارىلاش-
 قان قۇم شەكىل دەپ قالىمىز. قارامايتاغ ئاسفالت دۆڭلىرى-
 نىڭ ئەتراپىدىكى تاغ بېغىرىدىكى زاپاس قاتلام دەزلىرىدىن
 يەنىلا قويۇق نېفىت ئېقىپ چىقىپ تۇرغانلىقتىن، كۆپلىگەن
 جانلىق قويۇق نېفىت ئالامىتى شەكىللەندۈرگەن، كۆپلىگەن
 كىچىك ئازگاللارنىڭ ئىچىگە قاپ - قارا قويۇق نېفىت
 توشۇپ قالغان، بىز تاياق بىلەن كۈچلەپ، بۇ ئازگاللارنىڭ
 ئىچىدىن كۆپلىگەن ھاشارەتلەرنى بايقىدۇق. ئازگالغا ئەڭ
 كۆپ چۈشكەن قۇشقاچ بىلەن قارغۇ چاشقان، يىڭنە-غۇچمۇ
 بار. پەرەز قىلىشىمىزچە، ئازگالغا نېفىت بىلەن سۇ توش-
 قان بولۇپ، قۇياش نۇرى چاقناپ، يورۇق ئازگالغا چۈشكەندە،

قەغە كەتتى، مەن ئوۋالوۋنىڭ قولىغا پىرىچىكتىر ئېلىپ، بىز ياتقان ياغاچ ئۆيگە كىرىپ كۆپچىلىكنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ئاندىن ئاستا چىقىپ ئۇخلاغانلىقىنى سېزىپ قالدىم. ئۇ ئادەم بىزنىڭ مۇشۇ چوڭ ئائىلىمىزنىڭ ئائىلە باشلىقى ئىدى، بىز ياشلارنى خۇددى ئۆزىنىڭ بالىلىرىغا ئوخشاش قارايتتى، بىزنى ھەر جەھەتتىن ئىنچىكەلىك بىلەن ئاسىرايتتى. بىزگە كۆڭۈل بۆلەتتى.

بىز بىلەن ھەمكارلىشىپ ئىشلەيدىغان ئۆلچەش ئەترىتىمىز، بىز قاراماياغا كېلىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن ئاران تاپتۇق. ئۇلار تۇرمۇش بازىلىق ئورنىنى قىزىل تاغنىڭ شىمالىدىكى بىر قۇرۇق جىلغىغا ئورۇنلاشتۇرۇپتىكەن. ئۇلار چارلاش سېغىمىنى خىزمەت رايونىنىڭ جەنۇبىي باش تەرىپىدىن باشلىماقچى ئىكەن، ئەترەت باشلىقى يولداش لى يى بىلەن بىر ئۆلچەش ئىنژېنېرى يولداش دۇ چىڭرۇي ئىكەن. ئوۋالوۋ ئۇلار بىلەن خىزمەتنى مەسلىھەتلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلاردىن كۆچۈپ كېلىپ بىز بىلەن بىر يەردە تۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. ئەترەت باشلىقى لى يى قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ شياۋشىخو بازىمىزغا يەنە ئون نەچچە يولداش قوشۇلدى. كەچقۇرۇن دەم ئېلىش ۋاقتىدا، كىچىك ھويلىمىزنىڭ ئىچى قىزىقچىلىققا تىنىشتى.

4. قارامايتاغنى ۋە ماي سۈزىدىغان بوۋايىنى زىيارەت قىلىش

تۇرمۇش بازىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بىزنىڭ قىلىمىدىغان بىرىنچى ئىشىمىز قارامايتاغنىڭ يەنە

چاچ ساقاللىرى ئاپپاق بولۇپ كەتكەن، ياشانغان ئۇيغۇر
بوۋاي ئەمگەنلىكى بايقالدى. ئوۋالوۋ ناھايىتى خوشال ھالدا
ئۇنىڭ بىلەن، پاراخوتلاشتى. بۇ بىزنىڭ ئىزدىگەن نېفىت
سۈزگۈچى ئادىمىز بولۇپ چىقتى. بۇ كىشى بىر تىك يار-
نىڭ تېگىدىن گەمە ياساپ، ئۆزى ياغۇز مۇشۇ جايدا تۇ-
رۇدىكەن. بوۋاينىڭ ياش چاغىسى ئاللىقاچان 70 تىن
ھالقىغان ياشىنىپ قالغان كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ ئۆيى
چىمەيزىدىكى بىر يېزىدا بولۇپ، ئورۇق - ئەۋلادلىرى كۆپ
ئىكەن. ئۇنىڭ بىزگە ئېيتىشىچە، قارامايتاغنىڭ شىمالىي تەرىپ-
تىدىكى تۇز ئېقىن جىلغىسىغا بارغاندىن كېيىن، جىلغىنى
بويلاپ چىككەن-س تېغىنىڭ ئىچىگە كىرىپ بىر كىچىك
يول ئارقىلىق بۇغىتىغا ئۆتۈپ، تولىمىنىڭ چوڭ يولىغا
چىققىلى بولىدىكەن. بوران ئېغىزى (سارغۇسۇن) دىن ئۆتكەن
دىن كېيىن چۆچەككە يېتىپ بارغىلى بولىدىكەن. قارامايتاغ-
دىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ يولغا چىققاندىن
كېيىن، ئورقۇ ۋە ئەيرەك كۆلىگە بارىدىغان بىر يول
بار بولۇپ، كۆل ياقىسىدا تۇز كۆلى بار ئىكەن. ئۇنىڭ
بۇ يەردە يۈرۈپ ماي سۈزۈشىدىكى سەۋەب، ھارۋا
ۋە كارۋانلار دائىم مۇشۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇز كۆلىگە بېرىپ
تۇز ئالىدىكەن، قارامايتاغنىڭ تەبىئىي نىسبەتىنى ئۇلار
ھارۋا چاقىنى مايلاشقا ئىشلىتىدىكەن، بوۋاي سۈزۈۋالغان
ماينى ئۇلارغا سېتىپ بېرىدىكەن. بەزىدە ئۇلار بوۋايغا
ئاز - تولا تۇز تاشلاپ كەتمىدىكەن، بەزىدە ئازىراق پۇل
ياكى بۇغداي تالغانى بېرىدىكەن. بوۋاي قارامايتاغنىڭ
غەربىي شىمال تەرىپىدىكى بىر چىن - جەنۇزلۇقتىكى بۇلاق
سۈيىنى ئىچىدىكەن. قىشتا بۇ يەر قاتتىق سوغاق، بوران

بۇ كىچىك ھاشارەتلەر ئازگال ئىچىسىدىكىنى سۇ دەپ بىلىپ
جەننىتىدىن ئايرىلغان، تىلغا تۆپىسىدىكى سۇ ۋە نېفىت چى-
قىۋاتقان چوڭ ئازگالنىڭ يېنىدىن ئۈچ - تۆت يەردىن يەنە
كىچىك ئازگال قېزىلغان؛ بۇ چوڭ ئازگال توشقاندىن كېيىن،
سۇ تۆپىسىدىكى لەيلەپ تۇرغان قويۇق نېفىت ئازتولا سۇغا
ئارىلىشىپ كىچىك ئازگالغا ئېقىپ چۈشكەن. كىچىك ئازگال
توشقاندىن كېيىن، يەرنى بويلاپ ئېقىپ تېخىمۇ پەس
يەردىكى ئازگالغا قويۇلىدىكەن. بۇ كىچىك ئازگالغا ئېقىپ
چۈشكەن ئاساسىي جەھەتتىن قويۇق نېفىت ئىكەن. بۇ ھەق-
قەتەنمۇ بىر خىل ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولغان تاللاپ
نېفىت ئېلىش ئۇسۇلى ئىكەن. بۇنىڭدىن سىرت، بىز ئاز-
گالنىڭ يېنىدىن نېفىت سۈزىدىغان چوڭ - كىچىك ساپلىقنى
بايقىدۇق، لېكىن نېفىت سۈزىدىغان كىشىنى ئۇچراتىدۇق.
بىز قازا مايتاغدىن چۈشۈپ، شەرقىي ئېگىزلىككە قاراپ
ماڭدۇق، شەرقىي ئېگىزلىكنىڭ كۆتۈرۈلۈش دەرىجىسى بىر
قەدەر تۆۋەن بولۇپ، بۇ يەردىكى قاراگىلتاش يېپىلما قاتلىمى
ساقلىنىپ قالغان، ھەمدە دەرھال شەرققە قاراپ قىيىنىپ
چۆكۈپ ھەرخىل رەڭلىك يەر قاتلىمىدىن تەركىپ تاپقان
شەرقىي قورشالما يانتۇلۇق، يىراقتىكى تىك ياردا قۇرۇق
مۆكەمەل ئانتىكىلىنما بولۇپ شەكىللەنگەن. لېكىن شەرقىي
ئېگىزلىكتىكى يىپىرقىنى ۋە دەزىنى بويلاپ يەنىلا قويۇق
نېفىت ئېقىپ چىقىپ، بەزى كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان
ئاسفالت دۆڭلىرىنى ۋە ھەركەتچان ماي ئالامەتلىرىنى
شەكىللەندۈرگەن. بۇ چاغ چۈش ۋاقتى بولۇپ، ھاۋا بىر
قەدەر ئىسسىق ئىدى. يىراقتىن بىر چاپان كىيگەن ئادەم
بىزگە قاراپ كېلىۋاتاتتى. يېنىغا كەلگەندىن كېيىنلا ئۇنىڭ

لام تەرتىپى بويىچە بۆلۈپ، كەسە يۈزلەرنى تەپ-
لى ئۆلچەش ۋە يەر قاتلامىنى تەسۋىرلەش خىزمىتىنى
ئىشلىتىدۇ. بۇ رايونلاردىكى يۇرا بور سىستېمىسى قاتلامى
نېپىز، لېكىن ئويمانلىقتىن جەنۇبىي چېتىدىكى تەڭرىتاغ
ئالدى ئويۇلمىسى بىلەن ئوخشاش دەۋردىكى يەر قاتلامىنى
تامامەن سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ جىمىس ئالاھىدىلىكى
بىلەن چۆكۈندىلەرنىڭ قاينامىلىقى ئىنتايىن ماسلىشىدۇ
دەپ قارىدۇ. شۇڭا ئوۋالوۋ يۇرا سىستېمىسىنى ئوت-
تۇرا، تۆۋەن دەپ بېكىتىپ، ھەم كۆمۈر ئارىلاشمىغان ۋە
كۆمۈر ئارىلاشقان دەپ تۆت گۇرۇپپىغا بۆلدى؛ بور سى-
ستېمىنىڭ تۆۋەنكىسىنى خالازا جىمىس سىستېمىسى ۋە تۈگۈل
جىمىس سىستېمىسى دېدى. ئاندىن كېيىن قىزىلتاغدىن
ئۈچىنچى سىستېمىلىق كەسە يۈزىنى ئۆلچەپ، يېڭى
ئۈچىنچى سىستېما قىلىپ بېكىتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەقربى-
مىزنىڭ قاراماي رايونىنى ئۆلچەملىك قاتلامغا بۆلۈش
لايىھىسى دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى. ھەمدە قەدىمكى
ھايات گۇرۇپپىسى، يۇرا سىستېمىسى، بور سىستېمىسى ۋە يېڭى
ئۈچىنچى سىستېما ئارىلىقىنىڭ ھەممىسىنى بىماس دەستىلەن-
گەن تىگىشى دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى. مەن شۇنىڭدىن
باشلاپ گېئولوگىيەلىك سېخىمىلارنى قوللۇرۇش خىزمىتى
بىلەن شۇغۇللنىشقا باشلىدىم.

ئىككى ئايلىق گېئولوگىيەلىك سېخىمىنى قوللۇرۇش خىزمىتى
مىنى ئارقىلىق، قارامايىنىڭ جەنۇبىي-شىمالىي تەرەپلىرىدىن
دىن يەنە يېڭى ماي ئالامەتلىرى بايقالدى. بىز شياۋ-
شىخو بازىسىدىن چىقىپ ئالدى بىلەن چىڭگىس تاغ
ئېتىكىدىن غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىگە قاراپ چارلاپ،

خىمۇ قاتتىق چىقىدىغان بولغاچقا، بۇ يەرگە بوۋاي ئەتىيازدا كېلىپ تۇرۇپ، كۈزنىڭ ئاخىرىدا قايتىپ كېتىدىكەن. بۇ- نىڭدىن باشقا ئۇ يەنە بەزىگە، قىزىق، ئورقۇ ۋە چېپەيزى، شىخو ئارىلىقىدا قاتنايدىغان كىراكەشلەرمۇ مۇشۇ يەر- گە كېلىپ ئۇنىڭ سۆزىگەن مەيىنى سېتىۋالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئوۋالوۋ خوشاللىق بىلەن بوۋاينىڭ تۇرغان كىچىك ئۆيىنى زىيارەت قىلدى، ھەمدە ئۇنىڭ ئىنسان ياقىسىدىن تونۇرىنى ۋە ماي سۇزىدىغان سايىمانلىرىنى كۆردى. ئوۋالوۋ بوۋاينىڭ قەيسەر روھىغا ئاپىرىن ئوقۇدى، مۇشۇنداق چۆل-جە- زىرىدە پەقەت بىرلا ئىت ئۇنىڭغا ھەمبىرا بولغان بولمى- ئۇزېرىكىشلىك ھېس قىلىنغان.

ئۇيغۇر بوۋاي بىلەن خوشلىشىپ، بەزى مەس دەستىلەن كەن جىلغىنىڭ كېڭىيىدىغان كەشمە يۈزىگە ئىنچىكىلىك بىلەن نەزەر سالدۇق، يىراقتىن كۆزىگە چۈشكەن مەس دە- تىلەنگەن يۈزدىكى قارا قىزىل يەر قاتلىمى، بەلكىم يە- ھىرلىمە پوستلاق- قالدۇق دۆۋلەتمە بولۇشى مۇمكىن، بۇ- نىڭ ئىچىگە تاللىنىشى ئىنتايىن ناچار، يومۇلاقلىق دەرى- جىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان قۇم ۋە شەكىل ئارىلاشقان. ھەمدە مەس دەستىلەنگەن يۈزدىكى يېشىل سۇر قۇم جە- نىلىرىنى بور سىستېمىسى قاتلىمى بولۇشى كېرەك دەپ قارىدۇق.

5. بىر قانچە يېڭى بايقاش ۋە قاراماغا بولغان

دەسلەپكى باھا

ئاۋۋال بىز تۈز ئېقىن جىلغىنىڭ ئېچىلمىسىنى ئۆل- چىملىك كەشمە يۈز قىلىپ تاللاپ، يەر قاتلىمىنىڭ قات-

كېمۇلوكىيەلىك ھادىسىلەرنى ئىنچىكەلىك بىلەن كۆزۈتۈشۈم
ئۈچۈن تولۇق ۋاقىت چىقىرىلدى. شۇ چاغلاردا خاتىرىنى
پۈتۈنلەي روسچە يېزىش تەلپە قىلىناتتى، شۇڭا مېنىڭ
كېمۇلوكىيەلىك نۇقتىلارنى تەسۋىرلەش روسچە سەۋىيەمنىڭ
چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى، مەن پەقەت ئۇقۇمايدىغان تېر-
مىنلارنى ئاۋۋال خەنزۇچە يېزىۋېلىپ، كەچتە بازىغا قايتقاندىن
كېيىن، ئۇغەقەن پايدىلىنىپ ئۇلارنى روسچىغا ئۆزگەرتىپ
يېزىپ قۇردۇم. بۇ ماڭا نىسبەتەن ئىنتايىن ياخشى چىقىش
پۇرسىتى بولدى. بىر كۈنى، مەن دۇچىگرۇيىنىڭ قېشىدا
ئولتۇرۇپ كېمۇلوكىيەلىك كەسەمە يۈزىدىكى ئېچىلمىلارنى
سىزىۋاتاتتىم، بىر نەپەر ئىشچى شىكالىق سىزغۇچىنى
تۇتۇپ يۈگۈرۈپ كېلىپ، خوشاللىق بىلەن ماڭا ئالدىنقى
تەرەپتىكى كىچىك جىلغىنىڭ ئىچىدىن قۇيۇق قاراماي
كۆردۈك! ھەم كۆپلىگەن قۇچقاچ، قارغۇ چاچقانلار مايغا
چۈشۈپ ئۆلۈپتۇ دېدى. مەن دەرھال ئۇنىڭغا ئەگىشىپ
بىر كىچىك جىلغىنىڭ ئىچىگە كەلسەم، ھەقىقەتەن بىر
قەدەر چوڭ ماي ئىلامىتى بار ئىكەن، بۇ بولسا خىلى
داڭقى چىققان كىچىك نېفىت جىلغىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى
ماي ئىلامىتى ئىدى. ئىنچىكەلىك بىلەن كۆزەتكەندە،
بۇ يەر سۇيۇق ھالەتتىكى ماي ئىلەمەتلىرى بولۇپلا
قالماستىن، ئاسفالت قۇم جىلغىلىرى، ئاسفالت قۇم
جىلغىلىرىنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان قېلىن گىلتاش ياپمىسىنىڭ
تۆۋەنكى يېرىقىغىمۇ ئاسفالت تولدۇرۇلغانلىقى بايقالدى.
مەن بۇ چارلاش ئىشچىسىنىڭ يېڭى بايقىشىغا ئىنتايىن
مىننەتدار بولدۇم. شۇنىڭدىن كېيىن، بىز گۈللۈك جىلغىسىدا
ئىشلەپ يۈرۈپ، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان گۈللۈك جىلغىدىكى

ئاۋۋال تۈزۈشچان جىلغىسىنىڭ غەربىي جەنۇب يان تەرىپىدىكى
يۇرا سىستېما يەر قاتلامىنىڭ (1955 - يىلى تېرىشاس سى-
ستېمىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى) بىناس دەستىلىكىگەن ياپما
قەدىمقى ھايات ئېراسى گرانىت پوستىغا شەكىللەنگەن
بىر قانچە ئاسفالت قۇم جىلغىلىرىنى بايقىدۇق؛ ئان-
دىن يەنە غەربىدىكى پاشىلىق جىلغىسىنىڭ غەربىي يان
تەرىپىدىن بور سىستېما تۈگۈل قاتلامىدىكى بىناس دەستىلىكىگەن
ياپما قەدىمقى ھايات ئېراسى ئۇل جىلغىسىغا شەكىللەنگەن
ئاسفالت قۇم جىلغىلىرىنى بايقىدۇق. بۇ يەردىكى تۈگۈل
قاتلامى بىر قەدەر تىك، تىكلىك دەرىجىسى $30^{\circ} - 20^{\circ}$ دەك
بولۇپ، يىتىش ھالىتى تېزلا تەكشۈرۈلگەن، بۇ يەردىكى
ئۇل جىلغىلارنىڭ يېرىلىش ھەرىكىتى بار ئىكەنلىكىنى قىياس
قىلىشقا بولىدۇ؛ ئەڭ ئاخىرىدا تەكشى تاغ جىلغىسىنىڭ يۈ-
قىرى ئېقىمىدىن يۇرا سىستېما ئېچىلمىسى ۋە بىر قانچە
ئاسفالت قۇم جىلغىلىرىنى بايقىدۇق.

چارلاش ئەترىتى يەر خەرىتىسى بىلەن تەمىنلەپ
كېتەلمىگەنلىكتىن، ئوۋالوۋ بۆلۈنۈپ خىزمەت قىلىشنى،
مېنىڭ يولداش دۇچىگرۇي بىلەن يىللە ئىشلەپ، قارامايىنىڭ
شەھەرلىدىكى چوڭقۇر جىلغا، كىچىك نېفىت جىلغا ۋە گۈللۈك
جىلغىلارنىڭ گېئولوگىيەلىك سېخىمىنى مەسئۇل بولۇپ
توشقۇزۇشنى قارار قىلدى. 1:10000 كەلىمەتەر
ماسشتابلىق يەر شەكىلى خەرىتىسىدە يەر تۈزۈلۈشى ئاددى
بولمىمۇ، لېكىن مېنىڭ سۈرىتىمگە يېتەشەلمىدى. شۇڭا،
بەزى پەۋقۇلئاددە ئەھمىيەت بار گېئولوگىيەلىك نۇقتىلارنى
يولداش دۇچىگرۇي خەرىتىگە ئۈستىگە سېزىپ كۆرسەتتى.
بۇنداق قىلىش ماڭا نىسبەتەن پايدىلىق بولدى، مېنىڭ

شىددە تىلىك ھۇجۇمغا ئۇچرىدۇق، بىز ياتقان كىچىك چىدىر-
نىڭ ئىچىدىن پاشىنىنىڭ غ-وڭىلىداپ ئۇچقان ئاۋازى تالغا
ئاتقىچە ئۈزۈلمەي چىقىپ تۇراتتى، بىر كۈنى كەچتە 6-7
بال قاتتىق بوران چىقىپ، پاشىنىنىڭ ئاۋازى جىم بولۇپ
قالدى، ئەمدى بىز خاتىرجەم ئۇخلايدىغان بولىدۇق دەپ
ئويلىنىدۇق. كىم بىلىسۇن، بوران توختاپ بىر مىنۇت بولمايلا
پاشىلار بىزگە قارىتا يەنە ھۇجۇم باشلىدى. كۆڭۈلدىكىدەك
بىولغىنىنى شۈكى، بىز بۇ يەردىن يەنە كەڭ كۆلەمدە
جايلاشقان ئاسفالت قۇم جىنىس ئالامەتلىرىنى بايقىدۇق.
بۇلار تۆۋەنكى بور سىستېمىسى كالارا قۇم جىنىس قاتلىمىغا
جايلاشقان ياپىغا گىسۋىدىنىڭ قەدىمقى ھايات ئېراسىدىن
پەيدا بولغان، لېكىن بەزى يەرلىرىنىڭ دانچىلىرى يىرىك
بولۇپ، شىغل ئارىلىشىپ كەتكەن ئىكەن.

شۇنىڭ بىلەن قاراماينىڭ ئوتتۇرا قەسىمىدىكى
قارامايتاغ ئاسفالت دۆڭلىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالدىكى
جەرەنسېۋلاق، كىچىك نېفىت جىلغا، گۈللۈك جىلغا،
تۇز ئېقىن جىلغا، پاشىلىق جىلغا، تىنچلىق تاغ جىلغىسى
قاتارلىق جايلاردىكى يۇرا سىستېمىسىدىن — بور سىستېمىسىغىچە
بولغان تۆۋەنكى قاتلاملارنىڭ ئوتتۇرا قەسىمىدىن ئاسفا-
لت قۇم جىنىسلىرى، سۇيۇق نېفىت ئالامەتلىرى بايقالدى.
نېفىت ئالامەتلىرىنىڭ يىتىش ھالىتى، بىماس دەستىلىنىش
يۈزى، يېرىق ھاسىل قىلىشى، قىسمەن يەر تۈزۈلمىسى
قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. يولداش ئوۋالوۋ
بۇنىڭغا قارىتا بىر خىل يېڭى ئۇقۇم ھاسىل قىلىپ ۋە بۇنى:
چىڭگىس تېغى يوشۇرۇپ ياتقان بىر كۆتۈرۈلمە، جەرەن-
سېۋلاق، قاراماي، قىزىلتاغ قاتارلىق جايلار بۇنىڭ شەرقىي

ئاسفالت قۇم جىنىسلىرىنى بايقىدۇق. بۇ ماي ئالاھىدىلىرىنىڭ قاتلىمى كۆمۈر تەركىبى يوق. قاتلامنىڭ ئۈستىدىكى تەرىپىگە مۇرۇنلاشقان. (كېيىن تېرىشاس سىستېمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.) قىزىق-قارلىقى شۇكى، بىز چوڭقۇر جىلغا، كىچىك نېفىت جىلغىسى ۋە يىلغاس دەستىلەنگەن جىلغلارنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىن، تۈگۈل قاتلامىنىڭ ئاستىدىكى قىسمىدىن قېلىنلىقى 10 — 20 مېتر كېلىدىغان ئاستىدىكى قۇرام تاش جىنىسلىرىنى بايقىدۇق. ئۇنىڭ يېتىش ھالىتى تەكشى، لېكىن چوڭ كۆلەملىك يىمىرىلغان، ھەم تۆتىنچى دەۋر تەرىپىدىن يېپىلغانلىقتىن قۇرۇق جىلغىنىڭ ئايلىنىپ كەتكەن ئاستىدىنلا تونۇلغانلىقى بولىدۇ. بۇ قاتلامدىكى كۆكۈش كەلگەن قۇرام تاش ئاستىدىكى بورنى ئوۋالوۋ ھېسابقا داۋان قاتلىمى دەپ بېكىتىپ، ھەمدە بۇنىڭ قېلىنلىقى دەرىجىسى بىر ئاز ئېشىپ بولسىمۇ، ئويماقلىقىنىڭ چەت ياقا رايونلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا بولىدۇ دەپ قارىدى. ئاخىرى مەن ئوۋالوۋ بىلەن بىللە جەرەنبۇلاق ئاقبۇلاق تاشيول بويىدىكى يەرلەرنىڭ گېئولوگىيەلىك سېستېمىسىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ۋاقىتلىق تۇرۇپ قالدىم، تاشيولنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە بىر پارچە بىمپايان قۇرۇق كۆل بولۇپ، سوۋېت ئالىمى ئوبۇلچېۋنىڭ 1909 - يىلى قۇزاشتۇرۇپ سىزىپ چىققان 1:500000 ماسشتابلىق گېئولوگىيەلىك خەرىتىسىدە، بۇ يەر تېخىمۇ بىز بېسىپ كەتكەن كۆل رايونى ئىدى، ئۇنىڭ سۈمەنچىلىكى بىر تەرىپى ماناس دەرياسىدىن ئېقىپ كەلگەن بولۇپ، يەنە بىر تەرىپى ئاقسۇلاقمىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدىكى دېم دەرياسى سۈمەنچىلىكىدىن ئېقىپ كەلگەن. بۇ يەردە بىز باشىمىڭ

ئوپمانلىقنىڭ جەلۇبىي گىرۇنىكى تەڭرى تاغ ئالدى ئويۇل-
مىنىدىكى نېفىت ھەنبەيىنى غەربىي شىمال گىرۇنىكىدىكى
جەزەنبۇلاق، قازاماي، قىزىلتاغ، قاتارلىق جايلاردىكى نېفىت
ئالاجىتىنىڭ جايلىشىش ۋە يىتىش ھالىتى بىلەن بىرلەشتۈردى.
پەقەت قەشقەردىن بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا، مېنىڭ
كاللامدىكى باشتىن ئاخىرى ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كەل-
مىگەن بىر قاتار مەسىلەلەرگە جاۋاب تېپىلىشقا باشلىدى.

6. ئورقۇنى - تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلىش ۋە دەريا

بويىدىكى بىر قېتىملىق قىزىقارلىق سۆھبەت

چارلاش ئەترىتىدىكى يەر شەكلى خەرىتىسىنى سىزىش
خىزمىتى ئىنتايىن جىددى ئىدى. خەزمەتكە تەسىر يەتكۈز-
مەسلىك ئۈچۈن، ئوۋالوۋ ئالدى بىلەن ئورقۇغا بېرىپ
بىر قېتىملىق چارلاش ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن بىز ئۈچمىز بىر نەپەر ئىشچىنى باشلاپ، تاڭ سەھەردىن
باشلاپ يولغا چىقتۇق. بۇ مەزگىل يامغۇرلۇق پەسەل بولغان-
لىقتىن، ئاقبۇلاققا بارىدىغان يول ئىستىلىنىپ قېلىپ، بىز
چىڭگىس تېغىنىڭ ئالدىدىكى يول بىلەن ئايلىنىپ ئاق-
جۇلاق دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىغا چىقتۇق. چۈنكى ئۇ
يەردە بىر ئۆتمىدىغان كۆۋرۈك بار ئىدى. كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ
ئاپتوموبىل ئىگىز بىر تىساغ قىرغاق چىققاندا، يىراقتىن
گۈزەل، ھەيۋەتلىك شەيتان كېرىش كۆرۈنىدى. بۇ چاغدا
قۇياش شەرقىتىن جەنۇبقا قاراپ قىيپاشلىنىپ، قۇياش
نۇرى شەيتان كېرىشنى ئىنتايىن گۈزەل تۈسكە كىرگۈزگەن.
دەڭگە - دەڭ بولۇپ شەكىللەنگەن قەلئە تامللىرى كىشىلەرنىڭ

جەنۇب قىسمى، ئەڭ ئىگىز كۆتۈرۈلمە قاراماي رايونى بولۇپ، يەر قاتلامىدىن ئەڭ بالىدۇر كۆرۈنۈش ھاسىل قىلغان. (يۇراسىمىتىمىزنى كۆرسىتىدۇ) ئۇنىڭ جەنۇبىي شىمال تەرىپىدىكى جەرىمبۇلاق، قىزىلتاغ قاتارلىق جايلارنىڭ كۆتۈرۈلمىسى نىسبىتى ھالدا بىر قەدەر پەس بولۇپ، ئۇنىڭ ئالامەتلىرى پەقەت يورسىمىتىمىزنىلا كۆرۈلگەن؛ لېكىن نېفىت ئالامەتلىرى قانۇنىيەتلىك ھالدا چىڭگىس تېغى قەدىمقى كۆتۈرۈلمىسى شەرقىي جەنۇب قاننىمىنىڭ ئەڭ ئىگىز قىسمىغا جايلاشقان. بۇلارنىڭ نېفىت مەنبەسى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تەڭرىتاغ ئالدى ئولتۇرۇشقا بەلۋاغىدىن كەلگەن دەپ ئىزاھلىدى. شۇڭا ئۇ مۇشۇ كۆتۈرۈلمىنىڭ شەرقىي جەنۇب قاننىمىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى قاراماي تاغ جەنۇبىي ياپى رايونىنى ئۇمۇد ئەڭ زور بولغان نېفىت گاز رايونى دەپ قارىدى. بۇ ئۇنىڭ قاراماي 1 - نومۇرلۇق قۇدۇق (بايقالغان قۇدۇق) قاتارلىق ئۈچ قۇدۇقنى بىر كەسمە يۈزدىن ئىبارەت دەپ قاراشتىكى ئەڭ دەسلەپكى تەسەۋۋۇرى ئىدى. بۇ ئوي پىكرىنى ئوۋالوۋ بىزنى باشلاپ غەربىي جەنۇبتىكى بۇغۇتى دەريا - سى رايونىنى، شەرقىي شىمالدىكى ئاقىۇلاق رايونىنى ۋە چىڭگىس تېغىنىڭ غەربىي شىمال يان تەرىپىنى، تولى رايونىنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن بىزگە ئېيتقان ئىدى. ئۇنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىنى كۆزدە تۇتۇپ ئىچكى قانۇنىيەت - لىرىنى تەھلىل قىلىشى، مەنى قاتتىق ئىلھاملاندۇردى. بىزنىڭ تەكشۈرىدىغان ئىككىنچى رايون قاراماي رايونى ئىدى، لېكىن بۇ مەسىلىنى ئۇ چىڭگىس تېغىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىدىن قاراش كېرەك دەپ بىلىپ، جۇڭغار

بولسا مۇشۇ يەرلىك ئورۇندىكى كىشىلەرنىڭ دەريادا توپ-
توپ قىلىپ ياۋايى ئۆدەك بېقىشى بىلەن ئاسماندا ئۇچۇپ
يۈرگەن توپ-توپ ياۋايى ئۆدەكلەر ئىدى. بۇ مېنىڭ
ئىلگىرىكى كۆرگەن ئۆي ئۆدەكلىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان
ئىش بولدى.

يولداش ۋاڭ كىشى دەر ھال بېرىپ بىر موڭغۇل
يۇرتىداشنى تېپىپ بىزگە يول باشلىغۇچى قىلدى. بۇ
ئادەم بەستىلىك كەلگەن ئوتتۇرا ياشلىق كىشى بولۇپ،
بىزگە شەيتان كېرىشىنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئاسفالتنى
قارالاتاغ ئېتىكىدىكى قاراماي ئالامەتلىرىنى بىر-بىر-
لەپ ئېيتىپ بەردى. ئوۋالوۋ بۇ ئادەمنى بىز بىلەن بىللە
چۈشلۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى، تاماقتىن كېيىن، ئۇ بىزنى
باشلاپ قارالاتاغ تېغىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئالدى
بىلەن بىز يولنى بويلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ، دۆڭدىن
چىقىپ بىر قەدەر ئىگىز جايغا چىققاندىن كېيىن، غەرب
تەرەپتىكى قارالاتاغ تېغىغا قاراپ قەدەم قويدۇق. ئادەم
يولدا بىزگە: تاغنىڭ ئالدى تەرىپىدە قۇرۇپ قالغان چوڭ
بىر كۆلنىڭ بارلىقىنى، يامغۇر پەسلىدىلا سۇ توشۇپ
كېتىپ ئاپتوموبىلنىڭ ئۆتەلمەي قالسىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئايلىنىپ ئۆتۈش كىرەكلىكىنى ئېيتىپ بەر-
دى. ئاپتوموبىل قۇرۇق جىلغىنى بويلاپ قارالاتاغ تېغىنىڭ
ئېتىكىدە مېڭىۋاتقاندا، بىز تەسەۋۋۇپ قالدۇق! بۇ - ئورقۇ
بويىچە داخلىق بولغان ئاسفالت جىلغىسىدىكى ماي قۇم
ئىدى. لېكىن موڭغۇل يۇرتداش بۇ ھادىسىلەرنى تونۇمىغان-
لىقتىن، بىزنى قارا رەڭلىدىكى ئىككىمىزنىڭ جىلغىلىق ماي

كۆزىگە تېخىمۇ يېقىملىق كۆرۈنۈپ، كۆلەمى كەڭ يېپىلىپ
بىر - بىرىگە قاتلىنىپ كەتكەن تاغ چوققىلىرى ئۇپۇق
سىزىقىغىچە سوزۇلغان ئاپتوموبىل دەم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي
قىرغىقىنى بويلاپ تېزلىك بىلەن ماڭدى، دەم دەرياسى
جەلگىسىنىڭ ئىككى يانى 40 - 50 مېتىر كېلىدىغان تىك
يار بولۇپ، جەلگىنى ياپ - يېشىل ئورمانلىق قاپلىغان.
يىراقتىن قارىغاندا خۇددى ئەگەر - بۈگۈرى بولۇپ تۇرغان
يېشىل بەلۋاغقا ئوخشايدۇ. بۇ چاغدا قارالات تېغىنىڭ
پاكار تاغ تىزمىلىرى ئوچۇق كۆرۈنۈپ، خۇددى بىر قارا
پەلۋانغا ئوخشاش شەيتان كېرەشنىڭ ئالدىدا ياتاتتى.
بۇ گۈزەل مەنزىرە مېنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلدى. بۇ ھالىنى
قاقاس قاراماي بىلەن سېلىشتۇرغاندا پۈتۈنلەي ئىككى دۇ-
نيا ئىدى! ئاپتوموبىل يولىنى بويلاپ تىك ياردىن چۈ-
شۈپ دەم دەرياسىنىڭ جەلگىسىغا قەدەم قويغاندا، خۇددى
بىر چەكسز ئورمانلىققا كىرگەندەك بولدى. بۇ يولدا
ماڭىدىغان ئاپتوموبىل ۋە ئادەممۇ ئاز بولغانلىقتىن، توپ-
توپ قىرغاۋىل بىلەن يېقىملىق بۆدۈنلەر بىزدىن ئۆركۈپ
ئۇچقىلى تۇردى. ئاپتوموبىل ئورقۇ يېزا كەنتىگە يېتىپ
بارغاندا، دەم دەرياسىنىڭ سۇ ئېقىنى ئىنتايىن كەڭ-
رىپ، دەريا قېنىدىكى سۇنىڭ كەڭلىكى 50 مېتىر ئەتراپ-
غا يەتكەن. بۇ بىر كۆز يەتمەيدىغان يايلاق بولۇپ،
يەرلىك كىشىلەر ئۇنى قىشلاق دەپ ئاتايدىكەن، ھەقىقە-
تەن بۇ بىر چارۋىچىلىق مەيدانى ئىدى. كەنت دەريا-
نىڭ شىمالىي قىرغىقىدا بولۇپ، بىر قانچە ئائىلە موڭغۇل
چارۋىچىلىرى بۇ يەرنى مەكەنلاشتۇرغان، بۇ يەردەن بىز
دەسلەپتىلا بىر خىل قىزىقارلىق ئىشنى ئۇچراتتۇق. ئۇ

باھايىتى روھلۇق ھالدا بىزنى شەيتان كېرىش ئاستىدىكى
 ئاسفالت تومۇرىنى كۆرۈشكە باشلاپ باردى. بۇ ئاسفالت
 تومۇرىنى س-وۋېت ئالىمى ئوبۇلىچېۋ ئۆزىنىڭ سىزغان
 1:500000 ماسشېتابلىق گېئولوگىيەلىك خەرىتىسىدە كۆرسەتكەن
 ئىدى. ئاپتوموبىل يولغا چىقىپ ئورقۇ كەنتىگە قاراپ
 بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، بۇرۇلۇپ شەيتان كېرىش تە-
 رەپكە قاراپ ماڭدى. بۇ ياقلاردىمۇ يول يوق بولۇپ، ئاپتو-
 موبىل بەزى قۇرۇق جىلغىلارنى بويلاپ مېڭىپ بىردەمدىلا
 شەيتان كېرىشىنىڭ ئاستىغا يېتىپ كەلدى. بىز كېرىشكە
 يېقىنلاپ كەلگەندە، تال - تال بولۇپ جايلاشقان ئاسفالت
 تومۇرلىرى كېرىشىنىڭ ئېچىلمىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىز
 كېلىپ كەلگەنلىكى 0.5 - 0.2 مېتر كېلىدىغان ئاسفالت تو-
 مۇرىنىڭ يېنىغا كېلىپ قارىسۇق. ئۇنىڭ ئىككى ياندىكى
 كۆكۈش كۈل رەڭ قۇم جىنىسلىرى مايدا چىلىنىپ تۇرغان-
 لىقتىن ئاسفالت قۇم جىنىسلىرىغا ئايلانغان. بىز پارقى-
 راپ تۇرغان قاپ - قارا ئاسفالت ئەۋرىشىكىنى گېئولوگ
 بولغىسى بىلەن قېقىپ كۆردۈق. بۇنىڭ سەدەپسىمان ئۈزۈل-
 گەن يۈز ئىكەنلىكى بايقالدى. بۇ جايلاردىكى قاتلام
 ئېچىلمىسى ئاساسەن كۈل رەڭدىكى گىلتاش ئارىلاشقان
 قېلىن قاتلاملىق قۇم جىنىسلىرى بولۇپ، بوز سىستېمىسىنىڭ
 تۈگۈل قاتلام ئوتتۇرىسىدىكى كۈل رەڭ گۈرۈپپىلار ئىدى.
 بىز بېشىمىزنى كۆتۈرۈپ شەيتان كېرىشىنىڭ قەلىمە تاملىرى-
 ھا قارىساق، ئەڭ ئىگىز كېلىدىغان قەلىمە تاملىرى 200
 مېتىردەك بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئېغىش بۇلۇڭلىرى
 $3^{\circ} - 2^{\circ}$ غىچە بولۇپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ يانتۇلۇق ھاسىل
 قىلىپ، ئاسفالت تومۇرى بىلەن يەر قاتلام يۆنۈلۈشى

ئالامەتلىرىگە باشلىماقچى ئىكەن. بىز ئىككىزىمىز تاغ
ئۈستىگە چىقىپ تەتراپىمىزغا نەزەر سالدۇق. ئالامەتلىرى-
گە قارىغاندا، بۇ يور سىستېمىسى تۈگۈل قاتلىمىدىكى قېلىن
قۇم جىنىسلىرىنىڭ قەدىمقى ھايات گۈرۈپپىسى ئۈستىدىكى
يېڭى ياپما چۆكۈندىسى بولۇپ، ئاسفالت قۇم جىنىسلىرىنىڭ
قېلىنلىقى نەچچە ئون مېتىر بولۇپ، جايلىشىشى نەچچە
كۋادرات كېلومېتىر كېلىدىكەن. بۇنىڭ كۆلىمى قازاماي
ئاسفالت دۆڭلىرىدىن قىلىشمايدىكەن.

ئاقكۆڭۈل موڭغۇل يول باشلىغۇچى بىزنى ماي ئالامە-
تى كۆرۈلگەن جايغا باشلاپ بىاردى. بۇ بىر كىچىككىنە
قۇرۇق جىلغا بولۇپ، قارالات تەسىفى بىلەن پاراللەل
تۈزسىزىقتا ئىكەن. بۇنىڭ تىۋىت تەرىپىدە سېغىزلىق توپا
ئويمانلىق سىستېمىسىنىڭ (ئوبۇلچېۋ خەرىتىسىدە كۆرسىتىل-
گەن) يانارىتاغ جىنىسلىرى بىلەن ئۇۋاق جىنىسلار كۆرۈ-
نۈپ تۇراتتى. ئوتتۇرا ھاياتلىقلار ئېچىلمىسى كۆرۈنمەيتتى.
جىلغىنىڭ ئىچىدىكى بىر بۇلاقنىڭ كۆزىدىن سۇ بىلەن
قويۇق قازاماي ئېقىپ چىقىپ تۇراتتى. بىز بۇ قۇرۇق
جىلغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بىر كىچىك دۆڭلۈككە كۆڭۈل
قويۇپ نەزەر سېلىپ، يانارىتاغ جىنىسلىرىنىڭ يېرىقى ئىچى-
دىن ناھايىتى كىچىك ئاسفالت تومۇرىنى بايقىدۇق. قىزىق
قارلىقى شۇكى، يانار تاغ جىنىسلىرى ئىچىدىكى كوۋارتىس
كىرىستال بوشلىقلىرىغىمۇ ئاسفالت تىۋىت تەسىفى بىلەن
ماي ئالامەتلىرىگە ئىنتايىن قىزىقتى. ھەمدە ئارقا-ئارقى-
قىدىن موڭغۇل يول باشلىغۇچىغا مەنئەتدارلىق بىلدۈردى.
قەدىمقى ھايات ئىپادىسىدىكى ماي ئالامەتلىرىنى
كۆزىدىن كەچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، موڭغۇل يول باشلىغۇچى

ئېلىپ قويايلىغان. بىز كۆل بويىدىكى بۇ بېلىقچىلىق ئائىلىسىنى قىزىقارلىق بىلەن كۆزدىن كەچۈردۈق. ئۇلارنىڭ يېڭى تۇتۇشقان بېلىقىدىن ئاز - تولا سېتىۋالدۇق. ئۇلارنىڭ يېغىپ قويغان بېلىق ئۇرۇقى ئوۋالوۋنى قاتتىق قىزىقتۇردى. ئۇ كىشى بۇنىڭدىنمۇ سېتىۋېلىپ ماڭدى. بىز ئورقۇ كەندىمىگە يەتسەندە كۈن پىساتاي دەپ قالغان ئىدى. قۇياش نۇرى شەيتان كېرىشىنى يورۇتۇپ، ئۇنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈۋەتسەن دەيدى. ھەيۋەتلىك تۇرغان ئۆزگۈرۈشچان قەلئە كۆرۈنۈشلەرى كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ. ئوۋالوۋ يول باشلىغۇچىنىڭ چارلاش خىزمىتىگە قىلغان ياردىمىگە قاتتىق رازى بولۇپ، ئۇنىڭ قىلغان خىزمىتىگە تىگىشلىك ھەققى بەردى. بىزنىڭ ئاپتوموبىل دەم دەرياسىنىڭ ئېقىنىغا سېلىنغان ئاقبۇلاق كۆۋرۈكىگە يەتكەندە كۈن كەچ بولدى. بىز پەقەت دەريا بويىدا قونۇپ، ئىككىنچى كۈنى قارامايدا قاراپ يول تارتىشقا مەجبۇر بولدۇق. بىز دەرھال ئاپتوموبىل ئۈستىگە چېسىدىر قۇرۇپ، ھەم ئۈستىمىز مەزىلىك بېلىق شورپىسى قىلىپ، ئاپتوموبىلنى چۆرىدەپ پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ تاماقلاندۇق. ئوۋالوۋ مەندىن قارالات تاغدىكى يول باشلىغۇچى كۆرسەتكەن نېفىت ئالامىتى قايسى دەۋرگە تەنسۇپ دەپ سورىدى. مەن ئويلىنىپلا قەدىمقى ھايات ئېراسى دەيدىم. ئوۋالوۋ بىز ئاز ئاچچىغانغاندەك بولدى. ھەم دەريا بويىدىن بىر قىل تۇخۇم تاشنى قولغا ئېلىپ مەندىن بۇ تاش نەدىن كەلگەن دەپ سورىدى. مەن تۇرۇپ دەم دەردەياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىدىن ئېلىپ كەلگەن بولۇشى كېرەك دەيدىم. ئۇ كەپ قىلىندى. پاراڭلىشىپ قاتمايلىشىپ ھەممىمىز جىم بولدۇق. شۇ چاغلاردا مەن ئوۋالوۋنىڭ نىمە ئۈچۈن

چوڭ جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. ئاسفالت، تومۇرلىرىنى
 شىنڭ شەكىللىنىشىنى چوڭ كۈندىلىرىدىكى يېرىق بىلەن ئادەتتە
 يەيدا بولغان نېفىتنىڭ يۆتكىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
 دەپ قىيىن قىلدۇق، رۇشەنكى، شۇ مەزگىللەردىكى نېفىت
 ئانچە قۇيۇق بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى نېفىتنىڭ سىڭىشى
 ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئاسفالت قۇم جىنىسلىرىنىڭ يېتىش
 ھالىتى بۇ نۇقتىنى تولۇق چۈشىنىدۇرۇپ بېرىدۇ. ئوۋالوۋ بىز
 نى قىزىقتۇرغان ھالدا: ئەينى ۋاقىتلاردا نېفىت قاتلام
 يېرىقى بىلەن دەرنى بويلاپ يۇقىرىغا قاراپ يۆتكەلگەندە
 ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش فۇنتان قۇدۇقلىرىنىڭ بىر نەچچە
 مىللى مېتر ئىشتوتسىرىدەك ئەمەس، بەلكى $0.5-0.2$
 مېتىرلىك ئىشتوتسىرىدا فۇنتان قىلىشى مۇمكىن، ئۇ چاغدىكى
 كۆرۈنۈش ئەنئەنىۋى ھەيۋەتلىك بولۇش كېرەك، مەن بۇنى
 ئاڭلاپ، ئۇنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىش قابىلىيىتىگە قايىل بولدۇم.
 ئاسفالت تومۇرىنى كۆرۈپ بولۇپ، بىز دەم دەرياسىنى
 بويلاپ جىمجىت ياتقان ئەيىز كۆلىنىڭ ياقىسىغا
 كەلدۇق. شۇ كۈنى شامال يوق ئىدى، كۆلىنىڭ شىمالىي
 يان تەرىپى كۆز يەتكۈسىز قومۇشلۇق؛ جەنۇبىي تەرىپى
 قىزىل چىلىسىلار قاتلىمىدىن شەكىللەنگەن ئىكەن، يەر-
 جىي تەرىپىگە قارىغاندا كۆلىنىڭ قارشى ياقىسى كۆرۈنمەيتتى.
 تى. كۆل ياقىسىدىكى سۇنىڭ سۈزۈكلىكىدىن كۆلىنىڭ تەڭرى
 كۆرۈنەتتى. ھاۋا شۇنداق ساق بىز خىل جىمجىتلىق راھەت
 تۇيغۇسى كەينىمىزگە گۈزەللىك ھوزۇر بېرىپ تۇراتتى. كۆل
 ياقىسىدىكى قومۇشلۇققا بېلىقچىلىق تېپىمىقى توقتىتىپ قوپ
 يۇلغان، كۆل چېتىگە بىر كىچىك گەمە ياسالغان، فۇرۇق
 شاخىلاردىن ياسالغان چىزىقلارغا بېلىق تىۋۇتۇش تورلىرى

كەلمەي يوقاپ كەتكەن. ئەتراپنى شۇنچە ئىزدەپ ئۇنى
 تاپالماي، قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۇلار شياۋشىخوغا قايتىپ
 كەلگەن. بۇ ئىشچىنىڭ يوقىلىش ئەھۋالىنى ئوۋالوۋغا بايان
 قىلغاندىن كېيىن، ئوۋالوۋ بۇ ئەھۋالنى پەرەز قىلىپ:
 بۇ ئىشچىنىڭ قارامايدا كېلىشى تۇنجى قېتىم، بۇ جاينىڭ
 يەر كۆرۈنۈشى تەكشى، جىلغىلار بىلەن تاغ دۆڭلىرى بىر -
 بىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇ ئىشچى يولدىن ئېزىپ
 قېلىپ، جىلغىلارنى بويلاپ يولغا چىقالماي، ئوخشاش جىلغى -
 لار بىلەن تاغ دۆڭلىرىنى ئايلىنىپ ئېزىپ كەتكەن بولۇشى
 مۇمكىن دېدى. كەچنىڭ ھاۋا كىلىماتى سۇغاق بولغانلىق -
 تىن، چۆل - باياۋەندە يالغۇز قالسا قەيىن ئەھۋالغا چۈ -
 شۇپ قالىدۇ، مەسىلە چىقىشى مۇمكىن دەپ قارىدۇ. شۇڭا
 بىز ئىككى ئەترەتتىكى پۈتۈن يولداشلارنى ھەرىكەتلەندۈ -
 رۇپ، يەيدىغان، ئىچىدىغان نەرسىلەرنى ۋە سۆكسۆك، پاقىلىق
 چاپانلارنى ئېلىپ يولغا چىقتۇق. ئىككى ئاپتوموبىل ئەترا -
 پىمىزدىكى ئىككى بۆلەك جاينى ئىزدىدى. ئىككى گۇرۇپپا
 توپتوغرا بىر كېچە ئىزدەپ تاپالمايدۇق. بىز ئۇنى ئىزدەپ
 ھەر بىر تۆپىلىككە چىققاندا سۆكسۆكتىن ئوت قالاپ،
 قاتتىق ئاۋاز بىلەن ئۇنى توۋلاپ چاقىردۇق، ئوت يورۇقىنى
 كۆرگەندىن كېيىن، ئەگەر ئۇ يېقىن ئەتراپتا بولمىغانلا
 بولسا مۇشۇ جايغا كېلىدۇ دەپ پەرەز قىلىپ، ھەر بىر
 ئورۇندا ئىككى سائەت ساقلاپ، كەلمىگەندىن كېيىن ئان
 بىلەن سۇ قالدۇرۇپ قويۇپ يېڭى ئورۇنغا يۆتكىلىپ تۇردۇق.
 تاڭ ئاتقاندىن كېيىن بىز شياۋشىخوغا قايتىپ كېلىپ كۆپ -
 چىلىكىنىڭ ئۇنى تاپالمايغانلىقىنى بىلدۈرۈپ كۆپچىلىك
 ئەتمەگەنكى تاماقتىن كېيىن يەنە ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ

مۇنبىداق قىلىنغانلىقىنى چۈشەنمىگەن ئىكەنمەن. كېيىن بىز
 ئورقۇغا بېرىپ ئىشلەپ يۈرگەندە، دادۇيىمىزدىكى سوۋېت
 مۇتەخەسسىسى كېلىپ خىزمەت تەكشۈرۈپ، ئوۋالۇ بىلەن
 پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ مېنىڭ ئىسمىمنى ۋە سوۋېت ئالىمى
 كۇدىرىياچېۋنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ قالدى. دەل مۇشۇ چاغدىلا
 ئوۋالۇنىڭ ئۆتكەنكى ئاچچىغلىنىشىنىڭ بىر خىل ئۇقۇشما-
 لىق ئەھۋال ئىكەنلىكىنى بىردىنلا چۈشەندىم. ئۇ مېنىڭ جاۋاب
 بېرىشىمگە قاراپ مېنى ئانورگانىك نېفىت پەيدا قىلغۇچى
 دەپ قارايتىكەن. ئىمەلىيەتتە ئۇ مەندىن نېفىت ئالامەتى
 كۆرۈلگەن قاتلام قاينىسى دەۋرگە مەنسۇپ دېگەندە، شۇن
 ئويلىنىمايلا قەدىمقى ھايات ئېراسى دەپتەكەنمەن. لېكىن،
 شۇ چاغ-لاردا قەدىمقى ھايات ئېراسىنى سۈپىتى ئۆزگەرتىپ
 كەتكەن قاتلام دەپ قارايدىكەن. شۇڭا بىزنىڭ ئارىسىدا
 ئۇقۇشماسلىق كېلىپ چىقىپتەكەن. 50 - يىللارنىڭ بېشىدىكى
 بولۇپ ئۆتكەن بۇ بىر قېتىملىق تەسادىپى سۆھبەتتىكى پەيدا
 بولغان ئۇقۇشماسلىقنىڭ ھەقىقەتەنچە ئىلىم - پەن ساھەسىدە
 زور ئەكس تەسىر قوزغايدىغانلىقىنى ئويلىماپتەكەنمەن.

7. شياۋشىخودا يۈز بەرگەن بىر قانچە ئىشلار

پۈتۈن يازنى بىز چارلاش ئەترىتى بىلەن شياۋشىخو
 بازىسىدا بىللە ئۆتكۈزدۇق. دالا تۈرمۈشىنى ئۆتكۈزۈش
 جەريانىدا، بىر قانچە ئۇنتۇلغۇسىز ئىشلار يۈز بەردى.
 بىرىنچى ئىش، بىز قارامايفىا بېرىپ خىزمەت قىلىش-
 ىزغا ئۇزۇن بولمايلا، ئىنتېرنېر دۇچ-ئىكرۇيىنىڭ ئەترىتىدىكى بىر
 خەپەر ئۆلچىش ئىشچىسى ئىشتىن چۈشۈشنىڭ ئالدىدا قايتىپ

قان تومۇرىغا چاپلىشىۋېلىپ قان شورغاندا، ئۇنى ئېلىۋېتىش
 تەس بولىدۇ، كۈچىمىز ئۇنىڭ بېشى ئۈزۈلۈپ ئادەمنىڭ
 بەدىنىدە قالىدۇ، بىردىن - بىر ئامال ئۇنى تاماكا ئوتى
 بىلەن ئارقى تەرەپتىن قىزدۇرغاندا ئاندىن چېكىنىپ چىقى-
 دۇ، ئۇلار سوۋېتتىكى دالا تۇرمۇشى ئەڭ قورقۇتقۇچى
 «فاللاڭكىسى» دەيدىغان بىر خىل چاياندىمۇ كىچىك ھەم
 زەھەرلىك ئاشارەت، ئۇ كىشىنى چاقىدىغان بولسا 24 سائەت
 ئىچىدە جانغا زامىن بولىدۇ دېدى. ئوۋالوۋ ئۆزىنىڭ ھەر
 كۈنى كەچتە ياتىدىغان ئۆيىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئاندىن
 كېيىن ئۇخلاشقا جۈرئەت قىلىدىغانلىقىنى بىزگە ئېيتىپ
 بەردى، ھەم بىزنىڭمۇ دىققەت قىلىشىمىزنى تەكىتلەپ،
 بۈگۈن كۈندۈز ئۆزىنىڭ مۇشۇ ئەتراپتىن «فاللاڭكىسى» دەي-
 دىغان ئاشارەتتىن بىرسىنى كۆرۈپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.
 ئۈچىنچى ئىش، ياز كۈنلىرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، كۈز
 پەسلى باشلانغان بىر كۈنى، ئۆلچەش ئەترىتىدىكى بىر
 نەپەر ئىشچى ئەتىگەنكى تاماق ئىچىۋېتىپ تۇيۇقسىز ۋار-
 قىراپ كەتتى. ھەم ئىككى كۈزىنىڭ قىچىشىپ ئاغرىپ
 كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. كۆپچىلىك ئۇنىڭ كۆزىنى ئېچىپ كۆ-
 ئۈل قويۇپ قارىغاندا، كۆزىنىڭ ئىچىگە ئاق لىچىنىكىلەرنىڭ
 توشۇپ كەتكەنلىكىنى بايقىدۇق. چوڭ كۆرسىتىدىغان ئەينەك
 ئارقىلىق بىر خىل چىۋىنىڭ لىچىنىكىسى ئىكەنلىكى سېزىل-
 دى. ئىشچىنىڭ ئېيتىشىچە، تاماقلانماقتا كۆز ئالدىدىن
 بىر چىۋىن ئۇچۇپ ئۆتكەندەك قىلغان، شۇنىڭ بىلەنلا كۆزى
 ھىدىر - سىدىر قىلىپ ئېچىشىپ كەتكەن. بىز داۋالاش سان-
 دۇقىمىزنىڭ ئىچىدىكى پارسۇ بىلەن ئۇنىڭ كۆزىنى يۇۋدۇق،
 بىراق بىر پوتالكا سۇ ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ كۆز تازىلان-

يولغا چىقتى. ئوۋالوۋ ئۆزى شاۋگۈەيكە بارماقچى بولدى.
ئۇ يەردە گېئوگرافىيەلىق چارلاش ئەترىتىنىڭ بازىسى بار،
تېلېگرافىيە بېرىش ئاپپاراتلىرىمۇ بار، گېئولوگىيە باشقارمىسى،
نىڭ دەھىيەلىرىگە بۇ ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ ھەم ئۇلار-
نىڭ ئايروپىلان ئەۋەتىپ ياردەملىشىپ ئىزدىنىشى تەلەپ
قىلماقچى بولدى. چۈش بولاي دېگەن چاغدا، بۇ ئىشچىنى
بىز قاراماي — ئۈرۈمچى تاشيول بويىدىن تاپتۇق. بۇ ئىش-
چى يولدىن ئېزىپ قېلىپ، قۇرۇق جىلغىنى بويلاپ تاشيول-
غا چىقىپ، ئىككىنچى كۈنى چۈشتىن كېيىن بىر ئاپتوموبىلغا
ئۇچراپ ئۇلاردىن ئاز-تولا نان بىلەن سۇ سوراپ ئىچىپ
ئاچلىقتىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىكەن. بۇنداق ئىشلارنىڭ يەنە
يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يولداش دۇچىگرۇي بۇ
يەرنىڭ يەر كۆرۈنۈش ئەھۋالىنى ۋە ئۆزىنىڭ «بايراق ئىش-
رىتى تىلى»نى ئىشچىلارغا مەخسۇس چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى.
ئىككىنچى ئىش، بىر كۈنى ئەتىگەندە، شياۋشخوننىڭ
جەنۇبىدىكى قومۇشلۇقنىڭ ئىچىدىن بىر ئاتنىڭ چۆپ يەپ
تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قالدۇق. بۇ ياۋايى ئات ئەمەس،
بەلكىم يەرلىكلەرنىڭ يۇتتۇرۇپ قويغان ئېتى بولۇشى مۇم-
كىن. بىز سەپ سېلىپ قارىساق، ئاتنىڭ قورساق تەرىپىگە
چۆپ كەنسەسى لىتى چاپلىشىۋاپتەكەن. بۇلارنىڭ چوڭلۇقى
خۇاسنىڭ مېغىزىدەك بار بولۇپ، ئاتنىڭ كۆپ قېنىنى شور-
ۋاپتە! كۆپچىلىك كۆرگەندىن كېيىن، بۇنىڭغا ھەيران
قېلىشتى. ئاتنىڭ يوقىلىپ كەتكەن ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن
بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئىگىسى چوقۇم ئىزدەپ كېلىشى مۇم-
كىن دەپ قارىدۇق. ئوۋالوۋ بۇ خىل چۆپ كەنسەنىڭ
خۇسۇسىيەتىنى بىزگە تونۇشتۇرۇپ: بۇ خىل كانا ئادەمنىڭ

سۈيى خەلىلا ئازىيىپ قاپتىكەن، بىز ئۆلچەش ئەترىتى بىلەن
بىرلىكتە دەريانىڭ شەرقىي شىمال ياقىسىغا تۇرمۇش بازى-
لىق ئورنىمىزنى قۇردۇق. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى شۇنداق ساپ،
كەڭ دەريا جىلغىسىدىكى تۈزلەڭلىك پۈتۈنلەي ياپ - يېشىل
دەل - دەرەخلىق يايلاق بولۇپ، بوز يەر ئېچىش قىممەتلىرى
بىلەن يەرلىك يۇرتداشلارنىڭ پارچە ئېتىزلارغا تەرگەن زىرا-
ئەتلىرى يىراققىدىن ئادەمنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ تۇراتتى.
ئېسىمدە قالغان ئەڭ ئۇنتۇلغۇسىز ئىشلاردىن، بىرىنچىسى،
ئەتىگەن كۈن كۆتۈرۈلگەن چاغدىكى ھەيۋەتلىك، ئۆزگۈرۈش-
چان شەيتان كېرىش قەلىمىسىنىڭ چاچىراپ چىققان قۇياش
نۇرىدىكى گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان گۈزەل كۆرۈنۈشى؛ ئىككىنچى-
چىسى، جىمجىتلىققا چۆمگەن دەريا جىلغا تۈزلەڭلىكىنىڭ
ئۈستىگە تالۋان ئاي كۆتۈرۈلگەندىن كېيىنكى، پۈتۈن دەريا
جىلغىسىدىكى ھۆكۈم سۈرگەن جىمجىتلىق ئىدى. سۇس
چۈشۈپ تۇرغان ئاي يورۇقىدىكى شەيتان كېرىش ھەزىرىسى
كىشىلەرنى تېخىمۇ ئۆزىگە مەپتۇن قىلاتتى. قەلىم شەكىلى
ئاندا - ساندا غۇۋالىشىپ كۆزىگە چېلىقىپ، ئاندا - ساندا
قاراڭغۇلۇققا مۇكۈنۈپ، ئۆزىنىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى سىر-
لىق تۇيغۇسىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرەتتى.

تۇرمۇش بازىلىق ئورنىنى جايلاشتۇرۇپ بولغاندىن
كېيىن، ئوۋالوۋ بىزنى باشلاپ يۈرۈپ ئەتراپىمىزدىكى
جايلارنى كۆزدىن كەچۈردۇق. بىز ئالدى بىلەن يولنى بوي-
لاپ شەرققە قاراپ مېڭىپ، قارالات تېغىدىن ئۆتۈپ،
قوشتولغاغا باردۇق. ئۇ يەردە باشقارمىمىزنىڭ گىراۋىي
ماگنىت كۈچى بىلەن ئۆلچەش ئەترىتى بار ئىكەن. بىز
يول بويىدىكى قارالات تېغى بىلەن شېرىك تېغىدا شەكىل-

مەندى. ئوۋالوۋ ئىسىق مەۋەنىڭ پوستىنى ئېلىۋېتىپ،
شۇنىڭ بىلەن چاپلاپ چىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ كۆرۈشنى
ئېيتتى. ھەقىقەتەن، بىر مەۋە ئارقىلىقلا كۆزىنى تازىلىۋەتتۇق،
بىر پەس ئالدىراشچىلىقتىن كېيىن كۆپچىلىك سەل ئارام
ئېلىپ قالدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئوۋالوۋ بىزگە، دالا تۈر-
مۇشەبىنىڭ شەرت - شارائىتى ناچار بولىدۇ، داۋالاش ئورنى
بىلەن دوختۇرلارمۇ يوق بولىدۇ، مەسىلە چىقىپ قالغاندا
ئۆزى ئامال تېپىشقا توغرا كېلىدۇ دېدى. ئۇ يەنە، ئۆز-
نىڭ ئىلگىرى بۇنداق ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكىنى،
بۇ خىل چىۋىنىڭ ئىنتايىن غەلىتە بولىدىغانلىقىنى، لېچىم-
كىسىنى ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە تاشلايدى-
غانلىقىنى، چىۋىن كىچىك بولغان بىلەن ئۇچۇش سۈرئىتىنىڭ
ئىنتايىن تېز ئىكەنلىكىنى، كۆز ئالدىدىن سىپاپلا ئۇچۇپ
ئۆتىدىغان بولسىلا، لېچىمكىسىنى چوقۇم كۆز ئىچىگە تاشلاپ
قويسىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بىزنىڭ دىققەت قىلىشىمىزنى
تاپىلىدى.

مۇشۇ ئاددىيلا ئۈچ تۈرلۈك ئىشتىن، يولداش ئوۋالوۋ-
نىڭ دالا تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ مول ئىكەنلىكىنى، ھەم
بىزنىڭ ئەتىرەت بىلەن ئۆلچەش ئەتىرىتىدىكى يولداشلار-
نىڭ تەن سالامەتلىكىگە ۋە بىخەتەرلىكىگە ئىنتايىن كۆڭۈل
بۆلگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

8. ئورقۇدىكى كۆز پەسلى

ياز كۈنلىرى ئاخبارىتى، كۆز بولغاندا بىز ئورقۇ-
دىكى خەزمەت ئورنىغا كۆچۈپ باردۇق. دەم دەرياسىنىڭ

باقىتىم، قورۇپ يېتىم، ھەممىسى ماشا ئالاھىدە تەملىك بىلەندى.

9- ئاينىڭ باشلىرىدا، باشقارمىدىن ئادەم كەلگەندە، بىزگە ئىككى نەپەر ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار سۇڭ خەنلىياڭ بىلەن جۇرۇيمىڭ يولداشلار بولۇپ، ئۇلار غەربى - شىمال داشۆسىنىڭ 54- يىللىق مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلىرى ئىكەن، ئوۋالوۋ بۇنىڭغا ناھايتى خوشال بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەتىرىتىمىزدە ياشلار بىر ھەسسە كۆپەيدى، يېرىم يىلدىن بۇيان جاۋ شۆخەي ئىككىمىزلا بولۇپ، بەكمۇ زېرىكىشلىك بولغان ئىدى.

9. بىر خىل «پەۋقۇلئاددە نىسبەت ئالاھىتى»

نىڭ بايقىلىشى

9- ئايدا ئوۋالوۋنىڭ ئىشى چىقىپ قېلىپ ئۈرۈمچىگە ماڭىدىغان بولۇپ قالدى. ماڭىدىغان چاغدا ئورقۇ رايونىدىكى تىپىك كەسپ يۈزلەرنى ئۆلچەش ۋە تەسۋىرلەش خىزمىتىگە مېنىڭ مەسئۇل بولۇشىمنى ھەمدە دەم دەرياسى جىلغىسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىن تارتىپ ئەيرەك كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال گىرۋىكىدىكى تىك يارغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆزى تاللىغان كەسپ يۈزى ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

ئوۋالوۋ كېتىپ ئىككىنچى كۈنى، ياشلاردىن بىز تىۋ- تىۋ دەم دەرياسىنى بويلاپ كەسپ يۈزىنى ئۆلچەش خىزمىتىنى باشلىۋەتتۇق. بۇ يەردىكى بورسىسىمىزنى تۈگۈل قاتلىمىنى قاراماي بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كۆپ قىسمىدىكى كۆرۈنۈشلەر ئوتتۇرا تەركىبلىك كۈل رەڭ قاتلام بىلەن

لەنگەن قەدىمقى ھايات ۋە ئوتتۇرا ھايات ئېراسىنىڭ قاتلام
كەسىمە بۇز تۈزۈلمىلىرىنى كۆرۈپ ماڭدۇق. دەم دەرياسىنىڭ
غەربىي قىسمىدىكى يولنى بويلاپ تولى جىلغىلىرىغا چوڭ-
قۇرۇلاپ كىرىپ، چىشىنى تېخىنىڭ گىرۋىكىدىكى قەدىمقى
ھايات ئېراسىنى كۆزدىن كەچۈردۇق. ھەم بۇ يەردىن بىر
ئالتۇن كان بازىسىنى ئۇچراتتۇق. شەرقىي - جەنۇبتىكى ئەيرەك
كۆلىنىڭ قىرغىقىدىكى تۈزلەڭ تاغ ئۈستىگە چىقتۇق. بۇ
تاغ ئەيرەك كۆلى بىلەن ماناس كۆلىنى ئايرىپ تۇرىدۇ.
خان سۇ بۆلگۈچ چوققا ئىكەن. تۈزلەڭ تاغ ماناس كۆلى
تەرەپىگە قاراپ قىياشلىنىپ، ئۈستىگە چۆل شېغىلى قاپلان-
غان قاقاسلىق تۈزلەڭلىك بولۇپ شەكىللەنگەن. بىز ماناس
كۆلى ياقىسىدىن بىر نەچچە پوتالكا سۇ ئېۋرىشكىسىنى قۇيۇ-
ۋالدىق. كۆل سۈيى ئىنتايىن شورلۇق ئىكەن. ئوۋالوۋ
بۇ يەرنىڭ يەر ئاستى تۈز بايلىقى ئىنتايىن مول ئىكەن.
كېلەچەكتە چوڭ بىر تۈز مەيداننى بولۇشى مۇمكىن دېدى.
غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، بىز ئورقۇ بىلەن قاراماي ئارىلى-
قىدىكى ئاقىۋلاق رايونىنى كۆزدىن كەچۈردۇق. بۇ يەرلەر
قۇرۇپ كەتكەن ئورمانزارلىق، ئۆتمە - تۆشۈك بۇلاق كۆز-
لىرى بار قاقاسلىق بولۇپ، يەر شەكىلى تۈز بولغانلىقتىن
ئاپتوموبىل سائەتىگە 100 - 80 كىلومېتىر سۈرئەتتە ماڭالايدۇ.
دىگەن. بىز ئاقىۋلاق ۋە ماناس كۆلىنىڭ ياقىلىرىدىكى
قاقاسلىقتىن جەردىنى قوغلاپ تۇتاتتۇق، ئوۋالوۋنىڭ ئوۋ
مىللىتىدىن ئوق چىقىپ، قېچىپ يۈرگەن جەردەن ئاللىقا-
چان ماغدۇرسىزلىنىپ قاچالماي قالاتتى. شۇڭا مەن ئورقۇغا
بارغانىدىن كېيىن داۋاملىق بىر نەچچە كۈن جەردەن
گۆشىنى يېدىم، قايىنىتىپ يەپ باقتىم، كاۋاپ قىپ يەپ

ئاساسەن، بىز ئۇلارنىڭ قارالانات تاغ جەنۇبىدىكى قەدىمىي ھايات گۈرۈپپىسى قاتلىمىدىكى ئاسفالت تومۇرىدىن كەلگەن بولۇشى كېرەك دەپ قىياس قىلدۇق. مەزكۇر تاغ كۆتۈرۈلۈپ، يىلىنىش تەسىرىگە ئۇچرىغاندا، ئاسفالت تومۇرى بىلەن قۇم دەريا سۈيى ئارقىلىق ئېقىپ كېلىپ كۆل ئىچى-دىكى چى-ۋۇكۈندىگە ئايلانغان. بۇلارنىڭ تەركىبىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، بىز دەرھال بىر خالتا ئەۋرىشكە ئېلىپ لابوراتورىيىگە ئەۋەتتۇق. قىشتا مەن ئۈرۈمچىدىكى ۋاقىتىمدا ئۈچ تۈرلۈك ئەۋرىشكىنىڭ تەجرىبە قىلىش نەتىجىسىنى بىراقلا تاپشۇرۇۋالغانلىقىم ئېسىمدە، ئۇ بولسا شەيتان كېرىش ئاستىدىكى ئاسفالت تومۇرى، قارالانات تاغ جەنۇبىدىكى قەدىمىي ھايات گۈرۈپپىسى ئاسفالت تومۇرى ۋە قاراماي - ئۈرۈمچى تاشيولىنىڭ ئورقۇغا قايتىپ دۆڭدىن چۈشكەندىن كېيىن، ئوڭ تەرەپتىكى قۇم جىلەسلىرى ئىچىدىكى ئاسفالت پارچىلىرى ئىدى، ئۇلارنىڭ خىمىيىۋى تەركىبى ئوخشاپ كېتىدىغانلىقتىن، بۇلارنىڭ ماي مەنبەسىنى بىر دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

10. بىر قېتىملىق كەسكىن بەس - مۇنازىرە

ۋە بىزنىڭ ئىشخانىنىڭ دائىملىق مېھمانى

11 - ئاينىڭ بېشىدا ئىشنى تۈگۈتۈپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ، دەسلەپكى دوكلاتنى يېزىپ بولۇپ گېئولوگىيە باشقارمىسى رەھبەرلىرىگە دوكلات قىلىشتىن باشلاپ، بىر مەيدان بەس - مۇنازىرىگە كىرىشىپ كەتتۇق. شۇ چاغدىكى گېئولوگىيە باشقارمىسىنىڭ باش گېئولوگى سوۋېت

يۇقىرى تەدرەپتىكى ئۈستۈنكى سالا بەلۋاغ قاتلىمى ئىكەن.
لېكىن تۆۋەنكى سالا بەلۋاغ قاتلىمى بىلەن ئاستىدىكى قۇرام
تاش پەقەت دەم دەرياسىنىڭ ئۈستۈنكى ئېقىنىدىلا كۆرۈلگەن.
بىز كۈل رەڭ قاتلامىنىڭ ئوتتۇرا تەركىبىنى خاتىرىلەۋاتقان
چاغدا، قاراماي — ئۈرۈمچى تاشيولىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي
تەرىپىدىكى تىك ياردىن بىر خىل غەلىتە چۆكۈندى ھادىسە —
سىنى كۆردۈق. كۈل رەڭلىك قېلىن قۇم جىنىسلىرىنىڭ
گىرەلەشكە قاتلىمىدىن قۇمغا ئوخشايدىغان قاپ قارا پارچىلار
بايقالدى، ئۇششاقلىرى قۇم دانچىلىرىدىن چوڭراق، چوڭ
دانچىلىرىنىڭ دىئامېتىرى بىر سانتىمېتردەك بار، ئىنچىكىلىپ
چېقىپ كۆرۈپ نەزەر سالغاندا، ئۇنىڭ ئاسفالت پارچىلىرى
ئىكەنلىكىنى تونۇۋالدۇق. ئۇلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى
پارقىرىمىغان بىلەن، لېكىن چېقىپ قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىچى
قىمى قىپ — قارا يالتىراق، سەدەپسىمان ئۈزۈلگەن يۈز
بولۇش ئىمكانىيىتى بار، ماسسىسى ئىنتايىن يېنىك، ئاسفالت
پارچىلىرى ئىكەنلىكىگە گۇمان يوق. لېكىن ئۇ قانداق شە
كىللەنگەندۇ؟ روشەنكى، ئۇ بولسا ئاسفالت تومۇرى، يېمىرى
لىپ ئۇۋۇلغان، ھەم بىر قىممەتلىك دەريا سۈيىنىڭ ئېقىتىشىغا
ئۇچرىغان، ئاندىن قۇم دانچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ تېمىز
كۆلچەكنىڭ ئىچىگە چۆككەن، شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى باي
قالغان يىتىش ھالىتى شەكىللەنگەن. راستىنلا بەك قىزىقار
لىق، بۇلار نەدىن پەيدا بولغاندۇ؟ شۇ چاغدا بىز شەيتان
كېرىش تېغى ئاستىدىكى ئاسفالت تومۇرى بىلەن قارالانات
تاغ جەنۇبىدىكى قەدىمقى ھايات ئېراسى يەر قاتلىمىدىكى ئاسفالت
ماي ئالامىتىنى ۋە ئۇششاق ئاسفالت تومۇرلىرىنى كۆزدىن
كەچۈرۈپ بولغانىدۇق. ئۇلارنىڭ ساقلانغان قاتلام ئورنىغا

مەسىتى يۇقىرى باھالاپ، مۇھىم نۇقتىنى مايتاغ، يەنى سەخەي-
قورغاس، توستى قاتارلىق تۈزۈلمىلەرگە قويۇش كېرەك
دەپ قارىدى. ئوۋالوۋ باشچىلىقىدىكى بىر قەدەرپ، قاراماي —
ئورقۇ رايونىنىڭ ئورنىنىڭ فىلاتفورمىنىڭ غەربىي شىمال
گىرۋىكىدە بۇ نېفىت گازىنىڭ يىۆتكىلىپ تۇرۇدىغانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ. بۇ نۇقتىنى زور مىقداردىكى نېفىت ئالامىتىنىڭ
كەڭ كۆلەمدە كۆرۈنۈشى ئىسپاتلايدۇ، بۇنى يۈكسەك باھا-
لاپ، كىملىرىكى قەدەم باسقۇچتىكى چىارلاشنىڭ مۇھىم نۇق-
تىسى قىلىش لازىم دەپ قارىدى. بۇ بىر مەيدان بىس —
مۇنازىرە گېئولوگىيە باشقارمىسىدىن كېڭىيىپ شىركەت ئىش-
بىخاچە باردى.

بۇ قىيىنچىلىق بىس — مۇنازىرە مەزگىلىدە، بىز-
نىڭ ئىشخانىمىزغا دائىمى كېلىپ تۇرىدىغان بىر مېھمان
بار ئىدى، ئۇ بولسا ياش سوۋېت دۆلىتىدىكى نىكسىن
ئىدى. ئۇ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئومۇمىيۇزلاۋىك تەتقىقات
خىزمىتىگە مەسئۇل ئىدى، شۇڭا ئۇ ئومۇمىيلىقىنى چىقىش
قىلىپ مەسىلىلەرنى دۇلاھىزە قىلاتتى، بىزنىڭ ئىشخانىمىز
دائىمى كېلىپ تۇراتتى، دىگۈدەك ھەر كۈنى كېلەتتى،
كەلگەندىن كېيىنلا قاراماي — ئورقۇ رايونىغا بولغان باھا
مەسىلىسىنى ئوۋالوۋ بىلەن بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلاتتى،
قارىغاندا بۇ كىشى ئوۋالوۋنىڭ نۇقتىسىنى ئورنىنى قوللايدى-
غان بولسا كېرەك. لېكىن بەزى مەسىلىلەرنى چۈشەنمىگەن-
لىكتىن، دائىمى ئەھۋال ئىگەللەپ كۆپ سۆزلىشەتتى، بەزى
مەسىلىلەر ئۈستىدە تالاش — تارتىشۇ قىلاتتى، بۇ كىشىنىڭ
ئالاھىدىلىكى، سۆزلىگەندە قارشى تەرەپتىكى ئادەمگە كۆزى-
نى تىكەي، كۆزىنى قوروسقا تىكەپ تۇرۇپ ئاغزى بېسىلى-

مۇتەخەسسسى پانچېلىپتوۋ قاتارلىقلار بىزنىڭ ئىترەتنىڭ قاراماي - ئورقۇ رايونىغا بولغان باھاسىغا قوشۇلمايتتى، ئوۋالوۋ ھەر قېتىملىق مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ قايتىپ كەلگەندە، ھېرىپ - چارچاپ ماغدۇرسىزلىنىپ قالاتتى، ئۇ داۋاملىق قىلىناتتى سۇ ئېچىپ، ھەم بىزگە قىزاراپ ئارقا - ئارقىدىن بېشىنى چايقاپ، بەزى بىر ئىشلارنى ئۇقۇمايۋات - قانلىقىنى ۋە ئەپسۇسلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرەتتى. بۇنىڭدىن، بىز ئۇنىڭ كۆز قارىشىنىڭ گېئولوگىيە باشقارمىسىدىكى تېخنىكا رەھبەرلىرى قاتارلىق بەزى سوۋېت مۇتەخەسسسلارنىڭ قارىشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقىنى سېزەتتۇق، مۇشۇنداق مۇنازىرە ئۇدا بىر ھەپتە داۋاملاشتى. ئوۋالوۋ ھەر قېتىم قايتىپ كەلگەندە قاتتىق ھېرىپ - چارچاپ تۇرىمىمۇ، لېكىن قولىدىكى ئىستاكساننى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ بىزگە يەنىلا «مايتاغنىڭ نېفىتى خۇددى مۇشۇ بىر ئىستاكسان سۇغا ئوخشايدۇ»، «قارامايىنىڭ نېفىتى خۇددى دېڭىز سۈيىغا ئوخشايدۇ» دەپ، بىر تەرەپتىن ئىككى قولىنى ئىككى تەرەپكە سوزۇپ، نېفىتلىكنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ كۆزلىرىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، مايتاغنىڭ نېفىتى ئىنتايىن ئاز دېگەندە، كۆزلىرىنى يۇمۇ - ۋېلىپ، بىر تال سىزىقلا قالدۇراتتى؛ قارامايىنىڭ نېفىتىنى كۆپ دەپ دېڭىزغا ئوخشاتقاندا، ئۇ كۆزىنى چوڭ ئېچىپ چەكچەيتەتتى. بۇ شىنجاڭ نېفىت شىركىتى گېئولوگىيە باشقارمىسىدىكى سوۋېت مۇتەخەسسسلارى ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان بىر مەيدان بەس - مۇنازىرە ئىدى. بىر تەرەپ ئالدىنقى گېئولوگ پانچېلىپتوۋ باشچىلىقىدىكى بەزى سوۋېت مۇتەخەسسسلارى بولۇپ، ئۇلار تەڭرىتاغ ئالدى ئويۇل

يىلى 1 - ئايدىكى بېيجىڭدا ئېچىلغان پۈتۈن مەملىكەتلىك نېفىت چارلاش يىغىنىدا، قارامايتاغدا ئىككى چارلاش قۇدۇقى قېزىش قارار قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن، ئىككى ئايغىچە سوزۇلغان بەس - مۇنازىرە، ئوۋالوۋنىڭ غەلىبە قازىنىشى ئارقىلىق ۋاقىتتىنچە ئاخىرلاشقان بولدى.

1954 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت نېفىت شىركىتىدە زور ئۆزگۈرۈشلەر بولۇپ، سوۋېت تەرەپ ئۆتكۈزۈش رەسمىيىتىنى بېجىردى. 1955 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ، جۇڭگو تەرەپ جىڭىلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئۇيەقلىغۇ سانائەت مەنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭ نېفىت شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ھازىر باش جىڭلى، يولداش يۇپىڭ گېئولوگىيە باشقارمىسىنىڭ جىڭلىسى، تىيەن زەيىشى باش گېئولوگ بولدى. 1955 - يىلى 7 - ئايدا يەنە ئۆزگۈرۈپ نېفىت سانائەت مەنىستىرلىكىگە قاراشلىق بولدى. جاڭ ۋېننىڭ باش جىڭلى، دۇۋبومىن باش گېئولوگ بولدى. سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ كۆپ قىسمى دۆلىتىگە قايتىپ، ئاز ساندىكى تەجرىبىسى بار مۇتەخەسسىسلەر قېلىپ مەسىلىھەتچى بولدى. يولداش ئوۋالوۋ قېلىپ قىلىپ مەسىلىھەتچى بولدى، ئۇنىڭ رەپىقىمۇ قېپقالغان بولسىمۇ خىزمەت تەقسىم قىلىنىپتىكى، ئوۋالوۋ يەنىلا جۇڭغار ئويمانلىقى غەربىي شىمال گىرۋىكىدىكى گېئولوگىيە ئەتەرىپىنىڭ دالا گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىگە يىتەكچىلىك قىلىپ، جەمئىي ئۈچ ئەترەت ئورۇنلاشتۇردى، بىر ئەتەرەت (1/55 - يىل) قاراماينىڭ شىمالىي رايونىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، (يەنى ھازىرقى ئاقبۇلاق، جەزەنبۇلاق ۋە قارا - مايدىكى 1 -، 2 -، 3 -، 4 -، 5 - رايونلارنىڭ كۆپ قىسمى) تەپتىلى تەكشۈرۈش خىزمىتى ئېلىپ باردى. مەن بۇ ئەتە

ماي ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى بايان قىلاتتى. ئوۋالوۋ دەپ-
دىن «ماگىستىر» دېگەن گەپنى جۇڭگوچە نىمە دەپ تەلەپ-
پۇز قىلىدۇ دەپ سورىغاندا، بىز ئۇنىڭغا ئۆگىتىپ قويغان.
شۇڭا نىكشىن بىزنىڭ ئىشخانىنىڭ بوسۇغىسىغا يېتىپ كەل-
گەندىلا، ئوۋالوۋ جۇڭگوچە تەلەپپۇز بىلەن «ماگىستىر» كەل-
دى» دەپ خەۋەرلەيتتى، بىز پۈتۈن ئىشخانىدىكىلەر قاقاخ-
لاپ كۈلۈپ كېتەتتۇق، نىكشىن جۇڭگوچە تىل بىلىمىگە-
لىكىتىن، بىزنىڭ نىمەگە كۈلگەنلىكىمىزنى بىلىمەيتتى. بەزى
ۋاقىتلاردا، ئوۋالوۋ ئۇنى جۇڭگوچە تەلەپپۇزدا «ياش ما-
گىستىر» دىگەنچە بولىدۇ، لېكىن جۇڭگوچە «ياش» دېگەن
گەپنى قىلالماي، ئۆزىنىڭ ئۆگىنىۋالغان گەپنى بويىچە ئۇنى
«بالا ماگىستىر» كەلدى» دەيتتى.

بىر ئايلىق قاتتىق بەس - مۇنازىرە ئارقىلىق، ئوۋا-
لوۋنىڭ كۆز قارىشى شىركەت ئىتتىپاقىدىكى پۇۋېۋېن باش
جېڭىلىنىڭ قولىشىغا ئېرىشتى، قاراماي - ئورۇق رايونىدا
ئومۇميۈزلۈك چارلاش ئېلىپ بېرىش قارار قىلىندى، كۈن-
كېرىت ئورۇنلاشتۇرۇشتا بىرىنچىدىن ئىككى ئېغىز چارلاش
تەييارلىق قۇدۇقى قېزىش؛ ئىككىنچىدىن، ئىككى تەپسىلى
تەكشۈرۈش گېئولوگىيە تەتقىقاتى، بىر گېئولوگىيەلىك ئومۇميۈزلۈك
تەكشۈرۈش تەتقىقاتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ ئۈچىنچىدىن، يەر
تەتقىقاتى، ئېلېكتىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بويىچە تەكشۈرۈش
تەتقىقاتى تەييارلىق تەكشۈرۈش ۋە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە
قورۇنلاشتۇرۇلدى؛ تۆتىنچىدىن گېئولوگىيەلىك تەپسىلىي بۇرغۇلاش
تەتقىقاتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قاراماي - ئورۇق نېفىت زاپتون-
لىرىدا كەشمە يۈز بويىچە چارلاش قۇدۇقى قېزىش نېفىت
چاشقۇرۇش باش ئىدارىسىنىڭ تەستىقىغا ئېرىشتى. 1955 -

بىزنىڭ ئەترەتكە يۆتكىلىپ كېلىپ، گېئولوگىيە تېخنىكى
 بولۇپ ئىشلەۋېتىپتۇ. بىزنىڭ ئەترەت 4 - ئاينىڭ ئاخىرى
 دالا خىزمىتىگە چىقىدىكەن، قاراماي — ئورقۇ تاشيولىنىڭ
 جەنۇبىي يان تەرىپىنى بازىلىق ئورۇن قىپتۇ. (يەنى ھا-
 زىرقى نېفىت ئېلىش 3 - زاۋۇتىنىڭ جەنۇبىي يان تەرىپىدە-
 كى يول ياقىسى). بۇ يەرنىڭ قاتنىشى بىر قەدەر قولاي-
 لىق بولۇپ، يەر شەكلى تۈز، ئەتراپىدا بىر قىسىم قۇم
 دۆڭلەر، شەرقى يان تەرىپىدە بىر قۇرۇق جىلغا بار ئە-
 كەن، كېسەكتىن سالغان بىر نەچچە ئۆيلەرنىڭ خارابىسى
 تۇرىدۇ، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ئىلگىرى بۇ يەرنى ئوس-
 جان بازىسى ئىكەنلىك تۇرۇپتەكەن، كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۆي-
 لەرنىڭ خارابىسى ئۇنىڭ ئات قورۇسى ئىكەن. بىز بىلەن
 بىرلىكتە خىزمەت قىلغان يەر شەكلىنى ئۆلچەش ئەترىتى
 باشلىقىنىڭ ئىسمى ئېسىمىدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ، بىز شۇ-
 لارنىڭ ئەترىتى بىلەن بىرلىكتە ئوسماننىڭ ئەينى يىللاردا
 ئات قورا قىلغان جايىغا ئورۇنلاشتۇق.
 بۇ بازىلىق ئورۇن ئۆتكەن يىلقى شياۋشىخوغا يەت-
 مىسىمۇ، لېكىن ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى. بىز تاخ-
 تىدايدىن مىنچىلاپ سوۋېت مۇتەخەسسسلەرگە بىر ياتلىدىغان
 ئۆي سالدۇق، ئۇلار يوق بولغاندا ئەترىتىمىزنىڭ ئىشخا-
 نىسى قىلدۇق. بۇ تاختاي ئۆيىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي
 تەرەپلىرىدىن تۆت زىمىنلارغا قېزىپ، يولداشلارنىڭ يان-
 تىدىغان ئۆيى قىلدۇق؛ جەنۇبىي تەرەپتىن ئاشپەز ئۆس-
 تامغا بىر ئېغىز ئاشخانا ئۆيى ياسىدۇق؛ مۇشۇنداق قىلىپ
 بىر كىچىك ھويلىنى تەسىس قىلدۇق، ئوتتۇرىسى يولداشلار-
 نىڭ دەم ئالىدىغان ھەم تاماق يەيدىغان ئورنى بولدى؛

رەتىنىڭ باشلىقى بولدىم؛ بىر ئەترەت (55/2 - يىلى) قارا-
ماينىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ (يەنى ھازىرقى قىزىلتاغ
رايونى ۋە قاراماينىڭ 4، 5 - رايونى) تەپسىلى تەكشۈرۈش
خىزمىتى ئېلىپ باردى، يولداش جاۋابى ئەترەت باشلىقى،
يولداش جىڭ دىسەن گېئولوگىيە تېخنىكى بىرلىكى؛ بىر ئە-
ترەت (55/3 - يىلى) چەنەن لاۋبا - ئېمىنۇر كۆلى رايو-
نىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى
ئېلىپ باردى. يولداش ياۋگوفەن ئەترەت باشلىقى بولدى.
بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر يەر تەۋرىتىش ئەترىتى قارا-
ماي رايونىنى يەر تەۋرىتىش ئارقىلىق تەپسىلى تەكشۈ-
رۈشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنىڭغا يولداش جۇڭگىچىڭ
ئەترەت باشلىقى بولدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، مايتاغ كان
رايونى 1219 - ياشلار بۇرغىلاش ئەترىتىنى قارامايدىكى
بىرىنچى نومۇرلۇق چارلاش قۇدۇقىنى قېزىشقا ئورۇنلاشتۇردى،
بۇرغۇلاش ئەترىتىنىڭ باشلىقى يولداش لۇمىڭيۈ ئىدى.
شۇنىڭ بىلەن يولداش ئوۋالوۋنىڭ ئارزۇسى ئاساسى جە-
ھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىز 1955 -
يىلى 5 - ئايدا قايتىدىن قارامايدا قايتىپ كېلىپ خىزمەت
قىلدۇق. بىزنىڭ ئەسلىدىكى گېئولوگىيە ئەترىتىمىزدىمۇ چوڭ
ئۆزگۈرۈشلەر بولۇپتۇ، ۋاڭ كىسى سوۋېتكە كېتىپتۇ، جاۋ-
شۇخەي باشقا ئەترەتكە ئالماشتىپتۇ، يولداش جۇرۇيەنىڭ
قېپىقىلىپ ئەترەتنىڭ تېخنىكى خىزمىتىنى ئىشلەۋېتىپ-
تۇ. يولداش سۇڭ خەنەنچىڭ يېڭىدىن تەشكىل قىلىنغان
مايتاغ شەرقىي يانتۇلۇق گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئەترە-
تىگە ئالماشتىپ دۇيچاڭ بولۇپ مەزكۇر رايوننىڭ تەپسىلى
تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەۋېتىپتۇ. يولداش شى جىمىي

تۇق. بۇنىڭدىن باشقا، نېفىت شىركىتى جىمىلى بۇسنىڭ باش گېئولوگى يولداش دۇبومىنىمۇ مۇشۇ تاختاي ئۆي مېھمانخانىدا يېتىپ خىزمەتلىرىنى تەكشۈرگەن. ئەلۋەتتە، بۇ ئۆيىدە داۋاملىق يېتىپ كەلگەن يەنىلا سوۋېت مۇتەخەسسىس مەسلىھەتچىسى يولداش ئوۋالوۋ ئىدى. شۇ يىلى، ئۇنىڭ جەرەن ئېتىش ماھىرىتى يۈكسەك پەللىگە يېتىپ ئۇ بىزنىڭ ئەترەتكە كەلگەندىن كېيىنلا بىز ھەر كۈنى دېگىدەك جەرەن گۆشىنى ئىستېمال قىلاتتۇق. جەرەن گۆشىدىن مەيلى قورداق قىلىنسۇن، كاۋاپ قىلىنسۇن، ياكى سەي قورۇلسۇن، ئەترەتتىكى يولداشلارنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن زېرىكىپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى يىللاردىكى ئوسمان باندېتىنىڭ ئات قورۇسىنىڭ ئورنىغا يامغۇر ياققاندىن كېيىنلا نۇرغۇنلىغان موگۇ ئۆلۈپ چىقاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ ئەترەت بىلەن ئۇلارچىش ئەترىتىنىڭ تامىقى خېلى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى، ھەم ئەرزانغا توختايتتى.

12. بىر قېتىملىق مەنىسى چوڭقۇر ۋەھبەت

بىزنىڭ دالادىكى گېئولوگىيەلىك تەپسىلى تەكشۈرۈش خىزمىتىمىز تېزلا قانات يايدۇرۇلدى. يولداش جۇرۇپىنىڭ بىر گۇرۇپپىدا، شې جىيى ئىككىمىز بىر گۇرۇپپىدا بولدۇق. ئۇ كىشى قازامايدا تۇنجى قېتىم كەلگەنلىكتىن، گېئولوگىيەلىك ئەھۋالغا تېخى پىششىق ئەمەس ئىدى. ئالدى بىلەن بىز چوڭقۇر جىلغىنىڭ كەسمە يۈزى ئاستىدىكى قىزىل رەڭدىكى سالا بەلۋاغ قاتلىمى ئىچىدىن تىرىشاس دەۋرىنىڭ

تاختاي ئۆيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر قۇم دۆڭىنىڭ ئۈستىگە ئەتىرىتىمىزنىڭ كىچىككىنە ھاۋارايى پۈتۈنلىكىنى تەسىس قىلىپ، ھاۋارايى بىلەن شامالنىڭ يۆنىلىشىنى خاتىرىلەپ تۇردۇق. ئۇنىڭ يان تەرىپىدىكى قۇم دۆڭىنىڭ ئۈستىگە، بىز قۇم دۆڭلۈكىنىڭ ئىگىزلىكىدىن پايدىلىنىپ بىر ۋاقىتلىق يۇيۇنىدىغان ھەم سالىقىنىلايدىغان ئورۇن تەييارلىدۇق. بىز ناھايىتى تېزلا بۇ تۇرمۇش بازىنى قۇرۇپ بولدۇق. بۇ ئورۇن تاشيولغا يېقىن بولغانلىقتىن، بىز بۇ يەردە نۇرغۇن مېھماننى كۈتۈۋالدۇق، ئوۋالونىڭ تاختاي ئۆيى مېھمانلارغا مېھمانخانا بولدى. مەسىلەن گېئولوگىيە بۆلۈمىدىن كەلگەن رەھبەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ سوۋېت مۇتەخەسسىس مەسلىھەتچىلىرى مۇشۇ يەردە بىر كېچە قوندى، بىز ئۇلار بىلەن يېزىم كېچىگىچە پاراڭلاشتۇق؛ مايتاغ كانرايونىنىڭ سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىمۇ بۇ ئورۇندا ئىككى كېچە قونغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىزنىڭ ئەتىرىتىمىز كۈتۈۋالدى. بۇندىن باشقا، بىز يەنە گېئولوگىيە مىنىستىرلىكىدىن كەلگەن مۇتەخەسسىس خۇاڭ جىچىڭ، شى جيارۇڭ، جۇشيا قاتارلىقلارنى كۈتۈۋالدۇق. ئۇلار مۇشۇ جايدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بىزگە چۈشكەن، چۈنكى مايتاغ نېفىتلىكىدىن بۇ يەرگىچە توپ-توغرا بىر بىكەت بولۇپ، يەنىلا ئالدىغا ماڭغان بىلەن قونۇدىغان جاي يوق ئىدى. بۇمۇ ياخشى پەيت بولدى، مەن ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ، قارامايتاغ نېفىت ئالامەتلىرىنى بىماس دەستىلەنگەن جىلغىلاردىكى كەسىپە يۈزلەرنى ۋە تۈزۈلۈش ئېقىن جىلغىسىدىكى ئۆلچەملىك يەر قاتلىمىنىڭ كەسىپە يۈزىنى كۆزدىن كەچۈردۈم. ھەمدە بەزى گېئولوگىيەلىك مەسىلىلەرنى پاراڭلاش

تەتۈر يېپىلغان ئۈزۈك قاتلام بىلەن، مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى، قامالما، شەرتىنىڭ بىر قەدەر ياخشى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتۇق.

بىزنىڭ خىزمەت ئۇدا چوڭقۇرلىشىۋاتقان چاغدا، ئو-
ۋالوۋ ئىترەتكە خىزمەت تەكشۈرگىلى كەلدى. بىر كۈنى
ئۇ مېنىڭ بىلەن دالادىكى ئېچىلمىلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ
بولۇپ، قاراتاغ ئالدىدىكى تۈز دۆڭلىكتە ئولتۇردۇق. كۆز
ئالدىمىزدا بىپايان كەتكەن جەرەنبۇلاق دالاسى، بۇ ئەسلى
ماناس دەرياسىنىڭ سۈيى ئېقىپ كېلىپ يىغىلىدىغان بىر
قۇرۇق كۆل بولۇپ، ھازىر قومۇشۇ ئۆتمەيدىغان، سۆك-
سۆكلىك قۇم دۆڭ بولۇپ قالغان. ئوۋالوۋ بۇ مەنزىرىگە
ۋە ماڭا قاراپ ئولتۇرۇپ مەن بىلەن ئۇزۇن پاراڭلاشتى.
ئاخىرى ئۇ چوڭقۇر مەنىلىك بىلەن ماڭا، قارامايدىكى چوڭ
نېفىتلىك، قاراماينىڭ ئۆزىدە مەنىلىك تاشيولىنىڭ
جەنۇبىي تەرىپىدە، مۇشۇ كۆرۈنگەن بىپايان قاقاسلىقتا!
ئۇنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى نەچچە تون مىڭ توننا بولماس-
تىن بەلكى نەچچە مىليون توننا يولۇشى مۇمكىن. ئۇ
چاخچاق قىلغان ھالدا ماڭا، «سىز كېيىن ياشانغان چاغدا،
بىر ياقىتىن يۇتۇلۇپ تۇرۇپ، بىر ياقىتىن كەشەلەرگە نې-
فىتلىكنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى پالەن مىليون توننا دېيىش-
سىز مۇمكىن!» دېدى. پاراڭلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇ
ئۆزىنىڭ دۆلىتىگە قايتىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

7 - ئايدا گېئولوگىيە مىنىستىرلىكىنىڭ مۇتەخەسسسى خۋاڭ
جىچىڭ قاتارلىقلار ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،
سوۋېت مۇتەخەسسسلەرى ئۇنىڭ تەلىماتىغا ئىززەت - ئېھتىرام
بىلدۈرۈپ، ئۇنى تەكلىپ قىلىپ گېئولوگىيەلىك سۆھبەت

ئۆسۈملۈك فوسفاتلىرىنى بايقىدۇ. پەن ھىگىشاڭ پروفېسسور
بۇلار كېيىنكى تىرىشاس گۇرۇپپىسى دەۋرىگە مەنسۇپ،
بۇنى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇزارتىلغان سېرىيە
ماددىلار توپى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قاتلام ئورنى تۆۋەنكى
سۈر سېرىق قاتلام ئاستىغا ئورۇنلاشقان دەپ باھالىدى.
1954 - يىلى ئۈمۈمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئوۋالوۋ بۇلارنى
بالدۇرقى يۇرا گۇرۇپپىسى دەپ بېكىتكەن ئىدى. چۈنكى
بۇلار بىلەن تۆۋەنكى سېرىق سۈر رەڭدىكى قاتلام ئۇدا
چۈكۈندىگە ئايلانغانلىقتىن، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى كېيىنكى
تىرىشاس سىستېمىسىغا ئايرىغان. بۇنىڭ ئۈستىدىكى تاش
كۆمۈر قاتلىمىنى بالدۇرقى ئوتتۇرا يۇرا گۇرۇپپىلىرى تاش
كۆمۈر سىستېمىسى قاتلىمى دەپ بېكىتكەن. بۇنىڭ ئۈچۈن
دىكى تىرىشاس سىستېمىسىدىكى تارتما ماددىلار توپى
فوسفاتلىرىنىڭ قىزىل رەڭدىكى سالا بەلۋاغ قاتلىمى قاراماي
نېفىتلىكىنىڭ ئاساسلىق نېفىت پەيدا بولغان قاتلىمى ئىدى.
يەر يۈزىدىكى كۆرۈلگەن ئاسفالت قۇم جىنىسلىرى ۋە
قويۇق نېفىت ئالامەتلىرى ەۋشۇ قاتلامدىن پەيدا بولغان.
شۇندىن كېيىن بىز يەنە گۈللۈك جىلغا، تۈز تۈپە
لىك جىلغا قاتارلىق جايلاردىكى تىرىشاس سىستېمىسىدىن
زور كۆلەمدىكى ئاسفالت ئېچىلىشىنى بايقىدۇق. ئۇلار
قەدىمقى ھايات گۇرۇپپىسىدىكى بىناس دەستىلىكىگە يۈزگە
بىۋاسىتە يېپىلغان.

بىز چوڭقۇر جىلغىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى ئىنچىكىلىك
بىلەن ئۆلچەپ، گېئوسىنىكىلىمال چارلاش ئارقىلىق ئۇنىڭ
شەرقىي يانتۇ قورشالىشىنىڭ ئولتۇرۇشقان چېتىدىكى يەر
قاتلىمى ئاغدۇرۇلغان ئىكەنلىكىنى، چوڭ يۇزا جىلغىسىدىكى

13. قاراماي بىرىنچى نومۇرلۇق چارلاش قۇدۇقى

نىڭ خوش خەۋرى ۋە بىر يولدىلا ئۆزۈمنى

كۆرۈش سىياسىتى

1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قاراماي بىرىنچى نومۇرلۇق قۇدۇقى قېزىلىپ بولغاندىن كېيىن، سۈزۈك سۇ ھەيدەش ئارقىلىق سېغىزلىق ئېرىتمىنى يۇقىرى چىقارغاندا، سىرتىغا تېشىپ چىققان سۇدىن نېفىت بىلەن گاز بايقالدى. مايتاغ كىمىرلىقنى سۈۋېت مۇتەخەسسسلەرى بىزنىڭ تۇرمۇش بازىلىق ئورنىمىزغا كېلىپ ئىنتايىن خوشال بولغان ھالدا مېنى قۇدۇق بېشىغا چىقىپ نېفىتنىڭ چىقىش ئەھۋالىنى كۆرۈشكە تەكلىپ قىلدى. مەن قۇدۇق بېشىغا چىقىپ، يەر ئاستىدىن تېشىپ چىقىۋاتقان قاپ - قارا تەبىئىي نېفىت بىلەن گاز پومپىزەكلىرىنىڭ سېغىزلىق ئېرىتمىگە ئارىلىشىپ ئوقۇردىن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. بۇ بىر ئەھمىيەتلىك كۆرۈنۈشنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، سۈۋېت مۇتەخەسسسلەرى مېنى سېغىزلىق ئېرىتمە قۇيۇلغان كۆلچەكنىڭ ئالدىدا رەسەمگە تارتتى. بۇ بىر پارچە رەسىم يەنىلا مېنىڭ ئەلبە - مېنىڭ ئىچىدە ساقلانماقتا.

11 - ئاينىڭ باشلىرىدا خىزمەتنى يىغىشتۇرۇپ ئۈرۈمچىگە قايتقاندىن كېيىن، بىزنىڭ ئەترەت تەجرىبەخانا ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئومۇمىي خاراكتېرلىك جىددىي تەتقىقات خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتتى. بىز قاراماي ئېچىلما رايون تەسۋىرئاس سىستېمىسىدىكى زاپاس قاتلاملارنىڭ (ماي قۇم) فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە جىنىس خۇسۇسىيىتىنى كۆ - كۆل قويۇپ تەتقىق قىلىپ، ھەمدە ئومۇملاشتۇرۇلغان سې -

يىغىنىنى ئاچماقچى بولدى. مەن ئۇرۇمچىگە قايتىپ بېرىپ
مۇشۇ سۆھبەت يىغىنىغا قاتناشقان مەزگىلدە، نۇرباغدا
يولداش ئوۋالوۋنى ئۇچراتتىم، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇتەخەسسسلەر
ئاشخانىسىدا ئۇيۇشتۇرغان زىياپەتتە، ناھايىتى خوشاللىق
بىلەن، مەن بۇ قېتىم جۇڭگوغا كېلىپ خىزمەت قىلىش
جەريانىدا ئۈچ نەپەر ئەترەت باشلىقى تەرىپىمىلىدىم دېدى.
بۇلار فەن چىڭلۇڭ، سۇڭ خەنلىياڭ ۋە مەن ئىدىم. ئۇ بىزنى جۇڭگو-
نىڭ نېفىت سانائىتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشىمىزنى ئۈمىد قىلدى.
9 - ئايدا يولداش سۇن جىيەنلىياڭ ئايال مۇتەخەسس-
س بېلوسلاۋاغا ھەمراھ بولۇپ بىزنىڭ ئەترەتكە كېلىپ
خىزمەت تەكشۈرگەن چاغدىلا ئوۋالوۋنىڭ بۇيرۇققا بىنائەن
دۆلىتىگە قايتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئائىلىسى قايتىش
ۋاقتىدا، مېنىڭ چوڭ قەدىمغا خاتىرە ئۈچۈن چوڭ بىر قورچاق
تەقدىم قىلغانلىقىنى، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىك ۋە زىيەسىنى
سوۋېتتىن كەلگەن ئايال مۇتەخەسسسل بېلاسلاۋا ئۈستىگە
ئالغانلىقىنى ئاڭلىدىم. مەن ئۇلارنى يولغا چىقىرىپ قويال-
مىغانلىقىمىدىن قاتتىق ئەپسۇسلاندىم. بۇ چاغدا، بىزنىڭ
ئەترەتتىكى خادىملاردا چوڭ ئۆزگۈرۈش بولۇپ، يولداش
شى جىيەننىڭ خىزمىتى ئۆز كەسپىگە لايىق كەلمىگەنلىكى
تىن (خىمىيە كەسپىنى ئوقۇغان) بېيجىڭ خىمىيە سانائەت
شۆبەسىگە يۆتكىلىپ كەتتى؛ بىزنىڭ ئەترەتكە يەنە ئىككى
نەپەر ئايال يولداش تەقسىم قىلىنىپ كەلدى، ئۇلار خاۋلىنىڭ
بىلەن گوۋېيخۇڭ بولۇپ، غەربىي داشۆنى پۈتتۈرۈپ تەقسىم
قىلىنغان ئوقۇغۇچى ئىدى. باشقارمىدىن ئۇلارنى بىزنىڭ
ئەترەتكە پىراكتىكا قىلىشقا تەقسىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن
ئەترىتىمىز يەنىلا قىزىپ كەتتى.

كەلگۈسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

يەر ئۈستىدىكى ئېچىلما رايونلاردىن بىز چوڭقۇر جىلغا تۈزۈلمىسىنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئۆلچەشتىن باشقا، يولداش جۇڭاڭا كۆچمەك رەھبەرلىك قىلغان يەر تەۋرىتىپ تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى، بىر سىستېمىسى مونتېكلىنال ياپما رايونىدىن ئىككىنچى رايونغا تەۋە جەنۇبىي قاراماي ئانتىكى-لىنال تۈزۈلمىسىنى ۋە بىرىنچى رايونغا تەۋە ئانتىكىلىنال تۈزۈلمىسىنى بايقىدۇق. نېفىت چىققان بىرىنچى نومۇرلۇق چارلاش قۇدۇقى دەل مۇشۇ جەنۇبىي قاراماي مونتېكلىنال تۈزۈلمىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قورشالما يانتۇلىقىدا ئىدى. بۇ قىسىم تۈزۈلمىلەرنىڭ بايقىلىشى قاراماي نېفىتلىكىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەپسىلىي چارلاشقا ئىلمىي ئاساس سالدى ۋە تۆھپە قوشتى.

1955 - يىلى قىشتىكى ئېچىلغان شىنجاڭ نېفىت شىركىتى سوۋېت دۆلەتلىرى بىلەن گۇرۇپپا باشلىقى قاتناشقان دېسىرتاتسىيە يىغىنىدا، ئەترىتىمىزنىڭ گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش جەھەتتىكى دوكلاتى مۇنەۋۋەر بولۇپ باھالىنىپ، ھەم رەھبەرلەرنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى.

1956 - يىلى 1 - ئايدا، باشقۇرۇش ئىدارە رەھبەرلىرى قاتناشقان گېئولوگىيە ئىتتىپاقىدىكى دوكلات قىلىش چوڭ يىغىنىدا ئىدارە باشلىقى جاڭ ۋېننىڭ بىزنىڭ گېئولوگىيە ھەققىدىكى دوكلاتىمىزنى ناھايىتى قىزىقارلىق بىلەن ئاڭلاپ، بىزنىڭ بۇ توغرىسىدىكى باھامىزنى قايىل قىلارلىق كۈچكە ئىگە، قاراماي - ئوزقۇ نېفىت رايونى ئەھمىيەت بېرىشكە تىگىشلىك، بۇنى 1956 - يىللىق چارلاشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىش لازىم دەپ قارىدى. ئىدارە باشلىقى

لەشتۇرما غەرىتەلىنى تۈزۈپ چىقىرىش. بۇنىڭدىن سىرت،
ئېچىلما رايونىنىڭ ھەر قايسى قاتلام سىستېمىلىرىدىن ئەۋ-
رىشكە ئېلىپ يالتىراقلىق ئانالىز قىلىندى. تەجرىبە
نەتىجىسى شۇنى چۈشەندۈرىدىكى، تىرىشاس سىستېمىسىدىن
تارتىپ يۇقىرىدىكى يۇرا سىستېمىسىغىچە بولغان ئارىلىقنىڭ
ھەممىسىدە يالتىراق ئىلالمەتلىرى بولۇپ، بۇنىڭ كۆلىمى
قانۇنىيەتلىك ھالدا كىچىكلەپ بارغان بور سىستېمىدا يالتى-
راق نۇر كۆرۈلمىگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تىرىشاس سىستېمىسى
يۇرا سىستېمىسىدا نېفىت گازىنىڭ يۆتكىلىش جەريانى
بولغان، بۇ يەر ئۈستىدىكى ئېچىلما رايون بولۇپ، يەر
ئۈستىگە چىقىپ قالغىنىغا ئۇزۇن ۋاقىت بولغان، نېفىت
بولۇش ئەھۋالى يەنىلا نىسبىي ھالدا ساقلىنىپ قالغان
بولۇپ، تىرىشاس سىستېمىسىنىڭ ئۈستىگە قاراپ ئاچىزلاپ،
تا بور سىستېمىسىغىچە داۋاملاشىپ بېرىپ يوقالغان. شۇ
ئارقىلىق تىرىشاس سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق نىشانلىق
چارلاش قاتلام ئىكەنلىكى، يۇرا سىستېمىسىنىڭ كېيىنكى ئورۇندا
تۇرىدىغان قاتلام ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. نېفىت ھەنجە-
يىنى ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە جەنۇبىي قىسمى-
دىكى تەڭرى تاغ ئالدى ئويۇلما رايونىدىن كەلگەن دەپ
قىياس قىلىشقا بولىدۇ، شۇڭا ئويۇلما سىستېمىلىك بولمىغان
ئويۇلما بولۇپ ئەگەر چوڭقۇرلىقتىكى ئولتۇرۇشما بولسا، تاغ
ئالدىغا يىغىلغان نېفىتنىڭ كۆلىمى ئاز بولىدۇ، لېكىن غەربىي
يېنى شىمال گىرۋەكتىكى نېفىت گازىنىڭ ھاي بىلەن تەمىنى
لەش كۆلىمى زور بولغانلىقتىن، بۇ يەردىكى نېفىت گازلار
ئويمانلىقنىڭ غەربىي شىمال گىرۋىكىگە قاراپ يۆتكەلگەن،
شۇنىڭ بىلەن قاراماي - ئورقۇ نېفىتلىك رايونىنىڭ يىراق

بويىچە، ئۈچىنچى قېتىم قارامايفغا قاراپ ئاتىلىنىپ، قاراماي نېفىتلىكىنى چارلاش بىرلەشمە جەڭگە قاتناشتىم.

14. ئەككىنچى قېتىملىق بولغان جىددىي

بەس - مۇنازىرە

1956 - يىلى 4 - ئايدا نېفىت مەنىستىرلىكىدىكى مەنىستىر ياردەمچىسى كاڭ شېئىن خىزمەت گۇرۇپپىسىنى ۋە سوۋېت مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئاندىرىپكونى، مەنىستىرلىك چارلاش مەھكىمىسىدىكى باش گېئولوگ چېن بىن قاتارلىق جۇڭگو، سىزۇپ مۇتەخەسسىسلىرىدىن ئون تەچچە ئادەمنى باشلاپ قارامايفغا كېلىپ خىزمەتنى كۆزدىن كەچۈردى. مەنىستىر ياردەمچىسى كاڭ شېئىن قاتارلىقلار ئاۋۋال قاراماي - ئورقۇ رايونىدىكى دالا ئېچىملىرىنى ۋە بىر قانچە جايدىكى زور كۆلەملىك نېفىت گاز ئالامەتلىرىنى: قارامايتاغ ئاسفالت دۆڭلىرىدىكى نېفىت ئالامەتىنى، ئورقۇ شايتان كېرىش ئاستىدىكى ئاسفالت تومۇرى ۋە قارالاتاغ-نىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئېتىكىدىكى زور كۆلەملىك ئاسفالت قۇم جىنىسلىرىنى زىيارەت قىلىپ، بۇ دۆلىتىمىزدە ئاز ئۇچرايدىغان چوڭ نېفىت ئالامەتى دەپ قارىدى. ئاندىن كېيىن خىزمەت گۇرۇپپىسىدىكىلەر ۋە سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى مېنىڭ دوكلاتىمنى ئاڭلىدى. بۇنىڭدىكى مەركەزلىك مەسىلە قاراماي - ئورقۇ رايونىغا بولغان باھا ۋە كېلەر باسقۇچلۇق چارلاشنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا بولغان پىكر مەسىلىسى ئىدى. شۇ چاغلاردا يەنە يېڭى ئەھۋال بايقالدى: بىرىنچىدىن، جەنۇبىي قاراماي تىۋىزۋامەسىدىكى ئەككىنچى نومۇرلۇق

جاڭ ۋېنپىڭ باش كېڭەشچىسى دۇبومېنتىنىڭ پىكىرىگە قوبۇل بولۇپ — يەنى ماڭا قارىتا بىر يولدىلا ئۇنۋمنى كۆرۈش سىياسىيەتنى قوللاندى: مېنى قاراماي چارلاش رايونىغا يۆتكەپ چارلاش خىزمىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەتكەن ھالدا ئېلىپ بارماقچى بولدى. بىر يولدىلا ئۇنۋمنى كۆرۈش سىياسىتى دېگەننىمۇ، مېنى قاراماي — ئورقۇدىن ئىبارەت نېفىتلىككە قويۇپ كېڭەشچىلىك ئومۇمىي تەكشۈرۈش ۋە كېڭەشچىلىك تەپسىلىي تەكشۈرۈشكە قاتناشتۇرۇپ ھەم مېنى قاراماي نېفىتلىكىنى چارلاشنى ئومۇمىي گەۋدە قىلغان لايىھەنى تۈزۈشكە مەسئۇل قىلدۇرۇپ، ئاخىرى قاراماي نېفىت چارلاش باشقارمىسىغا يۆتكەپ كېڭەشچىلىك چارلاش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدۇرۇش ئىدى. مۇشۇنداق قىلىپ باش كېڭەشچىسى دۇبومېنتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، مەن قاراماي نېفىتلىكىنى ئومۇمىي گەۋدە قىلغان چارلاش لايىھەسىنى تۈزۈشكە مەسئۇل بولدۇم، ئىمدا رەھبەرلىك چىقىرىش ئارقىلىق ھالدا بۇ ئومۇمىي گەۋدىلىك لايىھەنى بىر يۈرۈش «جاھاننامە» دەپ ئاتىدى.

1956 - يىلى 2 - ئايدا، نېفىت مىنىستىرلىكى مەملىكەتلىك چارلاش يىغىنىنى چاقىرىپ، شىنجاڭ نېفىت شىركىتىنىڭ قارامايىنى نۇقتىلىق چارلاش توغرىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇش لايىھەسىنى ئاڭلىدى. دوكلاتتىن كېيىن، 3 - ئايدا موئاۋىن زۇڭلى چېن يۇننىڭ يوليورۇقىنىڭ روھى بويىچە، كۈچى مەركەزلەشتۈرۈپ قارامايىنى چارلاش قارار قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن مەن 1956 - يىلى 3 - ئايدا بېيجىڭدىكى مەملىكەتلىك چارلاش يىغىنىغا قاتنىشىپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بىر يولدىلا ئۇنۋمنى كۆرۈش سىياسىتى

كۆرۈنۈشى ئارقىلىق، يەر قاتلىمىنىڭ بىماس دەستىلەنگەن
يېڭى ياپىمىسىدا نېفىت گاز ئوۋۇسىنىڭ مەۋجۇد ئىكەنلىكى،
نېفىت مەنبەسىنىڭ ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي گىر-
ۋىكىدىكى ئوبۇلىملاردىن كەلگەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئىككىنچى،
يەر تەۋرىتىپ چارلاشتىن قارىغاندا، قاراماي — ئورقۇ
نېفىت رايونىدا چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى ئانتىكىلىنال
ئۇزۇلچە قورشالمىسى مەۋجۇد بولۇپ، بۇرغۇلاپ چارلاش
نەتىجىسىدىن سانائەت قىممىتى بار نېفىت گاز ئېقىمى ۋە
نېفىت گاز ئالامەتلىرى بايقالدى. نېفىت رايونىدا ئانتىكى-
لىنال نېفىت گاز قورشالمىسىنىڭ مەۋجۇد ئىكەنلىكى
ئىسپاتلاندى؛ ئۈچىنچى، يەر تەۋرىتىش، ئېغىرلىق كۈچى،
ئېلېكتىرلەشتۈرۈپ چارلاش ئارقىلىق، تاشيول ئىتراپىدا
چوڭ تىپتىكى قاراماي — ئورقۇ يېرىقى ۋە ئۇزۇلچە قاتلام
قورشالمىسى مەۋجۇد ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى؛ تۆتىنچى،
ئاسفالت قۇم جىنىسلىرى بىلەن قويۇق نېفىتنىڭ كەڭ
كۆلەملىك جايلىشىشىدىن، ئاسفالت بىلەن قويۇق نېفىت
قادالىمىسى مەۋجۇد بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىندى.
چۈنكى نېفىت مەنبەسىنىڭ قاراماي — ئورقۇ نېفىت رايون-
لىرىغا يۆتكىلىشى ئىستاتىستىكىلىق مۇشۇ يېڭى ئەھۋاللار-
غا ۋە تۆت خىل قانۇنىيەت خاراكتېرلىك يېڭى بايقاشقا
ئاساسلانغاندا، قاراماي — ئورقۇدىن ئىبارەت نېفىت رايونى-
نىڭ چوڭ نېفىتلىك بولۇپ شەكىللەنىش شەرت — شارائىتى
ھازىرلانغان، قاراماي تەپسىلىي چارلاشنى يولغا قويۇش
بىلەن تەڭ، قاراماي — ئورقۇدىن ئىبارەت نېفىت رايونلىرى-
غا قارىتا رايون خاراكتېرلىك چارلاشنى قانات يايدۇرۇپ،
گېئولوگىيەلىك تەپسىل بۇرغۇلاش، سۇ قۇيۇپ بۇرغۇلاش ۋە

چارلاش قۇدۇقىنى قېزىشتا ماي ئارىلاشقان قۇم جىنىسلىرى
ئۇچرىغان؛ 4 - قۇدۇق تىرىشاس سىستېمىسى قاتلىمىدىنمۇ
ماي ئارىلاشقان قۇم جىنىسلىرى ئۇچۇرىغان؛ ئەكىسچىدىن،
يەر تەۋرىنىش ئەقلىنىڭ بىر نەچچە ئۆلچەش لىنىيىسى
جەرەنبۇلاق 6، 7، 8 - رايونلىرىدىن قەسىمەن تۈزۈلمىلەر
بايقىغان. ئورقۇ رايونىدىن چوڭ تەپتىكى ئانتىكىلىمال
تۈزۈلمىسى بايقالغان؛ ئۇچىنىچىدىن، گېئولوگىيەلىك تېپىز
بۇرغۇلاش ئەتىرىتى، چەنسەن لاۋبا، قىزىلتاغ، جەرەنبۇلاق،
ئاقبۇلاق، ئورقۇ ۋە شياۋىزىگەي قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەممىسى
دىن بۇرغۇلاش جەريانىدا ماي ئارىلاشقان قۇم جىنىسلىرى ئاس-
فالت قۇم جىنىسلىرى ۋە قويۇق نېفىت ئۇچرىغان، بۇلارنىڭ قاتلام
ئورنى - يۇرا سىستېمىسىنىڭ بورىسىستېمىسى ۋە ئۇچىنىچى سىستېمىسىغا
ئىدى؛ تۆتىنچىدىن، يەر تەۋرىنىش، گېئولوگىيەلىك ماگنىت كۈچى
ئېلېكتىر ئوسۇلى بىلەن چارلاش ئارقىلىق، قاراماي - ئورقۇ
تاشيولىنىڭ ئەتراپىدا چوڭ بىر چوڭقۇر بېرىقنىڭ مەۋجۇد
ئىكەنلىكى بايقالدى. بۇ يېڭى ئىھۋال تۆت خىل تانۇنىمە-
تىمنى چۈشەندۈردى؛ بىرىنچى تىرىشاس سىستېمىسى، يۇرا
سىستېمىسى، بورىسىستېمىسى ۋە ئۇچىنىچى قاتلامنىڭ ھەم-
مىسى قەدىمقى ھاياتلىقلار گۇرۇپپىسىنىڭ بىماس دەستىلەن
گەن يۈزىگە يېڭى ياپما بولۇپ چۆككەن. نېفىتنىڭ يەر
ئۈستى ئالامەتلىرى ۋە بۇرغۇلاش ئارقىلىق ئېلىنغان ماتېرى-
ياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، مەيلى نىمە بولسۇن ئۇ قەدىمقى
ھاياتلىقلار گۇرۇپپىسىدىكى بىماس دەستىلەنگەن يۈزگە يېڭى
ياپما بولۇپ چۆككەن بولسا ئۇنىڭ ھەممىسىدە نېفىت
گاز ئالامەتلىرى بولىدۇ. بۇنىڭدىن قاراماي - ئورقۇ رايونى-
دىكى رايون خاراكىتىرلىك چوڭ مونتېكىنىيالىنىڭ ئارقا

لېتوۋ باشچىلىقىدىكىلەر بولدى. ئۇلار قاراماي - ئورقۇدىن ئىبارەت چوڭ ئوبۇلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى چوڭ بىر مونتېكېلىئال، نېفىت توپلىنىش شەرتى يوق، شىمالىي تەرىپىدىكى رايونلارنىڭ تۈزۈلۈشى ئىنتايىن كىچىك، كۆپىنچىسى يەر يۈزىدىكى كېۋرۈنۈشلەر، نېفىت قاتلىمى بۇزۇلۇپ كەتكەن، چوڭ نېفىتلىك بولۇپ شەكىللەنىش شەرت - شارائىتى يوق، چوڭ كۆلەمدە چارلاش ئىپلىپ بېرىش چوڭ خىمىم - خەتەرگە ئۇچرايدۇ دەپ قارىدى. بۇ بىر مەيدان بىس مۇنازىرە قارامايدىن 4 - چارلاش قۇدۇقىدىن نېفىت تى. مۇشۇ چاغدا، قارامايدىن 4 - چارلاش قۇدۇقىدىن نېفىت چىقىتى دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى.

ئەڭ ئاخىرىدا مىنىستىرنىڭ ياردەمچىسى كاڭ شېنىن جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، «تورنى كەڭ تاشلاپ، چوڭ بېلىق تۇتۇش» تىن ئىبارەت چارلاش فاڭجېنىنى قوللىنىشنى، قاراماي نېفىت - لىكىنى تەپسىلى چارلاش بىلەن قاراماي - ئورقۇ رايون بۆلەكلىرىنى چارلاشنى بىرلەشتۈرۈشنى، جەمئىي ئون چوڭ كەسىمە يۈزدە بۇرغۇلاپ چارلاش ئورۇنلاشتۇرۇشنى، قىزىلتاغ، شاۋگۈەيدىن ئۇزارتىپ شياڭگەي رايونىغىچە يەتكۈزۈشنى، چوڭ كۆلەمدىكى بۇرغۇلاپ چارلاشنى قانات يايدۇرۇشنى قاراز قىلدى.

15. ئۇنتۇلغۇسىز مەلىكە تىلىك قەھرىمانلار

ئۇچۇرۇشۇش يىغىنى

بىز شىمالىي قاراماي گېئولوگىيە دۇيى (55/1) ئىلغار گولمېكىتىپ بولۇپ باھالاندىق، مەن ئىلغار شەخسى

يەر تەۋرىتىش، ئېغىرلىق كۈچ، ئېلېكتر ئۇسۇلى قاتارلىق
گېئوفىزىكىلىق ئۇسۇللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ جەڭ قىلىپ،
ھەمدە غەيرەتكە كېلىپ، ھەرقايسى چارلاش قۇدۇقلىرىدىن
ئەۋرىشكە ئېلىپ، بۇرغۇلاپ چارلاش قۇدۇقىنىڭ مېترىجىسىنى
5% گە يەتكۈزۈش. چارلاشتا تىرىشاس سىستېمىسىنى ئاساسى
مەخسەتلىك قاتلام قىلىش، يۇرا سىستېمىسىنى ئىككىنچى
ئورۇنغا قويۇش، ئەۋرىشكە ئېلىشتىمۇ تىرىشاس سىستېمىسىنى
ئاساس قىلىش، يۇرا سىستېمىسىنى كېيىنكى ئورۇنغا قويۇش
كېرەك دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

مەنەستىر ياردەمچىسى كاڭ شېئىن ۋە سوۋېت
مۇتەخەسسىسلىرى دوكلاتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن،
ئايرىم - ئايرىم مۇھاكىمە ئېلىپ باردى. نېفىت مەنەستىرى
مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئاندىرىك، نېفىت
ئىدارىسى مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ۋاربېتوۋ
قاتارلىقلار ھايتاغ كانرايونى ۋە گېئولوگىيە باشقارمىسىدىكى
سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنى تەشكىللەپ مۇھاكىمە ئېلىپ بار-
دى. مۇشۇنداق قىلىپ سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ئىچىدە
يەنە ئىككىنچى قېتىملىق بەس مۇنازىرە قوزغالدى. مۇتە-
خەسسىس ئوۋالوۋ دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن
بۇ بىر مەيدان بەس مۇنازىرە يەنىلا ئاخىرلاشمىغان
ئىدى. شۇڭا مەنەستىردىكى مۇتەخەسسىس مەسلىھەتچىلەر
گۇرۇپپا باشلىقى ئاندىرىكنىڭ يېتتەپ كېلىشى، تەبىئىي
ھالدا ئىككىنچى قېتىملىق بەس مۇنازىرەنى كەلتۈرۈپ چى-
قاردى. تەڭرىتاغ ئالدىنى ئاساسلىق ھوجۇم قىلىش جەڭ
مەيدانى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغانلار يەنىلا گېئولوگىيە
باشقارمىسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر مەسلىھەتچىسى پەنجىپ

شەرەپ گېئولوگىيە باشقارمىسىنىڭ چارلاش قوشۇنىدىكى بارلىق يولداشلارغا مەنسۇپ بولۇشى لازىم، ئۇلار قاراماي نېفىتلىكىنى تېپىشتا تىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلدى. مەن پەقەت بەزى ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرىدىنلا ئىشلەيدىم خالاس.

1956 - يىلى 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شىنخۇا ئاگېنتلىقى: نېفىت مەنىستىرلىكىنىڭ مەسئۇلىنىڭ، مەملىكەتلىك نېفىت سانائىتى بويىچە ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋە كەملىرى يىغىنىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى قاراماي رايونى، ئىستىقبالى ئىنتايىن زور بولغان بىر چوڭ نېفىتلىك ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغانلىقىنى ئېلان قىلغانلىقى ھەققىدە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا خەۋەر تارقاتتى.

مەملىكەتلىك ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋە كەملىرى يىغىنى مەزگىلىدە، شىنخۇا ئاگېنتلىقى مۇخبىرى مېنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن زىيارەت قىلىپ؛ مەركىزى رادىئو ئىستانسىسىنىڭ مۇخبىرىمۇ مېنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن زىيارەت قىلىپ، ھەمدە سۆزۈمنى ئۇن ئالغۇغا ئېلىپ، ۋەتەنگە ۋە خەلققە قاراماي نېفىتلىك نىڭ چارلاش ئىستىقبالىنى دوكلات قىلدى. بۇلار ماڭا نىسبەتەن ناھايىتى زور ئىلھام ۋە تۈرتكە بولدى.

16. يىراقنى ئەسلەش

قاراماي نېفىتلىكىنىڭ چارلاش خىزمىتى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ قوللىشىدا تېز قانات يايدۇرۇلدى. 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە قاراماي نېفىتلىكىنىڭ نېفىت بار يەر كۆلىمى ئاساسى جەھەتتىن تىزگىنلەندى. ھەمدە بەزى چوڭ كەسىمە

يولۇپ باھالاندىم. 1956 - يىلى 5 - ئايدا نېفىت مىنىستىرلىقى
گىدە ئېچىلغان ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچىلار يىغىنى ۋە
مەملىكەت بويىچە ئېچىلغان ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچىلار
يىغىنىغا قاتناشتىم. يىغىن مەزگىلىدە مەركىزى كومىتېتىدىكى
ۋە ھەربىرلەردىن ايۇشاۋچى، دېڭ شياۋپىڭ، چېن يۈن قاتار-
لىق يولداشلار مەملىكەتلىك ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچىلار
ۋەكىللەرى يىغىنىنىڭ بارلىق ۋەكىللىرىنى قوبۇل قىلدى، ھەمدە
رەسمىگە چۈشۈپ خاتىرە قالدۇردى. ھەر بىر كىشىگە «ئەمگەك
شەرەپلىك» خاتىرە ئىزنەمكىدىن بىردىن ۋە بىر دانىدىن
ئالبوم تارقىتىپ بەردى. بۇ ماڭا ناھايىتى زور ئىلھام ۋە
تۈرتكە بولدى! مەن ئالبومنىڭ 1 - بىتىگە تۆۋەندىكى
قەسىمىنى يېزىپ قويدۇم: پۈتۈن ھاياتىمنى دۆلەتتىكى
نېفىت چارلاش ئىشلىرى ئۈچۈن تەقدىم قىلىمەن!
«پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى»دىن ئىبارەت —
ئۇلۇغۋار غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىمەن!! مەغرۇرلانماي
قانائەتلىنمەي، ئەستايىدىللىق بىلەن خىزمەت ئىشلەپ ۋە
ئۆگىنىپ، پەن تېخنىكىغا يۈرۈش قىلىمەن.

مەن بۇ شەرەپنىڭ بەزىنىڭ ئۇستازىمىز — سوۋېت ئەمىتپاقى-
نىڭ مۇتەخەسسسى يولداش ئوۋالوۋغا؛ بەزىنىڭ شىمالىي
قاراماي گېئولوگىيە دۇيىمىزدىكى بارلىق يولداشلارغا، دا-
ئىدا مەن بىلەن بىرلىكتە مۆرىنى - مۆرىگە تىرەپ كۈرەش
قىلغان يەر، شەكلىنى ئۆلچەش دۇيىمىدىكى بارلىق يولداش-
لارغا؛ يولداش جياڭ گىوچىڭ باشچىلىقىدىكى يەر تەۋرىتىپ
چارلاش دۇيىمىدىكى بارلىق يولداشلارغا ۋە لۇ مىنباۋ باشچىلىقى-
قىدىكى ياشلار بۇرغۇلاش دۇيىمىدىكى بارلىق يولداشلارغا
مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىمەن؛ ئۇمۇمەن، بۇ

مەقسەتلىك قاتلام بايقالدى. مۇشۇ قاتلامنىڭ شىيازىگەي،
ئورۇقۇ، قارامايىدىكى 5، 8 - رايونلىرىنىڭ ھەممىسىدىن
نېفىتلىك ئەۋرىشكە ئېلىندى.

دۆلىتىگە قايتىپ كەتكەن سوۋېت مۇتەخەسسسى يول-
داش ئوۋالوۋ، قارامايىنىڭ چوڭ نېفىتلىك ئىكەنلىكى ئىسپات-
لانغان خەۋەرنى كېزىتىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئىنتايىن خوشال
بولغان. 1956 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە ئۇ ماڭا ئۈچ پارچە خەت
يازدى، بىر جەھەتتىن، ئۆزىنىڭ دۆلىتىگە قايتقاندىن
كېيىنكى ئىشلىگەن خىزمىتىنى؛ يەنە بىر جەھەتتىن، ئۆزىنىڭ
قارامايىنى قاتتىق سېغىنىدىغانلىقىنى، جۇڭگودىكى ئۆزى
بىلەن بىللە خىزمەت قىلغان گېئولوگىيە باشقارمىسىدىكى يول-
داشلارنى سېغىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان! ئەگەر پۇرسەت بولىدى-
غان بولسا يەنە قارامايغا كېلىپ، ئۇ جايىنىڭ قانداق بولۇپ
ئۆزگەرگەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن بىر كۆرۈشنى قاتتىق
ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى يازغان! بۇ يىراقتىن كەلگەن سېغىنىش
ھەقىقەتەنمۇ چىنلىق ئىدى. ئۇ كىشىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر
كۆرۈشىگە، قارامايغا يەنە بىر كېلىش ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە
ئېشىشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرمىەن!

1988 - يىلى 6 - ئاي بېيجىڭدا

نەغمەت ئابدۇللا تەرجىمىسى

يۈزىدىكى چارلاش قۇدۇقلىرىدىن. ياخشى نېفىت ئالامەتلىرى كۆرۈلدى، بۇنىڭدىن قىزىلتاغ، جەرەنبۇلاق، ئورقەدىن ئىبارەت ئۈچ رايوننىڭ نېفىتلىك رايون ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. 1957 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە «تورنى كەڭ تاشلاپ، چوڭ بېلىق تۇتۇش» فاتىھىنى داۋاملىق ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، تەپسىلى چارلاش خىزمىتى بىلەن رايون بۆلەكلىرى بىويىچە چارلاش خىزمىتى زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ، قاراماي - ئورقەدىن ئىبارەت نېفىت رايونلىرىنى چارلاش خىزمىتىدە زور تەرەققىياتلار قولغا كەلتۈرۈلدى؛ 1957 - يىلى جەرەنبۇلاق نېفىتلىكى بايقالدى، 1958 - يىلى ئاقبۇلاق نېفىتلىكى ۋە ئورقۇ نېفىتلىكى بايقالدى، 1959 - يىلى قىزىلتاغ نېفىتلىكى بايقالدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە قاراماي نېفىتلىكىدىكى بەش رايون (1، 2، 3، 4، 5) جەرەنبۇلاقنىڭ ئۈچ رايون (6، 7، 8 - رايونلار) نىڭ نېفىتى بار كۆلىمى چارلاپ ئېنىقلاندى، ھەمدە جەرەنبۇلاقنىڭ 7، 8 - رايونلارنىڭ يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىتلىك ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. 8 - رايوندىكى 193 - قۇدۇقنىڭ كۈندىلىك تەبىئىي نېفىت ئىشلەپچىقىرىش مىقتارى 100 توننىدىن ئېشىپ، ھەم ئۇزۇن مۇددەت مۇقىم بولۇپ تۇردى؛ بۇنىڭدىن باشقا، يۈرۈك تىنىمىسىدىن سانائەت قىممىتى بار نېفىت ئېقىمى بايقالدى، ھەمدە ئۇنىڭ يەتتىنچى رايوندىكى نېفىتى بار كۆلىمى ئېنىقلاندى، جەمئىي 290 كۋادرات كىلومېتر نېفىتى بار كۆلەم چارلىنىپ ئېنىقلاندى، داچىڭ نېفىتلىكى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى دۆلەت مەنزىسىگە چوڭ نېفىتلىكى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چوڭ كەسەنە يۈزىدىكى چارلاش قۇدۇقلىرى ئارقىلىق ئورقۇ رايونىدىن يېرىم دەۋرى ئورقۇ جەمئىيىتى يېڭىدىن چارلاشتىكى

لەندۈرۈپ يەر - يەرلەردە «جايىلار تەزكىرىسى» نى توپلاش ۋە يېزىش ئىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرمەكتە. قاراماي شەھەرلىك ھۆكۈمىتى قۇرغان «قاراماي شەھەرلىك يەر ناملىرى كومىتېتى» ۋە بۇ كومىتېتنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىشلىگەن كۆپلىگەن ئەھمىيەتلىك ئىشلىرى بۇنىڭ جانلىق مىسالى بولالايدۇ. شۇنى بىلىشىمىز لازىمكى بىر قانچە ئەسىرلەر قاتلىمىدا ياتقان يەر - سۇ ناملىرىنىڭ تارىخىنى بىر قانچە ئادەم بىرەر يىلدا توپلاپ يېزىپ تولۇقلاپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس. لىكى ئەلۋەتتە. شۇڭا بۇ كومىتېت تەسىسلىنىدىن تۈزۈلگەن ۋە نەشىر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قارا-ماي شەھەر يەر ناملىرى تەزكىرىسى» نىمۇ تەلتۈكۈس تولۇقلانغان توپلام دېيەلمەيمىز، بۇ بىر ياخشى باشلىنىش، مۇھىم مۇقەددىمىنى داۋاملاشتۇرۇش بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان شەرەپلىك ھەم تارىخىي ۋەزىپىمىزدۇر. ھەممىمىز بىرلىكتە ھەرىكەتكە كېلىپ قارامايدىكى قەدىمقى يەر - سۇ ناملىرىنى توپلاش، يېزىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرىدۇ. خانىلا بولساق قاراماينىڭ ھەر بىر تاغ - جىلغىلىرىنىڭ، ئېدىرلىقلىرىنىڭ يەرلىك خەلقلەرنىڭ قەدىمقى تارىخىي ۋە - قەلىملىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا باغلانغان نى - نى يەر سۇ ناملىرىنى ئېزدەپ تېپىپ، توپلاپ تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىمىزدە چەك شۆبە يوق.

مەن تۆۋەندە قاراماي شەھىرىگە قاراشلىق بىر قىسىم يەر - سۇ ناملىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيىسى (ئەسلى كېلىپ چىقىشى) ھەققىدە يەرلىك «تىرىك تارىخ» لاردىن ئىگىلىگەن تارىخىي دېرەكلەرنى توپلاپ رەتلەپ كىتابخانلار - نىڭ پايدىلىنىشىغا، تولۇقلىشىغا تاپشۇردۇم.

قارامايدىكى قەدىمقى يەر - سۇ ناملىرى - نىڭ ئېتمولوگىيىسى ھەققىدە

تۆكەن ئاقبايۇپ

تارىخىنى خەلق ياراتقان. خەلق ئۆزى ياراتقان تا-
رىخنى قەغەزگە يازغان، قەلەمگە يازغان، زېمىنىگىمۇ يازغان.
قەدىمدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يەر - سۇ ناملىرى
زېمىنىگە يېزىلغان تارىخ بولۇپ ئۇ خۇددى يەر ئاستىدىن
قېزىۋېلىنغان بىباھا ئەسەر - ئەتىقەلەرگە، ئالتۇن ھەيكەل-
گە ئوخشاش تەپسىلى تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيىدىغان
قىممەتلىك ماتېرىيال دۇر. بۇ ناملارنىڭ كۆپىنچىسى ئەۋلاتقا
داۋاملىشىپ كەلگەچكە ئەجداتلىرىمىزنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد-
دىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى توغرا تونۇشىمىز ئۈچۈن ئاسان-
لىقچە تېپىلىمايدىغان تارىخ ئوقۇشلۇقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
شۇنىڭدەك قەدىمقى يەر - سۇ ناملىرى ھەممە ئېتىراپ
قىلىدىغان جۇغراپىيىلىق ئاتالغۇ بولۇپ قېلىپلاشقانلىقتىن
مۇقەررەر ھالدا «جۇغراپىيىلىق ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى،
تەرەققىياتىنى، مەنبەسىنى، گرامماتىكىلىق شەكىللىنىشىنى تەت-
قىق قىلىدىغان - توپونىمىيە ئىلمىنىڭمۇ تەتقىقات ئوبېيكتى»
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

نۆۋەتتە پارتىيىمىز ۋە ھۆكۈمىتىمىز ئاممىنى ھەرىكەت

(40 - يىلىدىن كېيىن بىر مەزگىل سېلىم بوۋاي بىلەن بىللە) ياشاپ چوڭ بولغان 90 ياشلىق ئەخمەتقالى بوۋاي (ھازىر - غىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەڭ قەدىمىي «تىرىك تارىخ» دېيىشكە ئەرزىيدۇ، ھازىر دەم يېزىسىدا) مۇنداق بىر ھەكايە سۆزلەيدۇ: «مېنىڭ ياش ۋاقتىمدا دادام بىلەن قال - رامايىدىن ماي سۇزىۋاتقاندا دادام ماخا مۇنداق بىر ھەكايە سۆزلەپ بەرگەن ئىدى: «مېنىڭ ياش ۋاقتىمدا بىزنىڭ ئۆيگە بىر قانچە روسلار كېلىپ ئۆيىدىكى قارامايىنى كۆرۈپ خوشال بولغان ھالدا بىزنى قاراماي چىقىدىغان يەرگە باشلاپ بارغىنى دېگەن ئىدى، مەنمۇ ئۇلارنى باشلاپ كەلدىم. ئۇلار دۇربۇنگە ئوخشاش بىر ئەسۋاب بىلەن بۇلاق سۈيىگە قاراپ سىمىچىلاپ تەكشۈرۈشكە باشلىدى. ئەسۋابىڭلاردا مەنمۇ بىر قاراپ باقايچۇ، دېگەن ئىدىم، قازاقچە بىلىدىغان بىرىسى (تەرجىمىنى ئوخشايدۇ) - ياق! سەن كۆرمە، سۇنىڭ ئىچىدە سەن كۆرسەڭ چۆچىمىدىغان ئادەم بار، دەپ بەرمىدى. بىز ھەممىمىز تەڭ كۈلۈشتۈك، ئۇلار بىر ئاز قاراماي ئالدى» دېدى، دەيدۇ.

«1800 نەچچىنچى يىللار روسىيانىڭ بىر ئالىمى «قاراماي دۇنبەلىكى دېگەن بىر تاغ بار، ئۇ يەردە ماي قاتلىمى بار» دەپ يازغانلىقى ھەققىدە دېرەك بېرىدۇ. بىزنىڭ پېشقەدەمىمىز مەھەممەت ئېلىيىپ، بىزنىڭچە بۇ ئىككى ۋەقەلىكتىن بىر تارىخىي يىپ ئۈچىنى كۆرگىلى بولىدۇ. 68 ياشلىق پېشقەدەم پىنداگوگى ئەسقارىيە باكەجان مۇنداق دەيدۇ: ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەنگىلىيىلىقلار ھازىرقى ئالتۇن كېنىنىڭ يېنىدىكى ئەنگىرتى دېگەن جاي - دىن ئالتۇن كېنىنى ئېچىپ زاۋۇت قۇرغانىكەن. چوڭ دادام

قاراماي

گېئولوگلارنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا ئىككى مىلىيون يىلدىن بۇيان بۇلدۇقلاپ ئېقىۋاتقان؛ تارىخچىلارنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا مىڭ يىلنىڭ ئالدىدا يازما دېرەكلەر-گە كىرگۈزۈلگەن قاراماي بۇلىقىنىڭ قاراماي دەپ ئاتىلىشى بىزنىڭ ئەسىرىمىزنىڭ ئىشى ئەمەس ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. مەيلى ئۇ قايسى ئەسىرنىڭ ئىشى بولسىمۇ «قاراماي» دېگەن نامنىڭ ماينىڭ رەڭگىگە قاراپ «قاراماي» ئاتالغانلىقىمۇ ناھايىتى ئېنىق. يازما ماتېرىياللارغا ۋە يەرلىك بوۋايلارنىڭ ئىسپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا ئۆتمۈشتە بۇ يەرنىڭ «قاراماي». «قارامايلى» (قاراماي كۆپ چىقىدىغان جاي) «قاراماي تاغ» ... دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەنلىكىنى؛ ھەممىسىدە «قاراماي» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى يازما خاتىرىلەردىمۇ: «... كىچىك يەرنىڭ نامى قارامايىتاۋ... ئۆتمۈشتە ناھايىتى كۆپ نېفىت بۇلاقلىرى تېپىلغان... يەرلىك خەلق لىر ئۆز ئالدىغا ئېچىشۇپ كۆپىنچە ھارۋىنىڭ ئوقىنى مايلايدۇ، يەرگە ياتقۇزىدۇ، قويلارنىڭ بەدىنىگە سۈرۈپ قوتۇرىنى داۋالايدۇ. ۋاھاكازا» دېيىلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىنىڭ «ئۆتمۈشى» قايسى ۋاقىتقا توغرا كەلمەي؟

1902 - يىلى ھازىرقى قاراماي سۇ كۆلىمىنىڭ يېنىدىكى ئېدىرلىق (قازاقچە قوجىر دېيىلىدۇ) ھازىرقى قويۇق نېفىت شىركىتىنىڭ يېنىدا تۇغۇلۇپ قارامايىنىڭ يېنىنى سېتىپ

داۋالاپ» ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئىھتىياجى ئۈچۈن ئىشلەتمەي كەلگەن يەرلىك خەلقلەر تەرىپىدىن قويۇلغانلىقى كېيىن باشقا قېرىنداش مىللەتلەرمۇ ئورتاق قوللىنىلغان يەر نامىغا ئايلىنىدىغانلىقى ئارتۇقچە ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان تارىخى ۋە ئىلمىي خۇلاسە بولۇپ قالغۇسى.

1958 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى گ-وۋۇيۈەن «قاراماي»نى ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەر نامى قىلىپ بېكىتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ نام پۈتۈن دۇنياغا تارقالدى. شۇ ۋاقىتتىمۇ يەرلىك خەلقتىن بىر ئېلىش ئارقىلىق، يەر نامىنى بېكىتمەش پىرىنسىپى بويىچە مۇشۇ قەدىمىي يەر نامى قوبۇل قىلىنغانلىقىنى نۇرغۇن پىشقەدەملىرىمىز ئىسپاتلايدۇ.

شىڭخېس تاۋ (چىڭخېس تېغى)

شىڭخېس (چىڭخېز ئەمەس، چىڭخېس خانىمۇ ئەمەس) تېغى - قاراماي شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، جايىمىز تېغىنىڭ بىر چوققىسى بولۇپ، دائىم قاراماي نىپەتلىكىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئېغىزغا ئېلىنىدۇ (پەقەت بىر چوققىنى كۆزدە تۇتمىدۇ، تاغ تىزمىسى ئەمەس) شىڭخېس دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە مۇنداق ئۈچ خىل پىكىر بار: 1. رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمدا مۇشۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا قىشلايدىغان بىر باينىڭ شىڭخېس ئىسىملىك پادىچىسى بولغان ئىكەن. ئۇ ياش ھەم يېتەم يىگىت بولسىمۇ ناھايىتى زېرەك، چېچەن غەيرەتلىك بولغاچقا ئۇل - ئاغىنىلىرى ئۇنىڭغا ناھايىتى ئامىراق ئىكەن. ئەپسۇسكى كۈنلەرنىڭ بىرىدە

ۋەلى ئۇلارغا قارامايىنىڭ مەيىنى سېتىپ ئاندا - مۇندا ئەدە -
گەرتىگە بېرىپ پۇل ئېلىپ قايتىدىكەن ... بۇ زاۋۇتنىڭ ئور -
نى ھازىرمۇ بار. ئۇنىڭ دىگۈشى ئېچىپ كۆرگەن ئادەملەر
قاراماي قالدۇقلىرىنىڭ بارلىقىنى ناھايىتى ئاسانلا ئىسپات -
لاپ بىرەلەيدۇ...

ئەخمەتقاي بوۋاي يەنە ئۆزىدىن بۇرۇن بىر خەنزۇ
ئادەمنىڭ مەلۇم ۋاقىت ماي سۇزۇپ ساتقانلىقى ئەمما بىر
كېچىدە بۇلاق بېشىدا ياتقاندا ئۇنى يىرتقۇچ بۇرىلەرنىڭ
يەپ كەتكەنلىكىنىمۇ بايان قىلىدۇ. دېمەك «قاراماي» دېگەن
نام قاراماي ئېقىملىكى ئېچىلغاندىن كېيىن قويۇلغان يېڭى
نام بولماستىن بەلكى ئاللىقاچان قارامايىنى «قويلارنىڭ
قوتۇرىغا سۈرۈپ داۋالاپ» كەلگەن يەرلىك خەلقلەر تەرىپى -
دىن قويۇلغان قەدىمقى نام ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ..
بۇ يەردىكى «يەرلىك خەلقلەر» نىڭ تارىختىن بۇيان مۇشۇ
ئەتراپتا تەقدىرداش بولۇپ بىللە ياشاپ كېلىۋاتقان جۇڭخۇا
مىللەتلىرى ئىكەنلىكىنى ھېچكىممۇ ئىنكار قىلالمايدۇ. شۇنداق -
تىمۇ «ھەممىگە، شۇنىڭ ئىچىدە تارىختا (بولۇپمۇ ئېلىمىز -
نىڭ قەدىمقى رەڭدار مەدەنىي مىراسىدىن قالغان غەربىي
رايون ھەققىدىكى يازما خاتىرىلەرگە) نەزەر تاشلاپ كېلىپ
ۋاتقان ئاغىنىلارغا مىڭلىغان يىللاردىن بۇيان بۇ ئەتراپ -
نى تۈركى تىل سېستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ (بولۇپمۇ
ساق، يۇيىسۇن، قىرلىق، كېرەي، نايىمان...
قەبىلىلىرى) ماكان تۇتۇپ كەلگەنلىكى ئايدىنىمۇ ئېنىق...»
دەيدۇ، فىزىكىلىق س. جانىولاتوپ. دېمەك يۇقىرىقى بىر
قانچە تارىخىي پاكىتلاردىن «قاراماي» دېگەن نامنىڭ
«ئۆتمۈشتە قارامايىنى قويلارنىڭ يەدىنىگە سۈرۈپ قوتۇرىنى

دۇرۇشمۇ مۇۋاپىق ئەمەس. باشقا جايلاردىمۇ (مەسالى: قا-
زاقىستاندا) چىڭغىس تېغى دېگەن تاغ بار. تارىختا باشقا
قېرىنداش مىللەتلەر (مەسىلەن: قىرغىز، قازاق قاتارلىق)
دىمۇ «چىڭغىس» ئىسىملىك نى - نى ئادەملەر ئۆتكەنمۇ؟

تۇز ساي، تۇز جولى (تۇز يولى)

تۇز ساي (تۇز ئېقىمىنى) - قاراماي شەھىرىنىڭ
غەربىدىن ئۆتمەيدىغان چوڭ ئېقىم. تۇز يولى - تۇز ساي
تاغ ئېقىمىدىن چىققان ئېقىمىدىن بۇرۇلۇپ كونا قارامايىنى
بېسىپ ئۆتۈپ قارا ئوبا (تاشتىن تىزىپ ياسىغان ئادەم
شەكىللىك بەلگۈ، ئۆتكەن زامانلاردا ھەر قايسى قەبىلىلەر
ئۆزىگە ياسىغان بەلگە) غا بارىدىغان قەدىمى يول. بۇ نام
لار تىلى، دۆربەلەش خەلقلىرى قەدىمىدىن باشلاپ قارا
ئوبادىن تۇز توشۇغاندا باسقان ساي، ئاچقان يولى بولغاچ-
قا «تۇزغا بارىدىغان ساي»، «تۇز توشۇيدىغان يول»
دېگەن مەنادا شۇنداق ئاتالغان. تۇزنىڭ سايى خەنزۇ ياز-
ما تارىخىدا چىڭشىيا (كۆك تاشلىق قىساق) دەپ خاتى-
رىلەنگەن.

كۆش جولى (كۆچ يولى)

كۆچ يولى - شياۋگۇەي يېزىسى بىلەن جايىر ياي-
لىقىنى تۇتاشتۇرىدىغان قەدىمى يول. بۇ قارامايىنىڭ غەربىي
جەنۇبىدىن ئۆتۈپ تاغ ئېقىمىگە كىرىپ تاغ يوللىرى بىلەن
تۇتۇشۇپ كېتىدۇ. بۇ يول بىلەن شياۋگۇەيىنىكى ۋە تولى

يۇرت نەزىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان بۇ ياش توساتتىن ئىلگىرى بىر قازا قىپتۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنغان خەلق يىغىلىپ يەنى - زار قىلىشىپ مۇشۇ تاغنىڭ ئېتىكىگە دەپنى قىپتۇ. ھەمدە «شىڭخەننىڭ كەينىدە ئۇلادى ياكى باشقا بىرەر بەلگۈسىمۇ قالمايدى. ئۇنىڭ نامى ئۆچۈپ كەتمەسۇن» دەپ بۇ تاغنىڭ نامىنى «شىڭخەن تېغى» دەپ ئاتاپتىكەن.

2. يەنە بىر رىۋايەتتە: ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا مۇشۇ تاغ ئېدىرلىقلىرىدا قىش ئىنتايىن سوغاق، تۇمانلىق بولۇپ يەرلىك خەلىقلەرنىڭ چارۋا ماللىرى چوڭ ئاپەتكە ئۇچرىغان. ئەتىيازدا ئۇياق - بۇياقتىن كەلگەنلەر بىر - بىر دىن: بۇ تاغنىڭ قىشى قانداق بولدى - دەپ سوراشقان. ئاپەتكە ئۇچرىغانلار: بۇ تاغنىڭ قىشى «ھەقىقىي قىش (چىن قىس) بولدى». دېيىشكەن، كېيىن بۇ چىن قىس سۆزلىرى بىرىكىپ چىنقىس، ئاندىن شىڭخەنغا ئۆزگەرگەن. دېيىلىدۇ.

3. چىڭخەنخان غەربكە سەپەر قىلغاندا مۇشۇ تاغنىڭ تۈۋىدە چېدىر تىكىپ ياتقان، شۇڭا چىڭخەنخاننىڭ ئىسمىگە ئاساسەن چىڭخەن دېگەن نام بېرىلگەن، دېگەن يەنە بىر رىۋايەتمۇ بار. ئەمما چىڭخەنخاننىڭ مۇنداق بىر چۆللۈكتە چېدىر تىكىپ ياتقانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق تارىخىي دېرەك يوق. ئالەمنى مالەم قىلغان شۇنداق بىر خانىنىڭ كۆز ئالدىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان ھايىر يايلىقىغا چېدىر تىكىپ ياتماي بۇ يەردە يېتىشمەسۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، يەنە بۇ جايدا ھەربىي ئۇرۇشقا قولايلىق بولمىغان ھېچقانداق يەر تۈزۈلۈشى يوق. نىشان ئېنىق ئەمەس. شۇنىڭدەك تارىختىكى «چىڭخەن» دېگەن نام ئىسىملارنىڭ ھەممىسىنى چىڭخەنخاننىڭ نامىغا تەئەللۇق قىلىپ چۈشەنە-

(ئاق لاتا) باغلاپ تۆگىلەرنى داۋالايدۇ. قاسەيىن — ئوۋچى —
 مەرگەن ئادەم ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە كەچكى گۈگۈم
 چۈشۈشكە باشلىغان چاغدا بىرىسى قاسەيىنگە «يۇقىمى
 سايدا بىر تۆگە كىيەك تۇرىدۇ» دەپ خەۋەر قىلىدۇ. قاسەيىن
 ەمىلىتىقەنى ئېلىپ دېگەن يەرگە بارسا ھەقىقەتەن بىر
 «تۆگە كىيەك» تۇرغىدەك، ئالدىرىغان ئوۋچى ئۇنى دەرھال
 ئېتىۋېتىپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلىق
 بوز ئاتانى (ئاقىتا قىلىنغان بۇغرا) بولۇپ چىقىدۇ. ئېتىملىش-
 چە مىڭ پۇشايماي قىلغان قاسەيىن شۇ كۈندىن باشلاپ
 مىلىتىقىنى تاشلاپ قاپقان بىلەنلا ئوۋچىلىق قىلىدىغان بوپتى.
 مىش. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ سايىنىڭ نامىمۇ «بوز ئاتان
 سابى» دەپ ئاتىلىپ كەتكەن ئىكەن.

قۇلان ئاتقان

قۇلان ئاتقان — كونا قارامايىنىڭ شەرقىي شىمالىغا
 جايلاشقان بىر بۇلاقنىڭ نامى. ئۇنىڭ سۈيى بالدۇرلا
 قۇرۇپ قالغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە بۇرۇنقى زاماندا چىڭغىس
 تېغى ئېتەكلىرىدە قىمىشلاپ يۈرىدىغان بىر بايىنىڭ يانغۇز
 ئوغلى بولۇپ، ئۇ ئوۋچىلىق قىلىشقا بەك قىزىقىدىكەن.
 بىر كۈنى ئۇ قاراماي بۇلىقىنىڭ يېنىدىن مارىلاپ كەلسە
 ئۇنىڭ نېرىسىدىكى بۇلاقتىن سۇ ئىچىۋاتقان بىر توپ قۇلان
 كۆرۈنۈپتۇ. يىگىت ئىپچىللىك بىلەن مۇكۈنۈپ يېقىن بېرىپ
 ئېتىشقا تەييارلىنىدۇ، ئەمما ئۇ ھەيران قالىدۇ. ئۇ قارىغا
 ئېلىپ ئاتماقچى بولغان قۇلاننىڭ ئۈستىدىن ئەمىدىلا ئېلىنىپ
 ئان ئىگەرنىڭ، بېشىدىن نوقتتا يۈگەننىڭ ئورنىدىكى

ئاھىيەسىنىڭ جايىمىز تېغىدىكى چارۋىچىلىرى ئىتتىپاقىدا جايىمىزغا، كۈزدە شياۋگۈەيگە ۋە قاراماي ئىتتىپاقىدا كېلىدىغان، كۆچۈپ-قونسۇپ يۈرۈپ قېلىپلاشتۇرغان يولى.

پوچتا چولى (پوچتا يولى)

پوچتا يولى — ئورقا بىلەن شياۋگۈەينى شۇ ئارقىلىق ئۆزۈمچى بىلەن ئالتاينى تۇتاشتۇرىدىغان قەدىمكى پوچتا قاتناش يولى. كۈنلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ يول خارابە (موڭغۇل) نىڭ دېڭى (ھازىرقى ماي ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئىتراپىدا) ئارقىلىق تۆپە قورانىنىڭ غەربىدىكى ئۇيا ئاس. «ئۇگا تاش» تەمىمى ورتىدا دېگەن يەرلەرنى بېسىپ ئۆتكەن.

بوز ئاتان سايى

بوز ئاتان سايى — كونا قارامايىنىڭ باش تەرىپىدىن چۈشۈدىغان بىر سايىنىڭ نامى، ھازىرقى قارامايىتاغنىڭ (黑油山) نىڭ يېنىدا.

ھەممىگە ئايان بولغۇنىدەك يەرلىك خەلقلەر قەدىمىدىن باشلاپ قارامايىنى مالنىڭ قوتۇرغىغا سۈركىپ دورا ئورۇندا ئىشلىتىپ كەلگەن. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىنىڭ بېرىدە دارىمى دەرياسىنىڭ بويىدا قىشلايدىغان قالەسىمىن (ھازىرقى سودا ئىدارىسىنىڭ مەنشاۋىن سېكرىتارى قۇمانىنىڭ چوڭ دادىسى) لارنىڭ تۆگىلىرى قوتۇر بولۇپ قاراماي بۇلۇقىغا ھەيدەپ كېلىپ بۇلاق بېشىغا «ئاقىتىق»

شېخو، دۆربىلىجىن، چۆچەككىچە ئاپىرىپ ساتقان. بۇ يەرنى يەرلىك خەلقلەر ھازىرمۇ «دەربىي قىشلاغى» دەپ ئاتايدۇ.

كونە ئىشار (قەدىمى شەھەر)

«تىرىك تارىخ» لارنىڭ ئىسپاتلىشىچە قەدىمقى زاماندا ھازىرقى 9 كېلومېتىرنىڭ شەرق تەرىپىدە بور باتۇر دېگەن خۇيزۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىر كىچىك شەھەر — چېڭ بولغانىكەن. بور بىلەن ئورقۇ ئەتراپىدا ياشىغان بالا باتۇر (موڭغۇل) نوچۇلۇق تالىشىپ يۈرىشىدىكەن. ئۇلار بىر كۈنى كۈچ سىنىشىپ يەكەمۇ — يەك جەڭ قىلىشماقچى بولۇپتۇ، ھەمدە بور يەڭسە بالا يەنە شۇنچىلىك شەھەر قۇرۇلۇشى سېلىپ بەرمەكچى بولىدۇ. ناۋادا بالا يەڭسە بور شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتىدىغان بولۇپ پۈتۈشۈپتۇ. جەڭ باشلىنىپ ئاخىرلىشىدۇ. بور يېڭىلىپ شەھەرنى قورۇقداپ چىقىپ كېتىدۇ. كۆچمەنلىك تۇرمۇشقا ئادەتلەنگەن بالا شەھەردە ئولتۇراقلىشىشقا ئانچە قىزىقمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ مەزگىلدە ماناس دەرياسىدىن كەلگەن كەلكۈن شەھەر قۇرۇلۇشىنى ۋەيران قىلىپ خارابىلىققا ئايلاندۇرىدۇ. «بىز كىچىك ۋاقىتىمىزدا شەھەر خارابىسىدا مۈكۈ — مۈكۈلەڭ ئوينىياتتۇق» دەيدۇ، شياۋگۈەي يېزىسىدا تۇرىدىغان قاراماي شەھەرلىك 2 — نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى 69 ياشلىق غەلىمبېك بوۋاي.

سارى كول (سېرىق كۆل)

سېرىق كۆل — 9 كېلومېتىرنىڭ شەرقىدىكى ئويمانلىققا سوزۇلۇپ ئورۇنلاشقان چوڭ كۆل. يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئېسى

تەر تېخى قۇرۇماپتەن. اپكىن ئۇ تەۋەككۈل قىلىپ شۇ قۇلاننى ئېتىپ يىقىتىدۇ. كەچتە ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ بولغان ۋەقەنى دادىسىغا سۆزلەپ بېرىدۇ. كۆزاسىرى چەك چېچىپ قورقۇپ كەتكەن دادىسى:

— ھەي شەپقەتلىك خۇدا گودەك پەندەڭنى كەچۈرگەن! — دەپ يىغلايدۇ ھەمدە ئوغلىغا: بالام، كىم مۇنداق قوڭۇر ئاغنى (مۇقەددەس، ئەتىۋارلىق ئاغنى) ئاتسا ئۇنىڭ كىيىمىگە (بالا - قازىسىغا) ئۇچرايدۇ، — دەپ قاتتىق ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئەپسۇسكى ئۇ كېچىككەنمىدى، دادىسى كەچۈرۈم قىلغان ئوغۇلغا خۇدا كەچۈرۈم قىلمايدۇ. كۆپ ۋاقىت ئۆتەلمەيلا ئوغلى ئىپرىسقا بىرغا (تەڭرى تاغ) دىكى سۈيىگە قىزى بىلەن توي قىلىشقا ماڭغان يولىدا ئارزۇ - ئارمىنىغا يېتەلمەي توساتتىن ئاغىرىپ دەرت - ئالەم ئىچىدە ئۆلىدۇ. شۇڭا كونا كىيىملىرىگە ئىبىرەت بولسۇن، دەپ بۇ بۇلاقنىڭ زامانى «قۇلان ئاتقان» دەپ ئاتاپىتىۋەتتى. مىش. قازاقلاردا مەنىنى قىلىمىغان ئىشنى تەرگەپ ئات قويۇپ، يىرەر مەقسەتنى ئىپادىلەيدىغان ئادەت ھازىرغىچە بار.

دەربىي قىستاۋى (دەربىي قىشلاغى)

دەربىي قىشلاغى — قاراماي - سارتوقاي يولىنىڭ بوشىغا جايلاشقان بولۇپ كونا قارامايىدىن تەخمىنەن 6 كېلومېتىر يىىراق. ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرمۇ بار. دەربىي 1920 - يىلىدىن 1940 - يىللارغىچە ئوغلى ئىخەتقاي ۋە باشقىلار بىلەن بىرلىكتە قارامايىنىڭ مېيىنى سۈزۈپ تۇلۇپ (ئېغىزى تارتىپ خالىتا) بىلەن تۆگىگە ئارتىپ چىمەيزە،

تولى (ئۇ ۋاقىتتا دۆربىلىجىنىڭ تەۋە)دىكى تۆرە مامىرىپەك ئۆكۈمىدايغا تەھدىت سالىدۇ. مامىرىپەك بىلىملىك دېموكراتىك زات بولۇپ تولىنىڭ ئارىسى سۇ دېگەن يېرىگە مەكتەپ سالدۇرۇپ مەكتەپنىڭ تۆت تەرىپىنى ئىگىز تام بىلەن قورسىغانىدى. ماتېن مامىرىپەككە ئادەم ئېۋەتىپ: «مامىرىپەك يامبۇل سوقۇپ كىم بىلەن سوقۇشماقچى. دۈشمەننى ئېيتىپ بەرسۇن» دەيدۇ. ھەمدە 30 ئەسكەر ئېۋەتىپ مامىرىپەكنى يامبۇل (بۇ يەر ھازىر جامىل دەپ ئاتىلىدۇ) سىرتىدىن نەزەر بىنەنت قىلىدۇ، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي ماتېن: «ئۇخلىساملا دېمەجان كېلىپ نەيزە - مىلتىق تەڭلەيدۇ» دەپ چۆيلىيدىغان بولىدۇ. ئۇ كۈندۈزدىمۇ ئۆزىنىڭ قوغدىغۇچى ئەسكەرلىرىگە: «دېمەجان مېنى ئۆلتۈرسەن دەپ قىلچ كۆتۈرۈپ تۇرسا نىمىگە قاراپ تۇرىسىلە...» دەپ تىللايدىغان بولىدۇ. ئاخىرى سەۋداي - ساراڭ بولۇپ بېيجىڭگە بېرىپ داۋالىنىپ ۋاقىتلىق ساقىيىپ كېلىدۇ. ئاندىن يەنە مامىرىپەككە ئادەم ئېۋەتىپ «ماڭا مىڭ كۆك ئات بەرسۇن» دەيدۇ. مامىرىپەك بالىسى تۇرسىپەك بىلەن بىللە بۇ بۇيرۇقنى رەت قىلىدۇ. ماتېننىڭ «كارامەتى»نى كۈتۈۋاتقان مامىرىپەك بىر كۈنى ئۇنىڭ 30 ئەسكىرىنىڭ گەپ - سۆزسىزلا كېتىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولىدۇ. ئەسلى ماتېن ئۆلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھۆكۈمرانلار ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى مەخپى تۇتقانىدى. شۇڭا بۇنىڭدىن خەۋەرسىز مامىرىپەك ئەمدى نىمە قىلىش لازىملىقى ھەققىدە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ.

كارىباي ئەسلىملىك ئاقساقال مۇنداق مەسلىھەت بېرىدۇ: «سەن ئۆزەڭگە قاراشلىق 12 زەڭگى (12 قابىلە كېرە-

تىشچە 1933 - يىللارنى كەنسۇ ئۆلكىسىدىن ئاتلىنىپ چىققان
مىللەتلەر ئىستىماتى ما جۇڭخېيىنىڭ قۇل چۈمىقى ماخپىيىتى تۇغدۇر-
غان پاراكەندىچىلىكتە ئۆزىنى قوغدىغان ماناس، ساۋەن،
شىخونىڭ بىر قىسىم خەلقلەرنى مۇشۇ كۆلنىڭ بويىغا كېلىپ
بىر قىش ئولتۇراقلىشىپ بېسىلىق ئوۋلاپ، ئوۋچىلىق قىلىپ
ئاپەتتىن ئامان قالغان. بىر يىل ئۆتۈپ ۋەزىيەت تېنىچلان-
غاندىن كېيىن ئۆز ماكانلىرىغا قايتقان. سېرىق كۆل كېيىن
ماناس دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ توسۇلۇپ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ
قۇرۇپ كەتكەن.

تۆرە باستاۋ (تۆرە بۇلاق)

تۆرە باستاۋ — 2 - زاۋۇتنىڭ غەربىدىكى تاغ ئىچىگە
جايلاشقان بىر بۇلاقنىڭ نامى.
بەزى ئىرادى بىر يەر - سۇ نامىغا چوڭ بىر رومانغا
سىۋىت بولغىدەك، ئۆز دەۋرىنىڭ مۇرەككەپ زىددىيەتلىرى
بىلەن تولغان. ئادەملەرنىڭ ھايات - مائىتى بىلەن چەمبەر
چەس باغلانغان خىلمۇ - خىل تارىخى ۋەقەلىكلەر يۈشۈ-
رۇنغان بولىدۇ.

«تۆرە باستاۋ» نامىنىڭ قويۇلۇشى ھەققىدە 40 يىل
ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان پىشقەدەم پىداگوگ، 69 ياشلىق
قىدىرغالى ئاقساقال مۇنداق تارىخ سۆزلەيدۇ:

— ... 1907 - يىلى تارباغاتاي ئامبىسى ماتېن شەخسى
ئاداۋىتى تۆپەيلىدىن چۆچەكتىكى ئۆكرىداي (مەنساپ نامى)
دېمەجىنى يالغان ئىنەزە ياساپ ھەر خىل ئالدامچىلىق
ۋاسىتىلەر ئارقىلىق دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن يەنە

ئاھاڭ ئۆزگىرىشى بويىچە خەنزۇچە شۇنداق ئاتالغان بولۇپ
ئۇ «تاغ ئالدىدىكى سۇ تۈسىسى» دېگەن مەنانى بىلدۈر-
ىدۇ. بىراق يەرلىك خەلقلەر ھازىرغىچە «جامان ئوبا» دەپ
ئاتاپ كېلىۋاتىدۇ.

قارا ئوبا

قارا ئوبا — ھازىرقى 2 - زاۋۇتنىڭ شەرق تەرىپىدىكى
تۈزلەڭلىك. بۇ يەرلەردىن تۇز چىقىدۇ. قەدىمدا تولى،
دۆربىلىچىن چارۋىچىلىرى مۇشۇ ئەتراپتىن تۇز توشۇغان،
ئەمما قاتتىق بوران چىققاندا تۇز ئالدىغان يەرلەرنى
توپا بېسىپ قېلىپ تۇز ئالغۇچىلار تولا ئېزىقىپ قالىدىكەن.
شۇڭلاشقا ئۇلار ئۆزلىرى تۇز ئالدىغان يەرگە تاش دۆۋ-
لىپ ئادەم شەكىللىك بەلگە (ئوبا) ياساپ قويغان. شۇنىڭ
بىلەن بۇ يەرنىڭ نامى «قارا ئوبا» ئاتىلىپ كەتكەن.

تۇز توراغى (ياۋايى توغراق)

تۇز — قازاقچە سىرتقى يەر، دالا - تۇز دېگەن مەنىنى
بىلدۈرىدۇ. ئۆي ھايۋاناتلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ ياۋايى
ھايۋاناتلار بولۇپ ئىپتىلىغىنىدەك ئۆيد ئۆسمىگەن تۈزدە
ئۆسكەن بۇ دەرەخنىمۇ «تۇز توراغى» دەپ ئاتىغان. «قارا-
ماي شەھەر يەر ئىنسانلىرى تەزكىرىسى» دە بۇ يەرنىڭ
نامىنى «تۇز توراغى» (盐碱地上的胡杨树) دەپ ئاتىغان.
بۇ «تۇز» تۇز بىلەن تۇزنىڭ پەرقىگە دىققەت قىلىنغانلىقتىن
توغۇلغان سەۋەنلىك بولسا كېرەك. تۇز توراغى ئاق بۇلاق.

يىنىڭ باشلىقلىرى) نى چاقىرىپ: مەن ماتېنىگە ئۆزۈم بېرىپ
سۆزلىشىمەن» دەپ سەپەرگە ئاتلانغان. ئۇلار سېنى ئۇزىتىپ
چاقىرىلىق (چۆچەك تەرەپتىكى بىر داۋانىنىڭ نامى) قا بار-
غاندا خوشلىشىپ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ بىر - ئىككى ئادەمنىڭ
بىلەنلا يولغا چىققىن. مۇشۇنداق قىلىپ چۆچەككە كەتكەنلىك
نىڭ ھەققىدە ئىشەنچلىك جامائەت پىكىرى توپلىغاندىن
كېيىن دەرھال يۆنىلىشنى ئۆزگەرتىپ ئالتايغا كەتكەن.
ئۇنداق قىلىمىساڭ دېمەجانغا رەھىم قىلىمىغان ماتېن ئاخىرى
سېنىڭ بېشىڭنى يەيدۇ. مامىرىيەك مۇشۇ مەسىلەت بويىچە
ئىش قىلىپ نۇرغازى پالۋان قاتارلىق ئىككى ئادەمنىڭ
ھەمراھلىقىدا جاپىر تېغىدىن ئېشىپ ئالتايغا قاچىدۇ.

ئۇ يول مېڭىپ ھازىرقى 2 - زاۋۇتنىڭ ئۇدۇلىدىكى
تاغ ئىچىدە بىر بۇلاقنىڭ بويىغا كېلىپ دەم ئېلىپ ياتىدۇ.
بىزنى ئاڭلىغان يەرلىك خەلقلەر بۇ بۇلاقنىڭ نامىنى
«تۆرە بىناستاۋ» (تۆرە كېلىپ ياتقان بۇلاق) دەپ ئاتاپ
كەتكەن ئىكەن...

جامان ئوبا (چىيەنشەن - لاۋبا)

جامان ئوبا (تاشتېن قوپۇرۇلغان يەرگە) ئالتاي -
مايتاغ يولىدىكى 431 - كىلومېتىرغا جايلاشقا قاراماي شەھىر
دىن 54 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جاپىننىڭ نامى. 1956 - يىلى
قاتناش بېتىكى ۋە بىگىتۈەننىڭ «ئاممىۋى ئاشخانا»سى
قۇرۇلغان. 1969 - يىلى ھەممىسى يۆتكۈلۈپ كەتكەن. ئۆتمۈشتە
بۇ يەردە كونا بىر ئوبا بولۇپ يەرلىك خەلقلەر شۇنىڭغا
ئاساسەن «جامان ئوبا» ئاتىغان. كېيىن «جامان ئوبا» نىڭ

قىياپىتىمگە قاراپ بۇ يەرنى «بۈكشەك (دۈمچەك) نىڭ قۇمى». بۇ تۆپىلىكنى «كەمپىر تۆبە» دەپ ئاتاپتىكەن. بۇ يەرلەرنى يەرلىك خەلقلەر ھازىرمۇ شۇنداق ئاتىشىدۇ.

ئايدارلى (كۆكۆلىمى) تۆبە (تۆپە)

ئايدارلى تۆبە — ئالتاي يولىدىن شياۋگۈەيگە بۇرىپ لىدىغان يولنىڭ ئۇدۇلىدىكى تۆپىلىك. بۇرۇن بۇ تۆپىنىڭ ئۈستىگە قومۇش ئۆسكەن بولۇپ يىراقتىن قارىغاندا ئادەم نىڭ بېشىدىكى كۆكۈلگە ئوخشاش كۆرۈنىدىكەن. شۇڭا يەرلىك خەلقلەر ئوخشىتىش مەزمۇنىدا «ئايدارلى تۆبە» دەپ ئاتىغان.

ئايرانكۆل (ئايران — قېتىق)

ئايرانكۆل — (ھازىرقى ئېلېكېنۇر كۆلى) ئورقۇنىڭ جەنۇبىدا 16 كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان تاتلىق كۆل. كۆل يۈزى تەخمىنەن 10Km بولۇپ بۇ ئەتراپتا قەدىمدىن تارتىپ موڭغۇل، قازاق چارۋىچىلىرى مال باققان. ئاق (سۈت، قېتىق، قۇرت) مول بولغان. شۇڭا موڭغۇلچە — ئەرك، قازاقچە — ئايرانكۆل، (ھەر ئىككىسى قېتىق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) دەپ ئاتالغان.

بەزى قازاق بوۋايلارنىڭ ئېيتىشىچە: بۇ كۆلنىڭ ئاستى يۇمشاق ئاق توپىلىق بولغاچقا بېلىق ئوۋلاپ قاماق سالىغاندا ياكى باشقا تەسىر بولغاندا سۇ ئاستىدىن ئاسانلا ئاق توپىلىق لاي كۆتۈرۈلۈپ چىقىدىكەن. شۇڭا ئوخشىتىش مەناسىدا «ئايرانكۆل» دەپ ئاتالغان.

نىڭ 10 كىلومېتىر شەرق تەرىپىدىكى ياۋايى توغراقلىق
يولۇپ ئۇنىڭ غەرب تەرىپى دەمگىچە تۇنۇشۇپ كېتىدۇ.

۴دام (دەم - تەم)

بۇ يەردە ۴دام قوبۇق موڭغۇللىرى بىلەن ھازىرقى تولى
ناھىيەسىنىڭ يەر چېگرىسى بولۇپ ئوت - چۆپ، سۈيى مول
دەرەخ-زارلىق بولغان. ئۇ يەردە چارۋا ماللىرى ئوبدان
سېمىرگەنلىكتىن ئوت - چۆپ، سۈيى تەملىك يەر، دەپ تونۇۋا-
غان. شۇنىڭ ئۈچۈن «۴دام» دېگەن نام ئالغان. بەزى رىۋايەت-
لەر «۴دام» دېگەن نامنى ئاسان قايسى ① قويغان
دېيىلىدۇ.

بۈكشەك (دۈمچەك) نىڭ قۇمى

بۈكشەكنىڭ قۇمى - ئالتاي يولىدىن شياۋگۈەيگە
بۇرۇلغاندىن كېيىنكى 5 كىلومېتىر ئەتراپىدىكى يىراقلىققا
جايلاشقان قۇملۇق. بۈكشەك قۇمىنىڭ شياۋگۈەي يولى ياقى-
سىدا «كەمپىر تۆبە» دەپ ئاتىلىدىغان تۆپىلىكمۇ بار. يەرلىك
خەلقلەرنىڭ ئېيتىشىچە ساۋەن ناھىيەسىنىڭ ھازىرقى ھاكىمى
رەيس شۆكەننىڭ دادىسى مۇشۇ يەرنى قىشلايدىكەن. شۆكەن-
نىڭ چوڭ ئانىسى قېرىغاندا مۇشۇ تۆپىلىككە چىقىپ ئاسسىغا
يۆلۈنۈپ ئەتراپقا ۋە ئۇيان - بۇيان ئۆتكەن يولۇچىلارغا
قاراپ تۇرىدىكەن. قېرى موياينىڭ شۇ مۆكچىيىپ تۇرغان

① ئاسان قايسى - قەدىمكى دەۋرلەردە ئۆتكەن قازاق ئىكەندىكى...

زىرەمۇ بار، يەرلىك خەلقلار ئۇ يەرنى يەنىلا داڭغۇي قازاق مەكتىپى دەپ ئاتىشىدۇ. مەكتەپ كۆيدۈرۈلگەندىن كېيىن شياۋگۇەينىڭ روسلارنىڭ بىر قىسمى غۇلجا تەرەپكە، بىر قىسمى ئاۋستىرالىيىگە كۆچۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل مەكتەپ قۇرۇلۇشى بىزگە قالدى. بىز كېيىنكى ئوقۇشنى مۇشۇ مەكتەپتە داۋاملاشتۇردۇق. بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى بۇرۇنقى قاراماي ساناتورىيىسى بار جايدا بولۇپ، ئۇنى بىلىدىغان ئادەملەر ناھايىتى كۆپ. ئازاد-لىقتىن كېيىن بۇ جايلارنى بىڭتۇەن ئىگەللىگەن. 1957 - يىلى بۇ جايىنى بىڭتۇەنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يېزىلىق ھۆكۈمەت ھازىرقى تۇرغان جايغا كۆچۈپ كەلگەن.

شياۋگۇەي

شياۋگۇەي — قازاقچە «كشى ئىيىن» (كچىك ئەگمە) دېگەن سۆز بولۇپ خەنزۇچە ماناس دەرياسىنىڭ بىر ئەگمىگە قاراپ شۇنداق ئاتالغان. شياۋگۇەينىڭ ھازىرقى يەرلىك خەلقلرى بالىدۇر شياۋگۇەينىڭ شىمالىدىكى ئۆي تۈبەك، جايىداق، تاس ئۆتكۈل دېگەن يەرلەرنى ماكان تۇتۇپ كەلگەن. 1909 - يىلىدىن ئىمتىبارەن شياۋگۇەيگە يۆتكۈلۈپ ماكانلاشقان. ھازىرقى ساۋەن ناھىيىسى 1911 - يىلى شياۋگۇەيدە قۇرۇلۇپ 1932 - يىلى كونا ساۋەنگە يۆت كەلگەن. شياۋگۇەي 1958 - يىلى 10 - ئايدا قاراماي كانىرا-يونىغا ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىپ قاراماي شەھىرىگە بىۋاسىتە قاراشلىق گۇڭشى ۋە مال فرمىسى بولۇپ قۇرۇلدى. شياۋ-گۇەينىڭ يەرلىك خەلقلرى خىلى ئۇزاق تارىختىن بۇيان

داڭگۈەي قازاق مەكتىپى

داڭگۈەي (چوڭ ئەگەسە) قازاق مەكتىپى - 1943 - يىلى
داڭگۈەيدە قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپنىڭ تۇنجى ئوقۇتقۇچىسى،
ھەم قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى ئەسقارىيا بىسكەجان (ھازىر تولى
ناھىيەسىنىڭ ئۆشپىتى يېزىسىدا پېنسىيەدە، 68 ياش) مەك
تەپنىڭ قۇرۇلۇش تارىخىنى ئەسلىپ، دۇنداق دەيدۇ: «مەن
1942 - يىلى كۈزدە ئۈرۈمچى موڭغۇل - قازاق سەفەن مەكتىپى،
نى پۈتتۈرۈپ ساۋەن ناھىيەسىنىڭ بورتۇڭگە يېزىسىغا ئوقۇت
قۇچى بولۇپ باردىم. ئۇ يەردە يېرىم يىل ئىشلىگەندىن
كېيىن ناھىيىدىن چاقىرىپ: - شياۋگۈەي يېزىسىدىكى خەلق
لەر ئوقۇتقۇچى ئىپۋەتەپ مەكتەپ ئىسچىپ بىپىرىشنى تەلەپ
قىلىۋاتىدۇ، دەپ مېنى شياۋگۈەيگە ئىپۋەتتى. شياۋگۈەيگە
كەلسەم بىرلا روس مەكتىپى بار ئىكەن. قىش ۋاقتىدا
مەكتەپ قۇرۇلۇشى سېلىش تەس بولغانلىقتىن بىر يەر ئۆي قېزىپ
بىر سىنىپلىق ئۆي ياسىتىدۇق. روس مەكتىپى پارتا -
ئورۇندۇق ياردەم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 1943 - يىلنىڭ بېشى
دا 20 ئوقۇغۇچىنى يىغىپ دەرس باشلىدىم. يازدا ھۆكۈمەت
نىڭ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ ۋە روس مەكتىپىنىڭ ياردىمى
بىلەن داڭگۈەيگە مەخسۇس مەكتەپ سېلىپ دەرس باشلىدىق.
1945 - يىلى ئاۋىستاي تەرەپتىن كەلگەن بىر توپ باندست
مەكتەپكە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان
تۇنجى ئوقۇچىلاردىن كەرىم (ھازىر شياۋگۈەي يېزىسىنىڭ
پارتىيە ياچېيكا سېكرېتارى)، قاۋكەن (ھازىر قاراماي شە
ھەرلىك جىگۈەنسنىڭ چارۋىچىلىقىدا ئىشچى) - قاتار -
لىق كىشىلەر بار. كۆيدۈرۈلگەن مەكتەپنىڭ خارابىسى ھا -

چەن» دەپ باھا بېرىپتۇ. جايىر ئىشۇ «جايلى» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگۈرۈشىدىن كەلگەن دەيدۇ. يەنە بىر قېتىملا-غا قارىغاندا، قەدىمدا (17- ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18- ئەسىرنىڭ بېشىدا بولۇشى مۇمكىن) قازاقنىڭ قىزاي قەبىلىسىدىن جايىرباي، مايلىباي دېگەن ئادەملەر ماكانلىشىپ كەتكەن. شۇڭا شۇلارنىڭ ئىسمى بويىچە ئاتالغان دېگۈچىلەرمۇ بار.

كەشى بايان (كەچىك بايان)

2- زاۋۇتنىڭ غەربىدىكى تولى ناھىيىسىنىڭ تاش مەيدانى قۇرۇلۇشىنىڭ يېنىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. قوبىق ناھىيىسىگە قاراشلىق بايان دېگەن تاغ (ئالتاي يولىنىڭ شەرق تەرىپىدە) بار. كەچىك باياننىڭ يەر تۈزۈلىشى بايان تېغىغا ئوخشاپراق كېتىدۇ ھەمدە بايان تېغىغا نىسبەتەن خىمى كەچىك بولغاچقا «كەچىك بايان» دەپ ئاتالغان.

جامباس (يامپاش)

قارامايدىن چىقىپ تۇزنىڭ ئېقىنى بىلەن يۇقىرىغا 25 كىلومېتر ئىتراپىغا ماڭغاندا يەتكىلى بولىدىغان، يول بويىدا قازاق زەرەتكالىق بار ئىتراپ. يەر تۈزۈلۈشى يامپاشقا ئوخشاشقا شۇنداق ئاتالغان.

سۇلۇ شوقى (گۈزەل چوققا)

يامپاشنىڭ غەربىدىكى بىر چوققىنىڭ نامى. چوققىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى خۇددى كۆنسكە ئوخشاش قول بىلەن

يازدا كونا قاراماي ئارقىلىق جايىر يايلىقىغا چىقىپ، قىش
تا شياۋگۈەيگە چۈشۈپ چارۋىچىلىق بىلەن قوشۇمچە دېھقان-
چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. شۇڭا ئۇلار ھازىرقى
قاراماي رايونىغا قاراشلىق ئاھالىلەر ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمى
يەرلىك خەلقلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

تۇماندى (تۇمانلىق)

ھازىرقى ئاق بۇلاقنىڭ غەربىدىن ئىككىنچى زاۋۇتنىڭ
غەربىي ئۇدۇلىغىچە سوزۇلۇپ ياتقان تاغ ئېدىرلىرى ئېيتىم-
لىشلارغا قارىغاندا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىنىڭ بىر
قىش مەزگىلىدە بۇ ئېدىرلىقنى بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت
تۇمان قاپلاپ ئېغىر ئاپەت يۈز بەرگەن. بۇ ئاپەتنى
بېشىدىن كەچۈرگەن يەرلىك خەلقلەر شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ
بۇ ئېدىرلىقنى «تۇماندى» دەپ ئاتىغانىكەن. تا ھازىرغىچە
بۇ جايلاردا بەزى قىش كۈنلىرى خىلى ئۇزۇن ۋاقىت
تۇمان قاپلاپ تۇرىدۇ.

جايىر (جەيىر)

قازاقنىڭ قەدىمقى فىلوسوفى، شائىرى، ئېكسپېدىتسىيە-
چى ئاسان قايسى دېگەن ئادەم ئىنستاتىن خەلقپەرۋەر
بولۇپ ئۆزىنىڭ جەلمايا (يۈگۈرۈك تۈگە) سىمغا مىنىپ
جاھان كېزىپ خەلق ماكانلىشىدىغان «يەر جەننىتى» ئىزدەپ
مېڭىپتۇ. ئۇ مۇشۇ تاغقا كەلگەندە رازىمەنلىك بىلەن «خە-
لققە جايلى ماكان (باياشات ماكان) بولغىدەك يەر ئىكەن

توغا-راقلىق بۇلاقنىڭ جەنۇبىدىكى ئىپىدىرلىقتىكى بىر چوققىنىڭ نامى بولۇپ بۇ يەرنىڭ ئوت-چۆپى، سۈيى مول بولغاچقا مېلى سېمىز بولىدىكەن. شۇڭا يەرلىك خەلقلەر بۇ يەرنى «تولغان ئاس»، (تولغان ئاش) دەپ ئاتىغان.

ئايرىقنىڭ (ئاچالنىڭ) كۆلى

ھازىرقى تۇز مەيدانى ئىسسىق دەرياسىنىڭ سۈيى كېلىدىغان چوڭ تۇزلۇق كۆل بولغان. ئۇنىڭغا يەنە بىر تەرەپتىن دەم دەرياسىدىن ھاسىل بولغان، ئايران كۆلىنىڭ سۈيىمۇ دەريا بولۇپ كېلىپ قوشۇلغان، شۇنداق قىلىپ كۆلنىڭ ئىككى تەرىپىدىن قۇيۇلغان ئىككى دەريا ئىككى ئاچال (ئاچماق) شەكىللەندۈرگەن. ئىشۇ شەكىلگە ئاساسەن «ئايرىقنىڭ كۆلى» ئاتالغان. كېيىن ھاناس دەرياسىنىڭ سۈيى كەلمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەم دەرياسىنىڭ سۈيىمۇ توختىغانلىقتىن ئايران كۆلىدىن كېلىدىغان سۇمۇ بولمىغانلىقتىن كۆل قۇرۇپ ئورنى چوڭ تۇز مەيدانىغا ئايلانغان.

توراڭغى باستاۋ (توغراقلىق بۇلاق)

توراڭغى باستاۋ — تۇز سايىمىنىڭ ئېغىزىدىكى ھازىرقى خەنزۇ زەرەتكارلىقى جايلاشقان يەردىكى توغراقلىق بۇلاق. توراڭغى باستاۋ — توغراقلىق بۇلاق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى ئۇ يەردە توغراق كۆپ ئۆسىدۇ، بۇرۇن يەرلىك خەلق كۆچۈپ-قونۇپ كۆپ پايدىلىنىپ كەلگەن جاي.

ياسىغاندەك كۈزەل چوققا. شۇڭا ئۇنىڭ مۇشۇنداق كۆركەم
كۆرۈنىشىگە ئاساسەن «سۇلۇ شوقى» ئاتالغان.

قاينىڭدى (قېيىنلىق)

قاينىڭدى — ھازىرقى قاراماي ساناتورىيىسى قۇرۇلغان
ساينىڭ بىر قىسمى. ئۇ يەردە تەبىئىي قېيىن دەرىقى
كۆپ بولغانلىقتىن قېيىنلىق دەپ ئاتالغان.

كەڭ تۈبەك (كەڭ يېيىلغى)

كەڭ تۈبەك — قاراماي ساناتورىيىسىنىڭ دەريا
ئېقىپ كىتىۋاتقان تۆۋەنكى تەرىپىدىكى دارىمىتى دەرياسىنىڭ
كەڭ يېيىلغىسى.

ئوتىرما (ئولتۇرما)

قاراماي ساناتورىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر
بۇلاقنىڭ كۆچ يولى بىلەن كېسىشكەن ئەتراپى. رېۋايەت
قىلىنىشىچە ئۆتمۈشتە بىر باي كۆچۈپ كېتىۋېتىپ مۇشۇ
بۇلاقنىڭ بويىغا كېلىپ ئۆي تىكەپ ئولتۇرۇپتۇ. شۇ ئاخشىنى
قاتتىق يامغۇر يىغىپ، كەلكۈن كېلىپ ئۇنىڭ پۈتۈن مال-
مۈلكىنى ئېقىمىتىپ كېتىپتۇ. پۇشايمان قىلغان باي بۇندىن
كېيىن خۇدانىڭ ھەرقانداق بەندىسى بۇ يەردە ئولتۇرمىسۇن
دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەرنىڭ نامى
«ئوتىرما» بولۇپ ئاتالغانىكەن.

شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقنى، پېشقەدەملەردىن ۋە ئازاد-
 لەقتىن ئىلگىرى ياشىغان ئاقساقاللاردىن ئەھۋال ئىگىلەش
 ۋە شۇ ئورۇنلاردىكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىن ماتېرىيال
 ئىسپات ئېلىش ئارقىلىق مۇشۇ ماقالە يېزىپ چىقىلدى.
 كىتابخانلارنىڭ بۇنىڭ داۋامىنى داۋاملاشتۇرۇشىنى ۋە تولۇق-
 لەشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مۇھەررىردىن

ماي باستاۋ (ماي بۇلاق)

ماي باستاۋ — ئاقبۇلاقنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاغ ئېتىكىدىكى بىر بۇلاقنىڭ نامى. ئۆتمۈشتە بۇ بۇلاقنىڭ سۇ يۈزىدە قاراماي تامچىلىرى پارقراپ ئاقىدىكەن. شۇڭا ماي باستاۋ دېيىلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يازما خاتىرىلەردە «قاراماي تاغنىڭ ئەتراپىدا ماي چىقىدىغان بۇلاق بار» دېيىلگەن. ماي باستاۋ شۇلارغا ئوخشاش ماي چىقىدىغان بۇلاقىكەن.

ماي كۆل

ماي كۆل — ھازىرقى قاراماي شەھەرنىڭ شەرقىي ۋە ئايرانكۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر كۆلنىڭ نامى. ئۆتمۈشتە تە ئوۋچىلار بۇ يەرگە كېلىپ كۆلدىن سۇ ئىچىدىغان ياۋا ھايۋانلارنى كۆپ ئوۋلاپ يەتكۈدەك گۆش - مايغا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن بۇ كۆلگە «ماي كۆل» دەپ نام بەرگەنىكەن. بۇ يەردىن يەر ئاستىنىڭ ماي ئالامەتلىرىنىمۇ كۆلنىڭ سۈيىدىن بايقىغىلى بولىدۇ.

ئىلاۋە

يەر ئاستىلىرىنى بېكىتىش ۋە نام قويۇش پىرىنسىپى بويىچە ئالغاندا، ئەسلىدىكى بار يەر نامىنى ئاساس قىلىدۇ. شۇڭا بۇ خىزمەتكە ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن، ئىلگىرى قاراماي، شۆگەي، ئورقۇ، تولى، قوبۇقسارى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ،

قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت سانائىتىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، شۇنىڭدەك ئاھالىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، يېڭىدىن گۈللەندۈراتقان بىر نېفىت سانائەت شەھىرى دەسلەپكى كۆلەمدە قەدەممۇ - قەدەم شەكىللەنىشكە باشلىدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا مۇلازىمەت قىلىشقا، شۇنداقلا قاراماي كانرايونىنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىگە بىولغان باشقۇرۇشنى ۋە ھەر قايسى مۇلازىمەت ئورۇنلىرىغا بىولغان بىرتۇتاش رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، كانرايونىدا بىر يۈرۈش دۆلەت ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتى ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش چىددى زۆرۈر بولۇپ قالدى. 1957 - يىلى 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 14 - قېتىملىق يىغىنى قاراماي شەھىرىنى قۇرۇش ھەمدە ئۇنى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشىغا يوللاپ، شەھەر قۇرۇش تەييارلىق خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى. 1957 - يىلى 3 - ئايدا گوۋۇيۈەن قاراماي شەھىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنى قۇرۇپ شەھەر قۇرۇش تەييارلىق خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىشقا قوشۇلدى.

2. شەھەر قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ

قۇرۇلغان ۋاقتى ۋە تەركىبىدىكى خادىملار

قاراماي شەھىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، 1957 - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (ئەمەلىيەتتە شەھەر قۇرۇش تەييارلىق خىزمىتى 1957 - يىلى 5 -

قاراماي شەھىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ باش - ئاخىرى

ۋاڭ جۈن

1988 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى — قاراماي شەھىرى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى خاتىرىلەش كۈنى. 30 يىلدىن بۇيان، ئەگرى - توقاي يوللارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قاراماي شەھىرىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، ۋەتەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى نۇر چاقناپ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان بىر گۆھەرگە ئايلاندى. بۇ چوڭ مەرىكە كۈننى تەبىرىكلەش ئۈچۈن، ئاپتور بۇ خاتىرىنى يېزىپ، قاراماي شەھىرىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان پېشقەدەم ئەجداتلارغا تەقدىم قىلدى.

1. شەھەر قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

قاراماي شەھىرى — 1955 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن تېپىلغان تۇنجى چوڭ نېفىتلىك. 1956 - يىلى زور كۆلەمدە ئۆزلەشتۈرۈش ۋە قۇرۇلۇش باسقۇچىغا قەدەم

يوليورۇقنىڭ روھىغا ئاساسەن، كانرايوننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىنى مەركەز قىلىش ئېنىق بەلگىلەنىپ، خوشنا، قېرىنداش شەھەر، ناھىيە-لەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، شەھىرىمىزنىڭ چېگرىسى ئايرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سودا، ئاشلىق قاتارلىق تارماقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ زور مىقتاردىكى تەمىنلەش خىزمىتى ئىشلەندى.

(1) ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتى. شەھەر قۇرۇش تەييارلىق كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتى مەركەز قىلىندى. قاراماي، ئورقۇ ۋە مايتاغ رايونلىرىدا ئاھالىلار كومىتېتىنى قۇرۇش تەشۋىقاتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇپ، جەمئىي 22 ئاھالىلار كومىتېتى (بۇنىڭ ئىچىگە مايتاغدىكى سەككىز ئاھالىلار كومىتېتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قۇرۇلدى، يەرلىك مەمۇرىيەتنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكى كۈچەيتىلدى. ئاھالىلار كومىتېتى قۇرۇلۇش ئارقىلىق، تارقاق ئاھالىلار ئۇيۇش تۇرۇلۇپ، ئۇلارغا نىسبەتەن سوتسىيالىستىك تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلاندى. خەلقنىڭ ھاياتى، مال - مۈلۈك بىلەن تەرتىپلىك ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى كاپالەتلەندۈرۈلدى، شۇنداق قىلىپ كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلار كانرايونىدا ھاكىمىيەت قۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى يەنىمۇ تونۇپ يەتتى، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىنىڭ بىر قاتار تەشۋىق قىلىنىشى ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى ۋە ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ئىدىيىۋى سەۋىيىسى ئۆستى، بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى ئېلىپ

ئايدىلا باشلانغانىدى) رەسمىي قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قاراماي شەھىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى» دېگەن نامدا (ياغاچتىن يۇمۇلاق شەكىلدە ياسالغان) ئىشلىتىلىپ، ھەمدە بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئارنىيەت ئېلىپ ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن قاراماي كان ئىدارىسىنىڭ نامىنى ئىشلىتىشنى توختاتتى.

قاراماي شەھىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى جېجىياۋ، سۈن زېلى، مەمەتجان، تىيەن بۇچىڭ، لى يۈن، سىباش، يۈن فاچى، ئابىلاخەت، سىدىق ھەسەن، جاڭ ۋىنچىيەن ۋە ئىشچىلار نەمۇنىچىسى نۇكەن كەنجەبايۇفتىن ئىبارەت 11 كىشىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆددىرى جېجىياۋ، مۇئاۋىن ھۆددىرىلىرى سۈن زېلى، ئابىلاخەتلىرى بولدى. 1957 - يىلى 7 - ئايدا ئاپتونوم رايوننىڭ تەستىقلىشى بىلەن، يەنە خۇشۇجىن، چېڭ يۇنشىن ئىككى يولداش شەھەر قۇرۇش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ ئىدارىسىغا قۇرۇلغانىدى.

3. تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ تەييارلىق

خىزمىتىدىن قىسقىچە بايان

قاراماي شەھىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تىرىشچان ۋە ئىقتىسادچانلىق بىلەن ھاكىمىيەت قۇرۇش فاڭجېنى بويىچە، پائال پۇختا - چارە تەدبىر قوللىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ

لەپچىقىرىشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئوبدان مۇلازىمەت قىلىپ،
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك
قىلىش ئۈچۈن، شەھەر قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى
تەمىنلەش بىلەن مۇلازىمەت خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىك
نى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا پاختا رەخت ۋە ئاشلىق
بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى، يېقىن
تەتراپتىكى بىرقانچە ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دېھ-
قانچىلىق مەيدانلىرى ۋە كۆكتات ئىشلەپچىقىرىدىغان يېزا-
ئىگىلىك كوپىراتىپلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، كانرايوننى
مىۋە - چېۋە، يەل - يېمىش ۋە كۆكتات بىلەن تەمىنلەش
مەسلىھىتىنى ھەل قىلدى. ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا،
1957 - يىلى 1900 توننىدىن كۆپرەك ھەرخىل مىۋە - چېۋە،
يەل - يېمىش ۋە كۆكتات، 6886 توننىدىن ئارتۇق ئاشلىق،
237 توننىدىن كۆپرەك سۇ ياغ بىلەن تەمىن ئېتىلىپ،
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى ئاساسىي
جەھەتتىن قاندۇرۇلدى.

قىسقىسى، شەھەر قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى-
تىنىڭ بىر يىلغا يېقىن ۋاقىتتىكى تەييارلىق خىزمىتى
ئارقىلىق يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئېھتىياج بولغان بۆلۈم،
ئىشخانا (ئىدارە) لەر ئاساسىي جەھەتتىن تەمىن قىلىندى،
ھەمدە كەڭ كادىرلار ئاممىسىنى تۈرلۈك خىزمەتلەر بىلەن
مۇئەييەن دەرىجىدە تونۇشتۇرۇپ ۋە ئىگە قىلدۇرۇپ، شەھەر
قۇرۇشقا شەرت - شارائىتى ھازىرلاندى. 1958 - يىلى 7 -
ئاينىڭ 25 - كۈنى قاراماي شەھەرلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق
قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، قاراماي شەھىرىنىڭ قۇرۇلغانلىقى

بېرىلمىدىغان ئومۇمىي سايلام خىزمىتى ۋە شەھەر قۇرۇش
خىزمىتىگە پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىلدى.

(2) شەھەر چېگرىسى ۋە تەۋەلىك رايونلار ئايرىلدى.
1957 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، شەھەر قۇرۇش تەييار-
لىق كومىتېتى ساۋەن، تولى، قوبىقسارى قاتارلىق ناھىيە-
لەرنىڭ مەسئۇللىرى بىلەن بىرلىكتە ئىلگىرى - كېيىن
بولۇپ، ئىككى قېتىم سۆھبەت يىغىنىنى چاقىرىپ، شەھەر
چېگرىسىنى ئايرىش ھەققىدە دەسلەپكى پىكىرلىرىنى
ئوتتۇرىغا قويدى، ئومۇمەن بۇرغۇلاش، چارلاش ئارقىلىق،
ئۆزلەشتۈرۈش قىممىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان
رايونلار بىردەك كان-رايون ھاكىمىيەتىنىڭ باشقۇرۇش
تەۋەلىك دائىرىسىغا كىرىدۇ، بۇرغۇلاش، چارلاش ئېلىپ
بېرىلىۋاتقان رايونلار ھالبۇكى چارلاپ ئېنىقلانماستىن ئىلگىرى
ۋاقىتغىچە بۇ دائىرىغا كىرمەيدۇ، لېكىن بۇ رايونلاردىكى
ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە كاندىكى قۇرۇلۇش ئىجارەتلىرىنى
قاراماي شەھىرى باشقۇرىدۇ. بۇنىڭ كۈنكەرت دائىرىسى:
جەنۇب تەرىپى چىيەنسەن لاۋبا (ئۇيگەن نوبا) شىمال تەرىپى
ئاقبۇلاقچى، غەرب تەرىپى چىڭغىس تىغىغىچە، شەرق
تەرىپى داگۇەي، جۇڭگۇەي، شياۋگۇەينىڭ غەرب تەرىپىغىچە
بولدى. قارامايىنىڭ ئۆز جايلىرى، جەرەنبۇلاق، قىزىل تاغ
ئېغىزى، چىيەنشەن لاۋبا، ئاقبۇلاق، شۇنىڭدەك ۋاقىت-
لىق باشقۇرۇلمىدىغان ئورقۇ، داگۇەي، جۇڭگۇەي، شياۋگۇەي-
دىكى بۇرغۇلاش - چارلاش ئېلىپ بېرىلىۋاتقان رايونلار
ئورقۇدىكى ئايران كۆلى ۋە شياۋگۇەي ئىشچىلار ساناتورىسى
قاتارلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(3) سودا تەمىنلەش خىزمىتى. كان رايونىنىڭ ئىش

يەنسېخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئەسلەش

جاۋشېنيا

شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن شىمالغىچە بولغان ئويمانلىقىدا يوشۇرۇنىۋاتقان نېفىت بايلىقى ئىنتايىن مول بولۇپ، ھەممە يېرىدىن نېفىت - گازنىڭ چىقىپ تۇرغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بەزىلەر شىنجاڭنىڭ يەر ئاستىنى نېفىت دېڭىزى دېيىشىدۇ. لېكىن ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان، نېفىت دېڭىزى ئۈستىگە ئولتۇراقلاشقان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئوخشاشلا ئەجنەبىي مېيىنى ئىشلىتىپ كەلگەنىدى.

1903 - يىلى، شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەھكىمە ۋالىسى ليۇجىڭتاڭ ئۈرۈمچىدە «باۋشىن ئىدارىسى» نى قۇرۇپ، كېيىن «باۋشىن شىركىتى» گە ئۆزگەرتىپ، نېفىت ھۈنەر - سەنئەتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1906 - يىلى ئۈرۈمچىدە يەنە بىر نېفىت شىركىتى قۇرۇلۇپ، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ماي چەككىلىگەن. لېكىن ھاياتاغ نېفىت كانىنىڭ ئەتراپىغا رەسمىي نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلۇشى يەنىلا 1934 - يىللاردىن كېيىنكى بولغان ئىشلار ئىدى. ئەينى چاغدا زاۋۇت ئورنى ھاياتاغا 60 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان

ۋە شەھەر قۇرۇش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى ئورۇندالغانلىقى جاكارلاندى.

دەۋلەتقان تەرجىمىسى

كېلىپ قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، بۇ شىنجاڭنىڭ نېفىت ئېچىش تارىخىنىڭ كىم ۋاراقلىرىنى يېزىپ بېقىشقا كىرىشتىم.

1. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋە تەننى

قۇتقۇزۇشتىن «سانائەت ئارقىلىق ۋە تەننى

قۇتقۇزۇش» غىچە

شىنجاڭ يەنى بىزنىڭ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىمىزنى قۇرۇش تەشەببۇسىمىزنى ئاساسلىق شىنجاڭغا كىرگەن بىر قىسىم ياپونغا قارشى تۇرۇش پىدائىلار قوشۇنىدىكىلەر ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، گەپنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش پىدائىلار قوشۇنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش ئەھۋالىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز ئەسلىدە شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ھەربىي قوشۇنىنىڭ مەسئۇلىيەتلىك شەرقىي شىمال ۋە تەننى قۇتقۇزۇش 5 - جۈملىگە تەۋە بولۇپ، جۇن جاڭمىز ليۇسۇڭ ئىدى. 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ياپون ئالۋاستىلىرى جەنۇبىي ۋە جەنۇبىي ئىككى ئۆلكىدە چوڭ تازىلاش ئېلىپ باردى. شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ھەربىي قوشۇن ئارقا - ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىندى. 5 - جۈملىمىز خەلۋىچىياڭ - سۇڭخۇاجياڭ سەنچىياۋدى ئەتراپىدا جەڭ قىلىپ، ئوق - دورىلىرى تۈگەپ ياردەمسىز قېلىپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى يولداش تاڭ ۋۇنىڭ تەسىرى بىلەن قوشۇنىمىز سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىنىپ كەتتەكچى ئىدى. چېكىنىش داۋامىدا، تەسلىمچى ئوفىتسېرلەرنىڭ تەسلىمىنى ئالدى.

يەنە نەسەخە يىگە تەسەس قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭ يەنە نەسەخە
نېفىت ئايرىش زاۋۇتى دەپ ئاتالدى. يەنە نەسەخە يىگە نېفىت
ئايرىش زاۋۇتىمۇ يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ماي چەككىلىمىگە يەت
كەيمەن ئۇ ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كۆل
كەڭ بولمىدى. ئازادلىقتىن كېيىنلا، جۇڭگو كوممۇنىستىك
پارتىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ ئەجەبىي مەيىنى ئىشلىتىش دەۋرىگە خاتى
بېرىلىپ، شىنجاڭنىڭ مەيىنى ئېلىش، شىنجاڭنىڭ مەيىنى
ئايرىش، شىنجاڭنىڭ مەيىنى ئىشلىتىشتەك ئىشلارنى ئىشقا
ئاشۇرۇلدى.

شىنجاڭدا يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ماي چەككىلىمىگە نەم
باشلاپ تا ھازىرغا قەدەر 80 يىلدىن كۆپرەك
ئۇزاق يىللارنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. مايتاغ نېفىت
ئايرىش زاۋۇتىنىڭ نامىمۇ توپ - توغرا 50 يىللىق تارىخى
قا ئىگە. 50 يىلنىڭ ئالدىدا يەنە نەسەخە يىگە نېفىت ئايرىش
زاۋۇتىنى قۇرۇشقا قاتناشقان مەندەك بىر يىگەت ھازىر
چاچلىرى ئاقارغان بوۋاي بولدۇم. ئۆمۈرۈمنىڭ ئاخىرىنى
مەزگىلىدە شۇنى خوشاللىق ھېس قىلىمەنكى، پارتىيەنىڭ
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ،
بۇ چوڭ نېفىت دېڭىزىنى ئېچىپ ۋە ئۇنى بويىسۇندۇرۇپ،
بۆلۈڭلاپ چىقىۋاتقان مايلارنى ئاققۇزۇپ ئېلىۋاتقانلىقىنى،
قۇدىرەتلىك زامانىۋىيلاشقان نېفىت سانائىتىنى قۇرغانلىقىنى
ئاخىرى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش
زاۋۇتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلىۋاتقان بۇ -
گۈنكى كۈندە، بۈگۈنكىگە قاراپ ئۆتمۈشنى ئەسلىپ،
بەكمۇ ھاياجانلانغانلىقىمدىن كېسەل بولساممۇ غەيرەتكە

1933 - يىلى، سوۋېت ئارمىيەسىنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا ماجۇگىيەنىڭ شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زۈرۈ كۈچ بىلەن شىنجاڭغا ياردەم بەرگەنلىكىنى كۆرۈپ قېنى - قېنىمىزغا پاتماي خوشال بولدۇق. ئەينى ۋاقىتتا بىز شىنجاڭنى كۆمۈنۈنىزىم ئىنقىلابىي يولغا ھېڭىشقا باشلىدى دەپ ھۆكۈم قىلغانىدۇق. شۇ چاغدا، بىز شىنجاڭدىن قېچىپ چىقىپ، ئىچكىرىگە بېرىپ قىزىل ئارمىيەنى تېپىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى جەڭ قىلىش ئويىدا بولغان بولساقمۇ، لېكىن بۇ ئويىمىز ئەمەلىگە ئاشمىدى. قىزىل ئارمىيەنى قايرىدىن تاپارمىز دەپ تۇرساق، قىزىل ئارمىيە شىنجاڭغا كېلىپ بولۇپتۇ، ئەينى ۋاقىتتا شېڭ شى سەي ئوتتۇرىغا قويغان «شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش، شەرقىي شىمالنى قايتۇرۇۋېلىش، جۇڭگونى ئازاد قىلىش» ھەققىدىكى شوئارىمۇ كىشىلەرنى ئىنتايىن ھاياجانلاندۇرغانىدى. مەن ئىككىنچى ئاكىمىز بىلەن بۇ ۋەزىيەتنى ۋە شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول، كان بايلىقلىرى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، شۇ ۋاقىتتىكى ئىدىيەۋى ئېقىملارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ «سانائەت ئارقىلىق ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» خىيالىغا كەلدۇق.

«سانائەت ئارقىلىق ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» تىن ئىبارەت بۇ مەخسەتكە يېتىش ئۈچۈن، بىز جامائەت پىكىرى توپلىنىدۇق. ئالدى بىلەن، مەن گېزىتكە ماقالە يازدىم، «دۇنياخورلارغا بېغىشلانغان بىر پارچە خەت» دېگەن ماقالەم «تسىيانىشان گېزىتى» دە ئېلان قىلىندى. ئارقىدىنلا مەن يازغان «يېڭى شىنجاڭ قۇرايلى» سەرلەۋھىلىك سەھىپە

قىلىشى تۈپەيلىدىن بىز بىر مەزگىل قورشاۋدا قالدى.
ھەربىي شىتابنىڭ مۇئاۋىن ئوفىتسېرى جاك مەڭگەن
باشلامچىلىقى بىلەن بىز 10 نەچچە نەپەر ياش قورشا
بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاخىرى سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا چىقىپ
ئىپ كىردۇق.

سوۋېت ئىتتىپاقى يىراق شەرق قىزىل ئارمىيەسى
قۇماندانلىق شتابى ئاۋۋال بىزنىڭ موسكۋاغا بېرىپ ئورمان
شىمىزغا رۇخسەت قىلغان بولسىمۇ، كېيىن يەنە بىز
زورمۇ زور شىنجاڭغا يولغا سېلىپ قويدى. بىزنىڭ شىنجاڭ
غا كىرىشىمىز بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇنجاڭمىز ايۇسۇڭ
مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ باشلىقى جۇڭمىيەنلەرمۇ دۇشمەن
قوللىدىن قېچىپ چىقىپ، شىنجاڭغا كېلىپ، ئايرىم-ئايرىم
ھالدا تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ
باشلىقىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. بىز 10 نەچچە ياش ئىچىدە
جاك مەڭگەننىڭ يېشى چوڭراق بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم يۇقىرى
ئىدى. ئۇ ۋەتەنگە سادىق، باتۇر ۋە جەڭ قىلىشقا ماھىر
بولۇپ، كىشىلەرگە ئوچۇق چىراي قىزغىن مۇئامىلە قىلاتتى.
باشقىلارنىڭ قىيىنچىلىقىغا ياردەم بېرىتتى، باشقىلار ئۇچۇر
ئۆز مەنپەئىتىدىن ۋاز كېچەتتى. «ئاغىنە ئاكا - ئۇكا بول
لۇشقان» چېغىمىزدا، ئۇ ئىككىنچى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممە
مىز ئۇنى ئىككىنچى ئاكا دەپ ئاتايتتۇق. شىنجاڭغا كىر
گەندىن كېيىن، جاك مەڭگەن شىنجاڭ ئوفىتسېرلار مەكتىپى
پىئادە ئەسكەرلەر ئەترىتىنىڭ جۇڭشياۋ دەرىجىلىك ئەترەت
باشلىقى بولدى. مەن ھەربىي مەكتەپنىڭ شياۋشا
دەرىجىلىك ھەربىي دوختۇرى بولدۇم. باشقىلارنىڭ ھەممە
سى ھەربىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردى.

خۇددى ئوتتەك قىزغىن چاغلارمىز ئىدى. ئۆلكىلىك تۇتۇق مەھكىمىسىدىكى ئىككى مەھكىمە بىرلىكتە بۇيرۇق چۈشۈرگەندىن كېيىن، بىز گۈدەكلىك بىلەن: «سانائەت ئارقىلىق ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» ئارزۇيىمىز ئەمەلگە ئاشىدىغان بولدى دەپ قارىدۇق. بۇنىڭ بىلەن جاڭ مىڭخەن ھەربىي مەكتەپ پىيادە ئەسكەرلەر ئەترىتىنىڭ جۇڭشياۋ دەرىجىلىك ئەت رەت باشلىقلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بەردى، مەنمۇ ئۇنىڭ ئارقىدىنلا ھەربىي مەكتەپ دوختۇرى، ماتىماتىكا ئوقۇت قۇچىسى ۋە ئۆلكىلىك پىداگوگىكا ئوقۇتقۇچىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ۋەزىپىمىزدىن ئىستىپا بەردىم. جاڭ ۋېنشۈ لىيەنجاڭلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بەردى. سۇن بىنرۇڭ، جۇجىنچىڭ، جۇزېلىيەن، باتۇسان (موڭغۇل) قاتارلىقلار ئۆزلىكىدىن ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇشتىن چېكىنىدى. خىزمەت ۋە ئوقۇشنى تاشلاپ، شەھەردىن چۆللۈككە، راھەت تۇرمۇشتىن چاپا - مۇشەققەتلىك جايغا بېرىپ ئەمگەك قىلىش، ئەلۋەتتە، بۇ بىر قاتتىق سىناقدۇر. دېمەك مېڭىش ئالدىدا ھەممەيلەندە مۇشۇنداق بىر ئىندىۋى تەييارلىق بار ئىدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تونۇشتۇرغان ئىككى نەپەر نېفىت چەكلىمەش تېخنىك خادىمى بىز بىلەن بىرلىكتە يەنسەن خەيگە بېرىپ زاۋۇت قۇرماقچى بولدى. بۇلارنىڭ بىرىسى ياكى ماستېر بولۇپ، خۇنەنلىق ئىدى. ئۇ 30 يىلدىن ئىلگىرى شەنشى يەنئەن نېفىت كېنىدا ئوقۇغان. يېشى 60 قا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تېخنىك ھەم غەيرەتلىك بولۇپ، شىنجاڭنىڭ نېفىت تەرەققىيات ئىشلىرىنى قىزغىن سۆيەتتى. يەنە بىرى ۋاڭ تېخنىك بولۇپ، ياكى ماستېر.

ئەسلىرىم چاڭ مىڭغەن دەھىرلىكىدە ھەربىي مەكتەپ ئوقۇ-
غۇچىلىرى تەرىپىدىن «12- ئاپرېل» نى خاتىرىلەش چۈ-
يىمىدا ئوردۇندالدى. بۇ شىنجاڭدا بىرىنچى تۈركۈمدىكى
يېڭىچە تياتىر ئويۇنى بولۇپ ھېسابلىناتتى. كىيىمى يەنە
چاڭ مىڭغەن بىلەن ئىككىمىز نامىدىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت-
كە «غەربىي شىمال ھەربىي سانائىتىنى ئۆزلىشتۈرۈش سىياسى-
سىتى» ۋە «غەربىي شىمالدا زاۋۇت قۇرۇش پىلانى» ھەققىدە
دە ئىككى مەكتۈپ يېزىپ سۇندۇق. بۇ مەكتۇپلەر مەزمۇنى
جەھەتتە چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ يۈز
يەر ئېچىش، سانائەت، كانچىلىق، بولۇپمۇ نېفىت كانلىرىنى
ئۆزلىشتۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مالىيىگە نازارەت
چىلىق قىلىش ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش ھەققىدىكى تەشەب-
بۇسلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ئېسىمدە قېلىشچە ئۆل-
كىلىك ھۆكۈمەت: «بايان قىلىنغان ئىشلار ھەققىدە تەن-
جىندى ئورۇنداشقا تېگىشلىك ئىش، بۇنى قوبۇل قىلىپ
يولغا قويۇشقا بولىدۇ» دەپ تەستىق سالغانىدى. 1934-
يىلى 5- ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۆلكىلىك تۇتۇق مەھكىمە-
مەسلىدىكى ئىككى مەھكىمە دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، چاڭ-
مىڭغەننى شىنجاڭ يەنسەيخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ
باشلىقىغا تەيىنلىدى، ھەمدە ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەن
ھامان زاۋۇت قۇرۇش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى.

2. يەنسەيخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ

دۇنياغا كېلىشى

ئەينى ۋاقىتتا، بىز 20 ياشلار ئۆپچۆرىمىدە بولۇپ،

ماقچىمۇ؟ دېدى، بىز ئۇلارغا كۈتۈپ تۇرۇڭلار، يېرىم يىلدىن كېيىن ئۆز قوللىرىمىز بىلەن چەككەلەپ چىققان ماي بىلەن چىراقلارنىڭنى يورۇتىمىز دېدۇق.

1934 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئىچىدە، زاۋۇت باشلىقى جىڭ مىڭفەن ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋېلىپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۇ ئاۋۋال ياك ماستېر، جۇجىنچىڭ، باتۇسەن جۈزىلىيەن قاتارلىق تۆت كىشىنى باشلاپ، ماشىنا بىلەن يەنسەيگە بېرىپ، ياتاق سېلىشقا تۇتۇش قىلماقچى بولىدى. يەنسەيگە يەنە بىر لىيەن ھەربىي قىسىم ۋە 200 قۇرۇق ماي تۇڭىنى بىرگە ئېلىپ بارغانىدى. مەن ۋە ۋاڭ تېخنىك، سۇن بىنرۇڭ، جاك ۋېنشۇ يەنە ئىككى شاگىرت يىدىملا ئۈرۈمچىدە قېلىپ، نېفىت چەككەلەش قازىنىنى رېمونت قىلىش ۋە بەزى ئۇسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىشقا مەسئۇل بولىدۇق. ئەينى ۋاقىتتا ئۈرۈمچىدە بىر كىچىك رېمونت زاۋۇتىمۇ يوق بولۇپ، بىر دانە ۋىنتا بىر دانە كۈلۈچ ۋە بىر پارچە تاشپاختىمۇ سېتىۋالغىلى بولمايتتى. بالىدۇر چىقىپ، كەچ قايتىپ، تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ يىۋرۇپ، ئاخىرى ماي چەككەلەش قازىنىنى كەپشەرلەپ بولغان بولدى. بىز قانچە دانە ۋىنتا ۋە ئىككى دانە كۈلۈچنى باش قىلارغا ھاۋالە قىلىش ئارقىلىق ئالىدۇق. بىز قانچىمىز بىش ئات ھارۋا كىرا قىلىپ، بۇ ئازراق ئەسكى - تۈسكى نەرسىلەرنى ئېلىپ، بەش كۈن مۇساپە قىلىش ئارقىلىق يەنسەيگە كەلدۇق. بۇ چاغدا زاۋۇت باشلىقى ئادەملەرنى باشلاپ ئۆزى تۇتۇش قىلىپ بىر قىسىم ياتاقلارنى سېلىپ بولۇپتۇ، ھەربىي قىسىملارمۇ ئورۇلۇپ كەتكەن تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى رېمونت قىلىپ بولغان ئىكەن. ھەممىمىز پۇ -

نىڭ شاگىرتى ئىدى. ئۇ ياش ئىستىداتلىق، يەرلىك ۋە
سۇل بىلەن نېفىت چەكلىمە شىتە بىر يۈرۈش تەجرىبىگە
ئىگە. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئىككى شاگىرت قوبۇل قىلدۇ.
ئەينى ۋاقىتلاردا يەنىمۇ ئىككى تەلپىچ ئىدى.
ھۆكۈمەت يەنە بىر لىيەن ئەسكەر يۆتكەپ ئىشەتتى. ئۇلا
نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە زىچەتلىرىنى
مەخسۇس ئۈستىگە ئالدى. بۇ ئەسكەرلەرنىڭ زور بىر قىسمى
«قوش مىلىتارىيە» مەركەزلىرى ئىدى، (ئەپىيۇن چەك-
لىنىغان بولغاچقا، ئۇزۇن بىر مىلىتارىيە سىرت يەنە بىر-
دىن ئەپىيۇن غاڭزىسى بار). بۇنىڭ بىلەن، زاۋۇت قۇرىدۇ
خان خادىملار بارلىق بەنلەر بويىچە ئاساسەن تەييارلىنىپ
يولدى.

راسخوت ۋە ئۆسكۈنىلەر جەھەتتە، ھۆكۈمەت بىر نەچچە
مىلىيۇن كىۋەت پۇل (مۆلچەر بىلەن ھازىرقى 20 مىڭ
يۈەن خەلق پۇلىدىن ئىشىپ كەتمەيدۇ) ئاجرىتىپ، 200
كونا نېفىت تۇڭمىنى بەردى، تېگىدە چىقىرىش ئاغزىچىلىك
كېلىدىغان چوڭ تۇشۇكى بار بىر نېفىت چەكلىمە قازمىنى
بولۇپ، 200 كىلوگرام نېفىت سىغىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا
يەنە بىر قانچە پوتولكا خىمىيەۋى دورىلار بار. بۇلار بار-
لىق مال - دۆلۈكلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خادىملار بىز تېخى ئۆلكە مەركىزىدىن ئايرىلمىي
تۇرۇپ، بۇ ھەرىكىتىمىز بەزى يولداشلار ۋە خىزمەتداش-
لارنىڭ تاپا - تەنىسىگە ئۇچرىدى. ئۇلار: سىزلىر مەنەسەپنى
ۋە ئوقۇشنى تاشلاپ، ئىستىقبالىنى ئويلىماي، چۆل جەزىرى-
نى قاتتىق، شامال يەپ، مۇشۇ بىر نەچچە ئىللار ئىسكى-
تۈسكى ماتېرىياللارغا تايىنىپ، تېخى نېفىت كېنىنى ئاچ-

چەقىرىشنى تىرىشىپ قولغا كەلتۈرۈش پىلانى تۈزۈلدى.
زاۋۇت باشلىقى بۇ ھەققىدە ھەممەيلەننى چاقىرىپ مەخسۇس
يىغىن ئېچىپ، يىغىندا بىر قانچە بەلگىلىمە ئېلان قىلدى.
بۇنىڭدا مۇنۇلارنى تەكىتلىدى: 1. پىشقەدەم ماستېرلاردىن
سىرت مەيلى قانداق ئادەم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممە
ئادەم جەسمانى ئەمگەككە قاتنىشىش كېرەك. جاپا - مۇشەققەت
تەسكە چىداپ كۆرەش قىلىش، ئەمگەك ئارقىلىق زاۋۇت
قۇرۇش، «ئەمگەك ئارقىلىق ۋەتەننى قۇتقۇزۇش» - بىزنىڭ
ئورتاق رىئايە قىلىدىغان ئەقىدىمىز؛ 2. تېخنىكا خادىم-
لارغا ھۆرمەت قىلىپ، تېخنىكا خادىملاردىن ئۆگىنىش؛
3. زاۋۇت ئىچىدە ئىتتىپاقلىقنى ياخشىلاش، زاۋۇت سىرتىدا
سىرتقى ئالاقىنى ياخشىلاش كېرەك؛ 4. تۈرمۈشتا ئۆز كۈ-
چىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، كۆكتات تېرىپ، ئۆي قۇش-
لىرى ۋە چارۋا ماللارنى بېقىش كېرەك.
يىغىنىدىن كېيىن ھەممەيلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا
ئىشقا كىرىشىپ كەتتۇ.

3. قۇرۇق قول نېفىت چارلاش ئەترىتى

نېفىت مەنبەيىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، زاۋۇت باشلىقى
جاڭ مىڭفەن، ياڭ ماستېر، باتۇسەن ۋە مەن قاتارلىق يەتتە
كىشىدىن تەركىپ تاپقان چارلاش گۇرۇپپىسى ھەرقايسى
كاندايونلىرىغا بېرىپ چارلاش - تەكشۈرۈش ئىلىپ باردۇق.
بۇ چارلاش گۇرۇپپىسىدا ھېچقانداق چارلاش - ئۆلچەش
ئەسۋابلىرى، ھەم ھېچقانداق قۇرال - جاپدۇق يوق بول-
ماچقا، قۇرۇق قول دېيىشكەلا بولىدۇ. بىردىن ئات، بىردىن

تۈنلەي ئورۇنلاشىپ بولغاندىن كېيىن، زاۋۇت سېتىۋالغان
ئۈچ ئاتىلىق رېزىنىگە چاقىلىق بىر ھارۋا بىزنىڭ بىردىن
بىر ترانسپورت قۇراللىرىمىز بولۇپ قالدى.
بۇنىڭ ئارقىدىنلا تەشكىللىنىش، پىلان تۈزۈش ۋە
خادىملارغا ئىش تەقسىم قىلىشقا كىرىشتۈرۈپ، زاۋۇت بويىچە
نېفىت چەككىلەش، نېفىت ئېلىش - توشۇش ۋە كارخانا
چىلاندىن ئىسپات ئۈچ بۆلۈم قىلىپ بەلگىلىدىق. نېفىت
چەككىلەش بۆلۈمىنىڭ مۇدىرلىقىنى ۋاڭ تېخنىكا ئۈستىگە
ئالدى، قول ئاستىدا ئىككى شاگىرت بار؛ نېفىت ئېلىش -
توشۇش بۆلۈمىنىڭ مۇدىرلىقىنى جۈزىلىيەن ئۈستىگە ئالدى،
ماي توشۇشقا نازارەت قىلىشنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئال-
دى، قول ئاستىدا بىر گۇڭجاڭ (ئىش بېشى) بولۇپ، تۆت
نېفىت ئېلىش ئىشچىسىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ؛ كارخانا
چىلان بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى جاۋشىنيا بولۇپ، كاتىپلىقنى
قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. باشقا خادىملارنىڭ ئىش تەقسىم-
ياتى مۇنداق بولدى: بۇغالىتىر جۇجىنىڭ تاشقى ئالاقە
ئىشلىرىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى؛ خوجىلىق ئىشلارغا
سۈن بىرۈك مەسئۇل بولدى؛ تەرجىمانلىقنى ياتۇسەن ئۈست-
ىگە ئالدى؛ تۇرمۇشقا چاڭ ۋېنشۈ مەسئۇل بولۇپ، ئىسكىلات
چىلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى؛ ياك ماستېر چارلاش -
ئېلىش ۋە ماي چەككىلەشكە ئومۇميۈزلۈك تېخنىكىلىق جە-
ھەتتە يېتەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل بولدى. بۇنىڭدىن باشقا
ھارۋىگەچ بىر كىشى، ئاشپەز بىر كىشى بولدى. زاۋۇت
باشلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن زاۋۇت بويىچە 18 لا
كىشى بار.

تەشكىل بەلگىلەنگەندىن كېيىن، يېرىم يىلدا ماي

زۇۋۇپ يەنە يەرلىك ئۇسۇل بىلەن سۈنى ئايرىپ چىقىرىپ
ۋە تەكشۈرۈپ ئۇنى چەكلىگىلى بولىدۇ ئىكەن. بىز كېلىن تېغىغا
چىقىمىزدا تاغ ئۈستىدىكى قۇم - توپىلار ئىنتايىن بوش
بولۇپ، يۇمشاقلىقىدىن دەسلەپكى ئايلاق يەرگە يېتىپ كې-
تەتتى. تاغدىن نېفىتنىڭ سىزىپ چىقىۋاتقانلىقىنىمۇ كۆر-
گىلى بولىدۇ، بەزى يەرلەردە يەنە نېفىت - گاز توشۇك-
لىرى بولۇپ، سىرتىغا سۇ، نېفىت، گاز چىقىپ تۇراتتى.
ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كېلىدىغان چاغدا، كىتابخانىغا بېرىپ
نېفىتكە دائىر ئىككى كىتاب سېتىۋالدىم، بىر تەرەپتىن
ياڭ ماستېرنىڭ بايانلىرىنى ئاڭلىسام، يەنە بىر تەرەپتىن
كىتابتىكى بىلىملەرگە سېلىشتۇرۇپ، يەر شەكلى، يەر تۈ-
زۈلۈشى، توپراق ماددىلىرى، ماينىڭ رەڭگى، گاز ھىدى
ۋە يېپىشقاقلىقى قاتارلىقلارنى خاتىرىلىۋالغىم. تاغدىن
چۈشكەندىن كېيىن يەنە ئەتراپتا كۆزىتىش ئېلىپ بېرىپ،
بۇ يەرنىڭ شارائىتى بەك ناچار ئىكەن، زاۋۇت قۇرۇشقا
لايىق كەلمەيدۇ، بىر نېفىت ئېلىش پۇنكىتىنىلا تەسىس
قىلىشقا بولىدۇ دەپ قاراپ، «تام سوقۇپ» ئۈچ ئېغىزلىق
ئىشچىلار ياتاقىنى سالدۇق، بىر ئاتلىق سۇ توشۇش ھارۋى-
سىنى ئاجرىتىپ 20 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان كۋىتۇن
دەرياسىدىن ھەر كۈنى سۇ توشۇپ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ
ئىچىدىغان سۈيىغا كاپالەتلىك قىلدۇق.

ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنە چىڭشىخوزا، شۆگەي ۋە قارا-
ماي قاتارلىق جايلارغا بېرىپ نېفىت ئەھۋالىنى كۆزدىن
كەچۈردۈق. 10 نەچچە كۈندە 400 كىلومېتىردىن ئارتۇق
مۇساپە بېسىپ، نەزەر دائىرىمىز كېڭىيىپ، شىنجاڭ نېفىت
بايلىقىنى ئۆزلەشتۈرۈش ئىشەنچىمىز تېخىمۇ كۈچەيدى.

مىلىتىق بولۇپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كىچەكلەرنى ئېلىپ
يولغا چىقتۇق. نىشانىمىز ئاۋۋال مايتاغ نېفىت كانىغا
بېرىش ئىدى.

7 - ئايدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا قۇياش تەپتىدىن
ئوتتەك قىزىپ كەتكەن چۆل - باياۋانلاردا يول يۈرەتتۇق.
ئۇسسۇزلىق ۋە ئاچلىققا چىداپ، تەر چىپىلىداپ ئېقىپ
تۇرسىمۇ، يولداشلار خوشال - خۇراملىق بىلەن ئۆز ئارا
چاقچاق قىلىشاتتى. 60 ياشلاردىن ھالقىغان پەشقەدەم ماس
تېر روھى كۆتەرەڭگۈ ھالدا، ئات چاپتۇرۇپ، يول باشلاپ
ئالدىدا ماڭاتتى. كەچتە مايتاغقا كېلىپ، زاۋۇت - ئۆيلەر
ئۆرۈلۈپ، يېرىم - ياتا - قالدۇق ئەسكى تىنچلارنىڭلا قالغان
لىقىنى كۆردۇق. ئازراق قۇرۇق نان يەپ، ئاتلارنى بېقىپ،
دالادا يېتىپ كەچنى ئۆتكۈزدۇق.

ئىككىنچى كۈنى، ياكى ماستېر بىزنى باشلاپ بېرىپ
نېفىت ئېلىش كامارلىرىنى كۆرسەتتى، نېفىت كامارلىرىنىڭ
تولسى ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ تەبىئىي نېفىتلەرنىڭ يەر يۈزىدە
سىزىپ چىقىۋاتقانلىقى كۆرۈلەتتى. بۇ يەردە قېزىپ چىقىل
غان يەر ئاستى سۈيىدىمۇ نېفىت تەركىبى بولۇپ، ئادەم
ۋە چارۋىلار ئىچكىلى بولمايتتى. تەبىئىي نېفىت قوڭۇر رەڭ
كىدە بولۇپ، خۇددى قېنىق چىققان چايغا ئوخشايدۇ. ياكى
ماستېرنىڭ ئېيتىشىچە 20% يېنىك ماي چەككىلەپ چىققىلى
بولىدۇ ئىكەن. مايتاغنىڭ ئەسلىدىكى نېفىت ئېلىش ئۇسۇلى
ئىپتىدائى بولۇپ، تاغ ئوتتۇرىسىدىن ئوڭكۇر كۈلەن،
بۇنى كۈنلەر «ئەگمە ئوڭكۇر» دەپ ئاتايدىكەن. يەنە
نېفىت ساقلايدىغان ئازگال قېزىپ، ماي بىلەن سۇنى ئاز -
كالاغا ئېقىتىپ كېلىپ، ئىشچىلار مايسىنى ساپلىق بىلەن سۇ -

كېلىش ئۈسكۈنىلىرىنى قۇراشتۇردى. يەنى سىخەيدە ئەينى
 ۋاقىتتا كۆمۈر كەمچىل بولۇپ، يەرلىكنىڭ تەستىقىدىن
 ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، زاۋۇت باشلىقى چاڭ مىڭفەن بىز
 سەككىز يىگىتنى ئورمان رايونىغا ئۆزى باشلاپ بېرىپ يا-
 غاچ كەستۈق. كېسەلگەن ياغاچلارنىڭ تولۇسى چوڭ دەرەخ-
 لەر بولغانلىقى ئۈچۈن، خىمىم - خەتەرلىكى زور بولۇپ،
 ناھايىتى تەسلىكتە كېسەلەتتى. ھەممەيلىن دەسلەپتە بۇنىڭغا
 تولۇق كۆنەلمىگەندىق، بولۇپمۇ زاۋۇت باشلىقى چاڭ مىڭ-
 فەننىڭ تېنى ئاجىز بولغاچقا، ئەمەلدار چاغدا، كۈچىنىپ
 خان ئىشلارنى مۇھاپىزەتچى ئىسكىرىلەر ۋە ئاشپەزلەر ئىش-
 لىشىپ بېرىتتى. ھەممەيلىن ئۇنى ئىشلىگىلى قويىمىساقمۇ،
 ئۇ تالىشىپ ئىشلەيتتى. ھېرىپ - چارچاپ ھەسرەپ كەتسىمۇ
 ھارىتىنى قولدىن تاشلىمايتتى. كۆپچىلىك ئۇنىڭ قولىدىن
 ھارىتى تارتىۋالسىمۇ، ئۇ ئالدىراپ - تېنەپ ياغاچلارنى
 ماشىنىغا باساتتى. 10 كۈنگە يەتمەيدىغان ۋاقىت ئىچىدە،
 بۇ 8 - 9 ئادەم نېفىت چەككىلىشكە ئىشلىتىلىدىغان ياغاچ-
 لارنى يەتكۈدەك كېسىپ بولدۇق. بۇ چاغدا، تەبىئىي نېفىت-
 مۇ مايتاغدىن يەنى سىخەيگە ئات ھارۋا بىلەن توشۇپ ئە-
 كىلىندى. نېفىت چەككىلىش ئۈسكۈنىلىرىمۇ ئاساسىي جە-
 ھەتتىن قۇراشتۇرۇلۇپ بولۇپ، ھەممە ئىش تەييار
 بولغانىدى.

1934 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا، سىناپ چەككىلىش
 باشلانغاندا بىراز تالاش - تارتىش بولدى. ياكى ماستېر: ئۆز-
 لىرىنىڭ ئادىتى بويىچە، بىرىنچىدىن، توخۇنى ئۆلتۈرۈپ
 ياغ پۇرىتىپ، خۇداغا تاۋاپ قىلىش؛ ئىككىنچىدىن، سىناپ
 چەككىلىگەن چاغدا زاۋۇت باشلىقىدىن باشقا ھەرقانداق

تەكشۈرۈش ۋە ئۆلچەش ئەسۋابلىرى يوق بولغانلىقتىن، ئۇ-
نىڭ ئورنىغا كۆز، بۇرۇن ۋە پۇت - قولىلىرىمىزنى ئەشقا
سالدۇق. مەن يەنە بىر خالىتا نېفىت ئەۋرىشكىسىنى يىغىپ،
بىر چوڭ دەپستەرگە چارلاش ۋە تەكشۈرۈش خاتىرىسىنى
يېزىپ چىقتىم. بىر قېتىم بىر كاننىڭ ئورنىنى ئىزدەشكە
توغرا كېلىپ، كاننىڭ دەل ئورنى پېشقەدەم ماستېرنىڭ
يادىدىن كۆتىرىلىپ قاپتۇ. مەن ئات بىلەن ئالدىدا يۈ-
رۈپ، ئۆز بېشىمدىن كەچۈرگەن تەجرىبىلىرىمگە ئاساسەن،
بۇ كاننىڭ ئورنىنى تاپتىم. ھەمراھلىرىم ماڭا چاقچاق قىلىپ
بىزنىڭ لاۋجاۋمۇ «يېرىم» ئۇستا بولاي دەپ قاپتۇ
دېيىشتى.

4. تۇنجى قېتىم ئۆزىمىز چەككەلەپ چىقارغان نېفىتنى كۆرگەنلىكىمىزدە

چارلاش گۇرۇپپىسى يەنىسەخەيگە قايتىپ بارغاندىن
كېيىن، زاۋۇت باشلىقى جۈزىلىيەن بىلەن باتۇسەننى بىر
قانچە ئېشچىنى باشلاپ مايتاغقا بېرىشقا بەلگىلىدى. ئۇلار
ئىككى سېلىش، نېفىت ئېلىش كامارلىرىنى كولاش، نېفىت
ئېلىش ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. قالغانلار نېفىت ئاي-
رىش زاۋۇتىنى زەربىدارلىق بىلەن سالىدى، بۇنىڭ بىلەن
88 كۋادرات مېتر كېلىدىغان بىر ئاددىي زاۋۇت ئىسھاقىمى
چاپسان سېلىنىپ پۈتتى.

بالدۇرراق ھاي چەقىرىشنى تىرىشىپ قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن، ياكى ماستېر، ۋاڭ مۇدىر ئىككى شاگىرتىنى باشلاپ
كېچە - كۈندۈز پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىپ نېفىت چەك-

دېدى. ئەسكەنچى ئاكامىزنىڭ بۇ سۆزلىرى كۆپچىلىكنى
ھەقىقىي ئىلھاملاندۇردى. ماي بولغاچقا، ئۆيىمىزنىڭ چىراق-
لىرى يورۇدى، يەنە پۈتۈن شىنجاڭ خەلقى قاراڭغۇ كېچىدە
ئۆز مېيى بىلەن ئۆيلىرىنى يورۇتۇشى، ماشىنىلارنى گۈرۈل-
دەپتىپ ماڭغۇزۇشى، ئايروپىلانلارنى ئۇچۇرۇشى لازىم.
ۋەزىيىتىمىز ئېغىر، يول يىراق...

5. نېفىتچىلەرنىڭ ئەمگىكى قۇلەنمىدى

ماي چەكلىنىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، ھەممەيلەن-
نىڭ غەيرىتى تېخىمۇ ئاشتى. ياڭ ماستېر، ۋاڭ مۇدىر تەتقىق
قىلىش ئارقىلىق يەرلىك ئۇسۇل بىلەن بېنزىن، كىرسىن
ۋە سىلىقلاش مايلىرىنى چەكلىدى. نېفىت ئېلىش پونكىت-
لىرىمۇ ماي كاماللىرىنى كۆپەيتىپ فازدى. ئارقا سەپ تە-
مىناتىغا مەسئۇل بولغۇچى پاي - پېتەك بولۇپ، قىشلىق يېقىل-
غۇلارنى يىغىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ كۆلگە سۇ توشقۇزدى.
بۇ يەردە ئېغىزغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى ھەممەيلەننىڭ تۇر-
مۇسىنى كۆڭۈلدىكىدەك ياخشىلىغان جاڭ ۋېنشۇ ئىدى.
ئائىلىسىدە ئەسكەنچى بالا بولغان بۇ جاڭ ۋېنشۇ شەرقىي
شىمال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىدا جاسارەتلىك
بىلەن دۈشمەننى يوقاتتى، كىشىلەر ئۇنى «جاڭ ئەسكەنچى
يولۋاس» دەپ ئاتايتتى. ئەينى ۋاقىتتا، ئۇ مېيىپ ھەربىي
بولۇپ، بەدىنىدە دۈشمەننىڭ بىر قانچە تال ئوقى بار ئىدى،
يول يۈرسە ئاقساق مائاتتى. ئۇ جاراھەتلەنگەن بەدىنىگە
قارىماي، ئىلگىرىقىغا بەرداشلىق بېرىپ، 10 تۇياق قوي
يېقىپ، ئۈچ مويەرگە كۆكتات تېرىدى. ئۇ ئىنتايىن ئۈمۈد-

كىشىلەرنىڭ كاتوئاخانىغا كىرىشكە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى.
تى. نامدا خېيىم - خەتەردىن مۇداپىئەلىنىش دېيىلگەن بىلەن،
ئەمەلىيەتتە باشقىلارنىڭ تېخنىكا ئۆگىنىۋېلىشىدىن ئەندىشە
قىلغانلىقى ئىسدى. يىگىتلەر بۇنى ئاڭلاپلا ئورۇنلىرىدىن
سەكرىشىپ تۇرۇپ بۇنداق قىلىشقا قوشۇلمىدى. ئىككىنچى
ئاكىمىز ھەممەيلەننى: «ياڭ ماستېرنىڭ ئېيتقىنى بويىچە،
بۇرۇن قانداق قىلغان بولسا، ھازىر مۇ شۇنداق قىلىش
لازم، پەقەت ماي چىقىمىلا بولدى» دەپ نەسىھەت قىلدى.
ئۇ يەنە كۆپچىلىككە مۇنۇلارنى چۈشۈندۈرگەن ھالدا: شا-
كىرتىلارنى ئۆگىتىمەن دەپ ئۇستازلار ئاچلىقتىن ئۆلىدىغان
جەمئىيەتتە، باشقىلارنىڭ بۇنى كۆرسەتمەسلىكىمۇ ئەجەپلىنەر-
لىك ئىش ئەمەس دېدى. ئاخىرى ھەممەيلەن سۆزگە قايىل
بولدى. ياڭ ماستېر مۇ ئۇنداق قىلمايدىغان بولدى، كۆپچە-
لىك شات - خوراملىق بىلەن مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدى.
سىناپ چەككەلەش بىر قېتىمىدىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك
بولۇپ، شۇ كۈنى 40 جىڭ نېفىت چەككەلەپ چىقىلدى.
يىگىتلەر ئۆزلىرى چەككەلگەن نېفىتنى تۇنجى قېتىم كۆر-
گەندە خوشاللىقلاردىن ئۆزلىرىنى بېسىۋالالماي سەكرىشىپ
كەتتى. زاۋۇتتا كىچىك تىپتىكى تەبىرىكلەش يىغىنى ئۆتكۈ-
زۈلۈپ، لوزۇنكىلار چاپلاندى. مەن ئۆزۈم باققان قويدىن
بىر قويىنى سويغۇزۇپ، كۆپچىلىكنى مېھمان قىلىدىم. ئىككىنچى
چى ئاكىمىز شىرە ئۈستىدىكى ماي قۇيۇلغان ئىستاكانى
كۆتۈرۈپ تۇرۇپ: زاۋۇتىمىز قۇرۇلغانلىقىغا ئۈچ ئاي بولماي
تۇرۇپلا، ئۆز نېفىتىمىزنى چەككەلەپ چىقتۇق. قاراڭلار! بۇ
ئەجنەبىلەر مېيىدىنمۇ سۇپ - سۈزۈك تۇرمامدۇ، ھالبۇكى
شۇنى ئەجنەبىلەر مېيى دېمەيمىز. «جۇڭگو مېيى» دەيمىز

شەخسىي ۋە يېزا ئىگىلىك كان نازىرى بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى
 نى ئېيتتى. ئۇلار بىر نەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا رىغبەتلەندۈرۈلگەن بولسىمۇ، خىراجەت يوق دېگەن بانا بىلەن،
 ۋاقىتتىنچە ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ تۇرۇپ، پەيتى كەلگەندە
 ئاندىن كېڭەيتىپ قۇرۇشقا بولىدۇ دېگەن. بۇ ۋاقىتتا بىزگە
 دۇچ كەلگەن قىيىنچىلىق — مەھسۇلاتلارنى ئۆزىمىزنىڭ
 بىر تەرەپ قىلىشىمىزغا بولمايتتى. مەبلەغ كەمچىل بولۇپ،
 قىش پەسلى يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان بولسىمۇ، سو-
 غاقتىن ساقلىنىش ماددى ئەشياسىلارنى يېتىشمەيتتى. ھۆكۈمەتتىن
 بۇ مەسىلىنى ئىمكان قەدەر تېزىدىن ئامال قىلىپ ھەل
 قىلىپ بېرىشىنى داۋاملىق ئىلتىماس قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇق.
 يىل ئاخىرىدا، ئۆلكىلىك يېزا ئىگىلىك كان نازارىتى
 بىر ياش روس ماستېرنى ئۆتەپتۇ، ھەممەيلەن ئۇنى خوشال -
 خوراملىق بىلەن قارشى ئېلىپ، بۇ دورام مەسىلىلەر ھەل
 بولىدىغان بولدى دەپ قارىدۇق. كېيىن ئۇنىڭ ھېچقانداق
 پىلان ئېلىپ كەلمىگەنلىكى، ئەسۋابلىرىمۇ يوق ئىكەنلىكىنى،
 پەقەت قوش ئاتار ئوۋ مەلىقەسى، بىر خالىا ئالىي دەرىجىلىك
 يېمەكلىك ۋە ھاراقىلارنىلا ئېلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، كۆپ-
 چىلىكىنىڭ كۆڭلى سەل پەل سوۋۇپ قالدى. ئۇ، ئۆز بىلىمىگە
 كۆردىغانلىرىنى كۆرۈپ، ئۇنى - بۇنى سۆزلەپ، ئىككى كۈن
 ئوۋ ئوۋلاپ، خالىسىلىق تولۇپ قايتتى. كۆپچىلىك:
 ئۇ، ئەسلى ياۋايى قىرغاۋۇلنىڭ ئۈستىسى ئىكەن دېيىشتى.
 تەخمىنەن 1935 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئىچىدە، ئۆلكە
 تەرەپتىن 20 نەپەردىن ئارتۇق سوۋېت ئىنژېنېرى ئولتۇر-
 غان بىر چوڭ ماشىنا كەلدى. ئۇلار نېفىت چىقىدىغان
 جايلارنى ئىشچىلىك بىلەن سوراپ ھەمدە بۇ كىچىك

ۋار ئىمدى، ئۇ ئىككىمۇ كېلەر يىلى مېۋىلىك دەرەخلەرنى
تىكىش، چوشقا ۋە توخۇ بېقىشنى پىلانلاپ، چۆلىدىكى باغۇ -
بوستان بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەسۋىرلەشنى دېيىشكە ئىشلىدى.
قىش بېشىدا، ئېلىنغان ۋە توشۇپ كەلگەن تەبىئىي
نېفىت ۋە تەييار نېفىت 200 تۇنگاللىق قاچىلانغانىدى. مۇھا-
كىمە قىلىش ئارقىلىق: نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ
قۇرماي بولمايدۇ، چۈنكى نېفىت ساقلاش ئۈسكۈنىلىرى يوق،
ئېغىزى كەپشەرلەنگەن بۇ كىچىك نېفىت چەككىلەش قازىنى-
نىڭ سىغىمچانلىقى بەك كىچىك بولۇپ، ئارقا - ئارقىدىن
ئېلىنغان تەبىئىي نېفىتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ، ئۇنىڭ
ئۈستىگە بەك كۆنراپ كەتتى، ھەر قاچان چاتاق چىقىدى-
غانلىقىدا گەپ يوق دەپ قارىغانىدۇق. بىز نېفىت توشۇش
ئاپتوموبىلىنى سېتىۋېلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زاۋۇتنى
كېڭەيتىپ قۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ، ئۆلكىلىك يېزا ئىگىلىك
كان نازارىتىغا يوللاپ بەردۇق. جامائەت پىكىرىنى توپلاش
ئۈچۈن، مەن يەنە بىخەتەر نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىن نېفىت
چەككىلىنىپ چىققانلىقى ھەققىدە خەۋەر يازدىم، بۇ «تېئانشان
گېزىتى» دە ئېلان قىلىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ
ئىتتىپاقىنى قوزغىدى. بۇ مەكتۇپتىن ئۆزۈمگە ئۇچۇر بول-
مىغانلىقتىن، بىز زاۋۇت باشلىقى جاڭ مىڭفەننىڭ ئۆزىمىز
چەككىلىگەن بېنزىن، كىرىسىن، سىلىقلاش مەبىئىنى ئېلىپ
ئۈرۈمچىگە بېرىپ ھۆكۈمەتكە خوش خەۋەر يەتكۈزۈشى ھەم
دە شېڭ شىسەي ۋە يېزا ئىگىلىك كان نازىرى بىلەن ئۆزى
بىۋاسىتە يۈز كۆرۈشۈپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ
قۇرۇشنى سەمىمىي تەلەپ قىلىشنى قارار قىلدۇق. ئۇزۇن
ئۆتمەي، زاۋۇت باشلىقى ئۈرۈمچىدىن قايتىپ كېلىپ، شېڭ

قۇتقۇزۇش ئىسلاھاتچىلارنىڭ خام خىياللىرىغا ئىكەنلىكىنى ھېس
قىلىمەن» دېيىدىم، ئىككىنچى ئاكىمىز خىزمەتتىن ئىستىپا
بېرىشكە ھاقۇل بولدى. مەن ئۈرۈمچىگە قايتىپ بېرىپ
ئۆلكىلىك دوڭغۇل - قازاق مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولىدۇم،
ھەمدە ئۆلكىلىك سىغىن مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى
قوشۇمچە ئۈستۈمگە ئالدىم.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ئىككىنچى ئاكىمىز يەنە زاۋۇت باش
لىقى جاڭ مىڭفەن ۋە سۈن بىنرۇڭ قاتارلىقلارمۇ يەنە سىغىن يىدىن
ئايرىلىپ، ئۆلكىگە قايتىپ كەتتى، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى
باشقا ئورۇنغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى، شىنجاڭ يەنە سىغىن نېفىت
ئايرىش زاۋۇتىنىڭ تارىخىمۇ مۇشۇ يەردە ئاخىرلاشتى.

ئەينى ۋاقىتتا مايتاغ نېفىت كانىدا مەن بىلەن
بىللە كۈرەش قىلغان سەيداش-لىرىمىدىن ھازىر كۆپى ئۆلۈپ
كەتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇنى ۋە كۈلۈملىرىگەن چىرايلىرى
تا بۈگۈنگە قەدەر ئېسىمىدىن كەتمەيدۇ.

ۋاڭ مۇدىر بىلەن جۇ زىلىيەن ئىككىسى كېيىن نېفىت
ئايرىش زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان چاغدا، نېفىت
گازىغا ئوت كېتىپ نېفىت كامارى ئىچىدە بەختكە قارشى
كۆيۈپ ئۆلدى. ۋاڭ مۇدىرنىڭ ئىسمىنى تا بۈگۈنگە قە
دەر ئېسىمگە ئالالىغان بولساممۇ، لېكىن ئۇ كىشىلەرگە
سەمىمىي سادىق ئىدى، ئەينى ۋاقىتلاردا ئۇ شىنجاڭدا كەم
ئۇچرايدىغان نېفىت ئايرىش تېخنىكا ئىختىساسى بولۇپ،
شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنى بەرپا قىلىش يولىدا ئاز بولمىغان
تۆھپىلەرنى قوشتى. جۇ زىلىيەن ئەسلىدە خارابىلىق ۋە تەنپەرد
ۋەر ئوقۇغۇچى بولۇپ، «18 - سېنتەبىر» داپپون باسقۇنچى
لىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان. ئۇ ھەر تەرەپتىن تالا -

ھۈنەر - سەنئەت زاۋۇتىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىمىزنى
 ئېيتتى. ھەممەيلىن بۇ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئادەم ئىكەن
 ۋە تىپتۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەتنىڭ تونۇشتۇرۇشى بار ئىكەن
 دەپ ھېس قىلدۇق. زاۋۇت باشلىقى جاك مىگىن ۋە كۆپ
 چىلىك ئۇلارغا ناھايىتى قىزغىن مۇئامىلە قىلدى. ئاخىرىدا،
 ئۇلار يەنە ئىككى پوتۇلكا تەبىئىي نېفىت قاچىلاۋېلىپ
 سوۋېتكە ئېلىپ قايتتى. ھەممەيلىن خوشاللىققا
 چۆمگەن ھالدا بۇ قېتىم كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى بولمىدى.
 ۋېكىلار ئىكەن، خىزمەتلەرنى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن
 ئىشلەيدۇ. مەسىلىلەرنىڭ ھەل بولۇشىدا ئۈمۈد بار دەپ
 ھېس قىلدۇق. لېكىن ئىككى ئاي ئۆتۈپ كەتتى، خۇددى
 دېڭىزغا چۆكۈپ كەتكەن تاشتەك خەت - خەۋەر بولمىدى.
 بۇ ۋاقىتتا كۆپچىلىك ئاندىن سوۋېت ئىنژېنېرلىرىنىڭ بۇ
 كىچىك ھۈنەر - سەنئەت زاۋۇتىنى ياخشى كۆرگەنلىكى بول-
 ماستىن، بەلكى ئىككى پوتۇلكا تەبىئىي نېفىتنى ياخشى
 كۆرگەنلىكىنى، ئۇنىڭ بايلىق مەنبەئىدىن ئاخبارات
 ئېلىشقا ناھايىتى پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى.
 سوۋېتلىكلەر ئىش پۈتتۈرمىدى. ھۆكۈمەتنىڭمۇ كارى
 بولمىدى، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ قۇرۇشتىن
 تامامەن ئۈمۈد يوق بولدى. مەن قايتا - قايتا ئويلىنىپ،
 1935 - يىلى 3 - ئايدا ئىككىنچى ئاكىمىزغا: خىزمەتتىن
 ئىستېپا بەرسەم دېدىم. ئۇ مېنى ئېلىپ قالماقچى بولۇپ:
 «سەنمۇ چاڭ كېتىپ قالساڭ قانداق بولىدۇ؟» دېدى. مەن
 ئۇنىڭغا سەمىي مۇئامىلە بىلەن: «ھازىر مەن خەلقىمىزدا
 ھوقۇق بولمىغان، خەلقىمىز ئىلىم - پەن ماھارىتىنى ئىگىلىك
 چىگەن پەيتتە، سانائەت ۋە ئىگىلىك ئارقىلىق ۋەتەننى

ئەمەلگە ئاشۇرۇپ ھەمدە بىز تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان
تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى.

دەۋلەتقان تەرجىمىسى

نتلىق بولۇپ، ھەربىي مەكتەپتە ئويۇن قويۇپ كىچىك چا-
پىلدىن دەپ نام ئالغانىدى. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى بەرپا
قىلىش جەريانىدا، ئۇ ئوتتەك ئاپتاپ، قەھىرىتان سوغۇقتىن
قورۇقماي، تەبىئىي نېفىت ئېلىش - توشۇش بىرىنچى سېپىدا
باشتىن - ئاخىرى چىڭ تۇرۇپ كەلدى. چاڭ ۋېنشۇ جاراھىتى
نىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىش تۈپەيلىدىن ئالتاي تېغىدا ئەلەم-
دىن ئۆتتى. سۇن بىنرۇڭ ھەربىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن
كېيىن دۇبەن مەمۇرى مەھكىمىسى مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ
يىڭجاڭلىقىغا تەيىنلىنىپ، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈل-
دى. ئىككىنچى ئاكا چاڭ مىڭفەن ئۆلكىگە قايتىپ بارغاندىن
كېيىن دۇبەن مەمۇرى مەھكىمىسى قۇرۇلۇش باشقارمىسى
قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش گۇرۇپپىسىنىڭ شاخشاۋ دەرىجىلىك
گۇرۇپپا باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، ئۇ سانجىدا
ھاكىم بولۇپ ئىشلىمۇ ئاتقاندا قولغا ئېلىنىپ، ئۇ تۈرمىدە
تېلېفوندا شېڭ شىسەينى ئوغرى دەپ تىللايدۇ، كېيىن قە-
ھىرىتانلارچە قۇربان بولدى.

ھازىر، 50 يىلنىڭ ئالدىدىكى بۇ شىنجاڭ نېفىت
سانائىتىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش تارىخىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئەينى
ۋاقىتتا بىرلىكتە جەڭ قىلغان پېشقەدەم سەپداشلىرىم بىر -
بىرلەپ كۆز ئالدىغا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاۋازى ۋە كۈلۈم-
سىرىگەن چىرايلىرى، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىق قىياپەتلىرى
تۈنۈگۈندە كۆز ئالدىدىن كەتمەيدۇ. بۈگۈن، مەن باقى
دۇنيادىكى پېشقەدەم سەپداشلىرىمىزنىڭ خاتىرجەم يېتىشى
ئۈچۈن شۇنى ئېيتىپ قويۇشىمغا بولىدۇكى، بىزنىڭ ئارزۇ-
مىزنى پىسارتىپ رەھبەرلىك قىلغان شىنجاڭ خەلقى بالدۇر

ئۇ چاغدىكى مايتاغ كانىدا پەقەت 200 — 300 مىڭ توننا چى - خىزمەتچى بىر كۈن ئىچىدە كۆپىنچە ئۇيغۇر ۋە قازاق مىللەتلىرىدىن ئىدى. يەنە بىر قىسىم روس، موڭغۇل ۋە خەنزۇلار بار ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شېڭ شىسەي نىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشقانلىقتىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىم قاچان كۆپ قىسىمدىكى بۇرغىلاش ئۆسكۈنىلىرىنى، نېفىت ئېلىش ئۆسكۈنىلىرىنى ۋە باشقا ئۆسكۈنىلەرنى دۆلەتكە توشۇپ كېتىپ، نېفىت كانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى توختاپ قېلىش ھالىتىدە قالغانىدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر شېڭ شىسەي نىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، خىزمەت ۋە تۇرمۇشتىكى زۆرۈر سۆزلەردىن باشقا، ھېچقانداق گىدې سۆز قىلمايدىغان ھەممە ئادەم. جىمغۇر ئىتتىپاقچان بولۇپ كەتكەنىدى. ئىشچى چاغلاردا مېنى نېفىتلىكنىڭ بۇرغىلاش ۋە نېفىت ئېلىش خىزمەتلىرىنى باشقۇرۇشقا تەقسىم قىلغانىدى، بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ، ناھايىتى تەت - تەت بولدۇم، شۇ چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن جۇڭگو-نىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىدىغان نەرسىلىرى تاشيول ئارقىلىق توشۇلاتتى. ئەگەر مايتاغ نېفىتلىكى بىر ئازىراق نېفىت ئىشلەپچىقىرىش، ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا، شىنجاڭنىڭ قاتناش - ترانسپورتىغا ئاز - تولا ياردىمى بولاتتى. مايتاغنىڭ نېفىتى كۆكۈش يېشىل رەڭدە بولۇپ، سۇيىتى ناھايىتى ياخشى ئىدى، يېنىڭ ماي تەركىبى بى تەخمىنەن 60% دىن يۇقىرى ئىدى. شۇ چاغدا بىز خام نېفىتنى بىۋاسىتە دېزىل ماتورغا يېقىلغۇ قىلغانىدۇق. بىز بۇرغىلاش ئىشچىلىرى بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قىلىپ، ماي قۇدۇقلارنى ناھايىتى تېزلىكتە رېمونت قىلىپ بولىدۇق.

مايتاغ نېفىتلىكى ھەققىدە بىر پارچە ئەسلىمە

جياڭ لىڭشياڭ

1944 - يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بايلىق مەنبە كومىتېتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، شۇ چاغدىكى گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىنىڭ ئادەم ئېۋەتىپ، مايتاغ نېفىت كانىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، شىخو نېفىت كانى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسىنى تەشكىللىپ، لى تۇڭجاۋنى مۇدىرلىققا تەيىنلەشنى بەلگىلىدى. 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، مۇدىر لى تۇڭجاۋ تېخنىك خادىملاردىن تاڭ تىسەنجىڭ، جىن شاۋچى، جاۋزۇڭرېن، خۇجياجۇ، سۇڭ پىڭشەن، جاڭ زۇڭخۇاڭ، جياڭ لىڭشياڭ قاتارلىقلارنى باشلاپ، چوڭ ئاپتوموبىلدىن يەتتىنچى ئېلىپ تۇرۇپ ماتېرىياللار، ئېلېكتىر ماتېرىياللىرى، ستانوك، گېنېراتور، كىچىك تىپتىكى دېزىل ماتور شۇنىڭدەك باشقا سايمان ۋە ماتېرىياللارنى بېسىپ، يۈمىن نېفىت كانىدىن يولغا چىقىپ، شىنجاڭغا ئاتلاندى. شۇ چاغدا يولنىڭ ھەممىسى شېغىللىق تاشيول ئىدى. ئاپتوموبىل خېلىلا ئاستا ماڭاتتى، بەزىدە يەنە ئاپتوموبىللاردىن چاتاق چىقىپ، كۈنىگە 200 كىلومېتىر دەك ماڭاتتى، جەمئى 10 نەچچە كۈن يول يۈرۈپ كۆزلەنگەن جايىمىز — مايتاغقا ئاران يەتتۇق.

نېفىتلىكنىڭ نېفىت مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ، بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ بۇيرۇق ئارقىلىق يەتكۈزگەن تەقدىرلىك شىگە ئېرىشكەندىم. شۇ چاغدا پەقەت 6، 7 قۇدۇقلا ئىشلەيتتى. ھەممىسى قۇدۇق ئېغىزىدىكى «پايدا بېرىدىغان» تۈرۈپا ئارقىلىق بىۋاسىتە بىر ياغاچ ئوقۇرغا يىغىلاتتى. كۈنىگە تەخمىنەن 10 نەچچە توننا نېفىت ئالغىلى بولاتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئادەم كۈچى بىلەن چوڭ تۇڭغا قاچىلىنىپ، ھارۋا بىلەن بىۋاسىتە نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا توشۇپ ئايرىلاتتى (تەخمىنەن بىر كىلومېتر يىراقلىقتا): نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلمىلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، ياتتا شەكىلدىكى چەككەش قازىنى ئارقىلىق بېنزىن، كىرسىن، سالىاركا چەككەلىنىپ چىقاتتى، ئېشىپ قالغان مازوت (قالدۇق ماي) نى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۆزلىرى ئىشلەتكەندىن سىرت، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلىسىگە يېقىلغۇ قىلىشقا بېرىلەتتى.

ئەينى چاغلاردا، نېفىت ئىشچىلىرىنىڭ مەدەنىي تۈر - مۇشۇ ناھايىتى ئاددىي زېرىكىشلىك بولۇپ پەقەت بىر كىچىك كىنو قويۇش ئاپپاراتى بار، ئۇنىڭ بىلەن بەزى قىسقا فىلىملەرنى قەرەلسىز قويۇپ تۇراتتى.

ئالتۇن كۆشكىنىڭ تەرجىمىسى

نېفىت چىقىدىغان قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلىقى 800 مېتر ئەتە.
راپىندا بولۇپ، نېفىت قاتلىمىغا چۈشۈرىدىغان كالون 85/8
سۇڭلۇق ئىدى، قۇدۇق ئىچىدىكى نېفىت قاتلاملىرىنىڭ
ھەممىسى سېمونت بىلەن توسۇلاتتى، ئەينى چاغدا بىزدە
پەقەت بىر ئەبجىغى چىقىپ كەتكەن ئالماش دولتېلىق
بۇرغا ستانوكى بار بولۇپ، كۆتۈرۈش ماشىنىسى بىلەن
سېغىزلىق ئېرىتمە ناسوسىنىڭ ئىقتىدارى ناھايىتى كىچىك
ھەم ئېنىرگىيە يېتەشمەيتتى. قۇدۇقلارنى رېمونت قىلىش
ئۈچۈن، بۇرغىلاش ئىشچىلىرى ئۆزلىرى قول سېلىپ، ئاپ-
توموبىل ماتورىنى قوزغىمالاش قىلىپ ئورنىتىپ، قۇدۇق
رېمونت قىلىشقا ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلدى. ئىككى
سۇڭلۇق تۈز سۇيۇق ۋە سەككىز سۇڭلۇق بېلىق قۇيرۇق
دولتىنى سايمان قىلىپ، يېپىشقا قىلچە يۇقىرى سېغىزلىق
ئېرىتمە ۋە ھەيدەش مىقدارى ئىنتايىن كىچىك بولغان
ناسوس بىلەن قۇدۇق ئىچىدىكى سېمونت ۋاقلىرىنى ئاي-
دىنلاۋرۇپ تازىلىدۇق. مېنىڭ ھازىر ئېنىق ئېشىمىدە بار
بولغان شۇ چاغدىكى بۇرغىلاش ئىشچىلىرىدىن گەۋدەلىگۈچى،
جياڭ تۇڭمېن، ايۇ يەنيۇ، خۇاڭ فۇيى قاتارلىقلار، ئۇلارنىڭ
ھەممىسى ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ دەسلەۋىدە سوۋېتتىن
قايتىپ كەلگەنلەر بولۇپ، خىزمەتتە قىزغان، ھەم
ناھايىتى چىۋەر ئىدى. شۇ چاغدىكى قۇدۇقلار يېرىم
فونتان قۇدۇق ۋە كاپالەتلىق قۇدۇقلار ئىدى. كاپالەتلىق
قۇدۇقلارنىڭ كالونىنىڭ بېسىمى بىر قەدەر يۇقىرى بولغاچ
قا، مەن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ بەزى قۇدۇقلاردا گاز ئار-
قىلىق كۆتۈرۈپ نېفىت ئېلىشنى (سۇيۇقلۇق يۈزى يۇقىرى
فونتانلىمايدىغانلىرىنى) سىناق قىلىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازىد.

بىر ۋەزىيەتتە، شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنى قىسقارتىش ئەمەس، بەلكى تەرەققى قىلدۇرۇش لازىم بولۇپ قالدى، قاراماي نېفىتلىك مەنبەنىڭ زور كۈچ بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلۈشى مايتاغ نېفىت ئايرىش سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى، ئىلگىرى-ئىلتىپ، يىللىق پەشەقلاپ ئىشلەش مىقدارى ئىلگىرىكى ئەڭ يۇقىرى بولغان 70 مىڭ توننىدىن ئۆسۈپ، 1958 - يىلىغا كەلگەندە 320 مىڭ توننىغا يەتتى. ئىقتىسادى قىيىنچىلىق مەزگىلىدە، زور مىقداردا ئېنىرگىيە مەنبەسى بولغاندىلا دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى قۇرۇلۇشىدىكى جىددى ئېھتىياجىنى قاندۇرالايتتى. قاتناش ترانسپورتىلارغا مەسلىن: پويىز، ئاپتوموبىل، ئايروپىلان ۋە ھەر خىل ئېنىرگىيە ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدىغان ئۆسكۈنىلەر ئۈچۈن يېقىلغۇ ۋە سىلىقلاش مېيى ئېھتىياجلىق ئىدى؛ قۇرۇلۇش ۋە يول ياساش ئۈچۈن ئاسفالت ئېھتىياجلىق ئىدى؛ پولات تاۋلاش ئۈچۈن ئەلا سۈپەتلىك كوكس قاتارلىقلار ئېھتىياجلىق بولۇپ، بۇ خىل جىددى ئېھتىياجىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن نېفىت سانائىتى تارماقلىرىنىڭ لايىقەتلىك مەھسۇلات ئېلىپ چىقىشىغا مۇھتاج بولۇپ قالدى. شىنجاڭ نېفىت ئىشچىلىرى جاپاغا چىداپ ئالغا ئىلگىرىلەپ، پارتىيە ۋە دۆلەت ئۈچۈن ئاكتىپلىق بىلەن مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىپ، ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ۋەتەننىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

ئۈچ يىللىق ئىقتىسادى قىيىنچىلىق مەزگىلىدە، مايتاغ كانرايونىنىڭ ۋەزىپىسى جاپالىق ھەم مۇشكۈل بولۇپ، بىر تەرەپتىن زور بىر تۈركۈم ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى يۆتكەپ قاراماي ۋە داچىڭ نېفىتلىك مەنبەسىگە ئېچىلىشىغا ياردەم

جاپالمق يىللار، شەرەپلىك ۋەزىپە، ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەش

— مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۈچ يىل ئىقتىسادى قىيىنچىلىق مەزگىلىدە تېز تەرەققى قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

خېزى

1

ئۈچ يىللىق ئىقتىسادى قىيىنچىلىق مەزگىلى، دۆلەتتە بىز نېفىت سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قىيىنچىلىق تۇغۇدۇردى، بۇ قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشىدا ساقلىنىۋاتقان ئېغىر مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، پارتىيە مەركىزى كومىتېتى 1960 - يىلى قارار چىقىرىپ، خەلق ئىگىلىكىنى «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت فاشىيىنى يۈرگۈزۈپ، پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى جاپاغا چىداپ، كۈرەش قىلىپ، تىرىشچانلىق، ئىقتىسادچانلىق بىلەن دۆلەت قۇرۇپ قىيىنچىلىق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا چاقىردى. مانا مۇشۇنداق

تولۇق پايدىلىنىپ، پۇختا ئىنچىكە ئىشلەپ، بار نېفىتنى قالدۇرماي پاك - پاكىز ئايرىپ، كىرىم نىسبەتىنى ئاشۇرۇپ، مەرىپىياتنى ئازايتىشنى مەركەز قىلىش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى ھەمدە «پۈتۈن كان بويىچە باشقا ئىشنىڭ ھەممىسىنى قايرىپ قويۇپ، نېفىت ئايرىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى، كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ چارلاش قىسمىنى (مايتاغ نېفىتلىكى دىن باشقا) ھەممىسىنى قاراماي كان ئىشلىرى ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. كان رايونلۇق پارتكوم دەرھال يىغىن ئېچىپ، مىنىستىر يۇچىۈلى كۆرسەتكەن يوليورۇقنى ئىزچىللاشتۇرۇشنى مۇزاكىرە قىلىپ پۈتۈن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ پائال ھەرىكەتكە كېلىشنى قارار قىلدى. مەينىڭ ئېسىمدە قېلىشىچە ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر نەچچە تۈرلۈك خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن ئىدۇق.

بىرىنچى: نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ قۇرۇشنى چىڭ تۇتۇپ، قۇرۇلمىلىرىنى يېڭىلاپ قۇرۇش ۋە كونا زاۋۇتنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى جارى قىلدۇرۇش.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى 50 يىللىق تارىخقا ئىگە. جۇڭگو سوۋېت بىرلەشمە ئىگىلىكىدىن ئىلگىرى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت چەككەلمەيتتى. بۇنىڭ ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتى ئاز، سۈپىتى تۆۋەن ئىدى. جۇڭگو سوۋېت بىرلەشمە ئىگىلىكى مەزگىلىدىكى 1953 - يىلى يىللىق پىششىقلاپ ئىشلەش مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغاندا 20 مىڭ توننا ئىدى. 1955 - يىلى سوۋېت تەرەپ مەملىكەتتىمىزگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. بولۇپمۇ قاراماي نېفىتلىكى تېپىلغاندىن كېيىن، نېفىت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈكسەلىشى ناھايىتى تېز بولدى. شۇ

جەرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەت چۈشۈرگەن نېفىت ئايرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك ئىدى، بولۇپمۇ دۆلەت ئۈچۈن جىددى ئېھتىياجلىق بولغان بىر قىسىم كىم مەھسۇلاتلارنى ئايرىش زۆرۈر ئىدى. شۇ ھەزگىلدە مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلمىلىرى يۈرۈشلەشمىگەن بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى تەكشى ئەمەس، پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارى تولۇق ئەمەس ئىدى. 1958 - يىلى ئىككى قېتىم كېڭەيتىپ قۇرۇش ئارقىلىق، ئاران 300 مىڭ توننىدىن ئارتۇق نېفىتنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان بولدى. ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا شارائىتىنىڭ ئاچار بولۇشى، قۇرۇلمىلىرىنىڭ يۈرۈشلەشمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، كىرىمى ئاز، نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى تۆۋەن، مەھسۇلات خىلى ئاز بولۇپ، پەقەت يېنىزىن، كىرىسىن، سالىاركا، كۆكس قاتارلىق ئادەتتىكى مەھسۇلاتلارنىلا ئىشلەپچىقىرىپ، زور مىقداردىكى مازوت (قالدۇق ماي) قاراماي كۆلچىكىگە قۇيۇپ قويۇلۇپ ئىنتايىن چوڭ ئىسراپچىلىق بولاتتى. بۇ خىل ھالەتنى ئۆزگەرتىش قىلچىمۇ كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغان ئىش بولۇپ قالغانىدى.

1960 - يىلى نېفىت مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى يولداش يۈچىۋاي مايتاغ كانىرايونىغا يېزىلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى. شۇ چاغدا مەن مايتاغ كانىرايونىدا ئىشلەۋاتقانىدىم، مەن كانىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەن بىللە يولداش يۈچىۋايغا ھەمراھ بولۇپ، سېخ ۋە ئىش ئورۇنلىرىغا بېرىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى ئىگەللىدۇق. يولداش يۈچىۋاي مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن نېفىت ئايرىشتا بايلىق مەنبەسىدىن

بىر يۈرۈش يېڭى تىپتىكى كېڭەيتىلگەن بېسىمدا چەكلىمەش قۇرۇلمىسىنى قۇرۇپ، يىللىق پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارىنى 500 مىڭ توننىغا يەتكۈزۈش؛ بىر يۈرۈش كاڭچۈەن (فورفۇرال) ئارقىلىق ئىسپىمىكەلەپ ئىشلەش قۇرۇلمىسى، بىر يۈرۈش ئاق توپا ئارقىلىق ئىسپىمىكەلەپ ئىشلەش قۇرۇلمىسى قاتارلىقلارنى قۇرۇش؛ بۇلارنى سىلىقلاش مېخى پىششىقلاپ ئىشلەپ بىر تەرەپ قىلىشقا قوللانغاندا، يىلىغا 180 مىڭ توننىدىن 200 مىڭ توننىغىچە قېتىش نۇقتىسى تۆۋەن تەبىئىي نېفىتنى پىششىقلاپ ئىشلىگىلى بولىدۇ. ھەم يەنە بىر يۈرۈش قازان شەكىلدىكى كوكىسلاشتۇرۇش قۇرۇلمىسى ۋە مۇناسىپ ھالدا ماي ساقلايدىغان باك سىستېمىسى قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى كېڭەيتىپ قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. كېڭەيتىپ قۇرۇش پىلانى ئىشقا ئاشقاندا، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئەسلىدىكى نۇقۇل ھالدا يېقىلغۇ مېيىنى چەكلىمەش تىپىدىن تەرەققى قىلىپ، يېقىلغۇ مېيىنى چەكلىمەش تىپى ۋە سىلىقلاش مېيىنى چەكلىمەش تىپى بولغان نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا ئايلىنىدۇ.

ئىككىنچى: ئۆسكۈنىلەرنى ئۆزگەرتىش ۋە يېڭىلاشتى، ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئۆسكۈنىلەرنىڭ بېجىرىملىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئىپلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

ئۈچ يىللىق ئىقتىسادى قىيىنچىلىق مەزگىلى، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۆسكۈنىلەرنى يېڭىلاش باسقۇچى بولۇپ قالدى. گەرچە 1959 - يىلى نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ 1 - 2 - قېتىملىق كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشى پۈت كەن بولسىمۇ، ئەمما ئۆسكۈنىلەرنى باشقۇرشتا يەنىلا خېلى

چاغدا، ئۇزۇن يولسۇق قاتناش ئاپتوموبىل شىركىتى
ئاپتوموبىل ئارقىلىق نېفىتنى لەنجۇغا توشغاندىن سىرت،
نېفىت مىنىستىرلىكى 1957 - يىلىدىن باشلاپ، مايتاغ نېفىت
ئايرىش زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ نېفىت ئىشلەپچىقىرىش
نىڭ ئىقتىياجىغا ماسلىشىشنى قارار قىلدى. كېڭەيتىپ
قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ
يىللىق پىششىقلاپ ئىشلەش مىقدارى ئىسسىلىدىكى 70 مىڭ
توننىدىن ئۆسۈپ 200 مىڭ توننىغا يەتتى. 1958 - يىلى
2 - قېتىملىق كېڭەيتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، خام نېفىتنى
پىششىقلاپ ئىشلەش مىقدارى 400 مىڭ توننىغا يەتتى.
1959 - يىلىغا بارغاندا يىللىق پىششىقلاپ ئىشلەش مىقدارى
800 مىڭ توننىغا يەتتى، جۇڭگو - سوۋېت بىرلەشمە ئىگى-
لىكىدىكى مەزگىلدىكىدىن ئون نەچچە ھەسسە ئاشتى. مۇشۇ
داق بولغان تەقدىردىمۇ يەنىلا نېفىت ئىشلەپچىقىرىش
تەرەققىيات ۋەزىيىتىگە ماسلىشىش مۇمكىن بولماي قالدى.
نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشىنى
ئورۇنداش ئۈچۈن، كاندايونى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا قومان-
دانلىق قىلىش شتابى تەشكىللىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەر
كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئىشلەسە، ئورگان كادىرلىرى
كېچىسى ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى بىرلەشمە جەڭگە قاتنى-
شىپ، كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشى كەينى - كەينىدىنلا
پۈتكەندى. گەرچە پىششىقلاپ ئىشلەش مىقدارى ئۆسكەن
بولسىمۇ، ئەمما، قارامايىنىڭ نېفىت ئىشلەپچىقىرىش تەرەق-
قىياتىغا ماسلىشىش مۇمكىن بولماي قالدى. شۇڭا، نېفىت
مىنىستىرلىكى 1959 - يىلى 3 - قېتىم كېڭەيتىپ قۇرۇش
قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى. بۇلار ئاساسەن

كۈرەش قىلىش، كۆپ تۆھپە قوشۇش روھىنى ھەقىقىي جارى قىلدۇردى. نەچچە يىللىق تىرىشش ئارقىلىق، پۈتۈن زاپۇت بويىچە ئۆسكۈنىلەرنىڭ بېجىرىملىق نىسبىتى %92.5 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق ئۆسكۈنىلەرنىڭ بېجىرىملىق نىسبىتى %90.5 گە يەتتى. بەشتە ياخشى ئۆسكۈنىلەر 500 دانىدىن ئوشۇق بولۇپ پۈتۈن زاۋۇتتىكى ئۆسكۈنىلەرنىڭ ئومۇمى سانىنىڭ %42.8 نى ئىگىلەيدۇ. ئۆسكۈنىلەرنىڭ بېجىرىملىق نىسبىتىنىڭ ئۆسۈشى نېفىت ئايرىش ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ «بىر يىل تەييارلىق كۆرۈش، ئۈچ يىلدا ئۆتكەلدىن ئۆتۈش، بەش يىلدا دۆلەت ئىچىدە پۇت دەسەپ تۇرۇش» نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مۇستەھكەم ماددى ئاساس تۇرغۇزۇلدى. ئۈچىنچىسىدىن: پەن تەتقىقات خىزمىتى ۋە تېخنىكا ئۆزگەرتىش كۈچەيتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا سەۋىيىسى ئۆسۈپ، يېڭى مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى كۆپىيىپ دۆلەتنىڭ جىددى ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئىلگىرى بىرلا لابرаторىيەسى بولۇپ، تېخنىكا كۈچى بىر قەدەر ئاجىز ئىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، لابرаторىيە پەن تەتقىقات ئورنىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئىدارە، كان ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئالدىنقى سەپلىرىدىن بىر تۈركۈم تېخنىكا تايانچلىرى يۆتكەپ كېلىنىپ، تېخنىكا كۈچى كۈچەيتىلدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، شۇ چاغدا «پەن تەتقىقات خىزمىتى ئىشلەپچىقىرىشقا يۈزلىنىش، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى پەن تەتقىقات خىزمىتىگە تايىنىش كېرەك» دەپ ئېھتىتىلىگەن

كۆپ مەسىلىلەر مەۋجۇت ئىدى. مەسىلەن: ماي ئېقىپ كېتىش، پار قىيىش، سۇ ئېقىشقا ئوخشاش ئېغىر مەسىلىلەر داۋاملىق يۈز بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا تەسىر يەتكۈزۈپ تۇراتتى. 1960 - يىلى نېفىت مىنىستىرلىكى بىلەن نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى ماشىنا ئېنىرگىيە خىزمىتىدە تولۇقلاش، ياساش، تازىلاش، مايلاش، چىگىتىش، تەكشۈش، تەكشۈرۈش، يەكۈن لەشتىن ئىبارەت «8 - سۆزلۈك فاڭجېن» نى ئىزچىللاشتۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بۇ خىزمەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ۋاقىت بەلگىلەپ ئۈسكۈنىلەرنى چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ھەم ئاممىۋى خاراكتېرلىك «5 تە ياخشى» ئۈسكۈنىە يارىتىش چوڭ مۇسابىقە قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللەندى. بۇنىڭدىن ئاساسەن كونا ئۈسكۈنىلەرنى ئۆزگەرتىش، يېڭىلاش، ئالماشتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، ئۈسكۈنىە باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرىنى مۇكەممەلەشتۈرۈش بولدى. بۇ ھەرىكەت لەرنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى ئۈسكۈنىە تېخنىكا ھالىتىنىڭ ياخشىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بولۇپمۇ بىر قىسىم كونا ئۈسكۈنىلەر يېڭىغا ئالماشتۇرۇلدى ۋە بىر قىسىم يېڭى قۇرۇلمىلار كۆپەيتىلىپ، ئۈسكۈنىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتتە زور ئۆزگۈرۈش ۋۇجۇدقا كەلدى.

ئۈسكۈنىلەرنى تېخنىكا بېگىلاپ ئۆزگەرتىش ۋە يېڭىغا ئالماشتۇرۇش جەريانىدا يەنە نورمال ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك بولۇپ، قىيىنچىلىق ناھايىتى كۆپ ئىدى. كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىرىنچى سەپلىرىدە جاپالىق جەڭ قىلىپ، جاپاغا چىداپ

ئاۋىئاتسىيە مېيى ئىشلەپ چىقىش نىسبىتىگە كەلدى. مانا بۇ خىل روھنىڭ تۇرتكىسى بىلەن 1960 - يىلى 601 - نومۇر - لۇق ئاۋىئاتسىيە مېيىدىن ئىبارەت يېڭى مەھسۇلات ئاخىرى ئىشلىنىپ چىقىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلىپ، دۆلەتنىڭ بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقى تولدۇرۇلۇپ، جىددىي ئېھتىياج قاندۇرۇلدى.

مىنىستىر يولداش يۇچىۋلى كۆرسەتكەن «بايلىق مەن-بەسىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، پۇختا ئىنچىكە ئىشلەپ، بار نېفىتنى قالدۇرماي پاك - پاكىز ئايرىپ، كىرىم نىسبىتىنى ئاشۇرۇپ، سەرپىياتنى ئازايتىش كېرەك» دېگەن كۆرسەتمىسى ھەم نېفىت مىنىستىرلىكىنىڭ «بىر يىل تەييارلىق كۆرۈپ، ئۈچ يىلدا ئۆتكەلدىن ئۆتۈش، بەش يىلدا دۆلەت ئىچىدە پۈت دەسسەپ تۇرۇش» تىن ئىبارەت كۆرەش نىشانىنى ئىمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى جەزمەن قاراماينىڭ ئەۋزەل ۋە مول تەبىئىي بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، قېتىش نۇقتىسى تۆۋەن تەبىئىي نېفىتنى پىششىقلاپ ئىشلەپ كۆپ خىل لايىقەتلىك سىلىقلاش مېيى ئىشلەپچىقىرىپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشتى. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىر تەرەپتىن، ئەسلىدىكى قۇرۇلمىلارنى ئاساس قىلىپ كاڭ چۈەن (فورفورال) ئارقىلىق ئىنچىكەلىپ ئىشلەش ۋە ئاق توپا ئارقىلىق ئىنچىكەلىپ ئىشلەش قاتارلىق سىلىقلاش مېيى قۇرۇلمىلىرىنى كۆپەيتىپ قۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن نورمال ۋە كېمەيىتىلگەن بېسىم قۇرۇلمىلىرىدا S شەكىللىك ۋە تىل شەكىللىك تارپىلىكلارنى سىناق قىلدى. بۇ ئىككى يۈرۈش قۇرۇلمىسى ۋاقتىدا قۇرۇپ چىقىشقا كاپالەتلىك

مدى، بولۇپمۇ تېخنىكا يېڭىلاش، يېڭى مەھسۇلات خىللىرىنى
كۆپەيتىش جەھەتلەردە، پەن تەتقىقات خىدادىلىرى چوقۇم
ئەق مەيدانغا بېرىپ تەجرىبە قىلىشقا قاتناشقاندىلا، ئىشەنچ
چىلىك سانلىق مەلۇماتلارغا ئېرىشكىلى بولاتتى. بولۇپمۇ
خەلق ئىگىلىكىدە ئىقتىسادى قىيىنچىلىق بولغان مەزگىللەردە
دە، ئايروپىلانغا ئىشلىتىدىغان ئاۋىئاتسىيە مېيىنى ئىمپورت
قىلىش قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. مايتاغ نېفىت
ئايرىش زاۋۇتى شۇ چاغدا بار بولغان يېڭى ئۈسكۈنە - نور-
مال بېسىم - كېمەيتىلگەن بېسىم قۇرۇلمىسىدىن پايدىلىنىپ،
ئاۋىئاتسىيە مېيى ئىشلەپچىقىرىشنى قارار قىلدى. ئاۋىئات-
سىيە مېيى ئىشلەش تېخنىكولوگىيىسىنىڭ قىيىنچىلىق دەرىجىسى
زور، سۈپەت تەلىپى يۇقىرى ئىدى. شۇ چاغدا ئاپتوماتىك
مەشغۇلات سەۋىيىسى تۆۋەن، زور قىسمى قول بىلەن باش-
قۇرىلاتتى. پارتكوم پۈتۈن زاۋۇتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر-
نى «كىمىنىڭ باشقۇرۇش ھۈنەرى ۋە خىزمەت سۈپىتى ياخ-
شى» دىن ئىبارەت ئىمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇش-
قا چاقىردى. بۇنىڭ بىلەن كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر
ئۆزلىكىدىن ھەرىكەتكە كېلىپ، ئاۋىئاتسىيە مېيى ئىشلەش-
تىن ئىبارەت بىر مەيدان جەڭ باشلىنىپ كەتتى. مەسىلەن،
قىزدۇرۇش پېچىنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى ئاساسەن كىچىككارلار
ھەرقايسى ئوت پۇركىگۈچىنى تەكشۈش ئارقىلىق كونترول
قىلاتتى. كىچىككار تېمپېراتۇرىنى قايتا - قايتا تەكشۈش
ئۈچۈن قىزدۇرۇش پېچى بىلەن مەشغۇلات ئۆيى ئارىلىقىدا
سائىتىگە 20 قېتىمدىن ئارتۇق بېرىپ كېلىشكە توغرا كېلەتتى.
كەڭ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ناچار شارائىتقا بەرداشلىق بېرىپ،
جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تاپا - تەنلىرىگە قارىماي چوقۇم

دىكى ھەر خىل ئىچىدىن يانمىدىغان دىۋىگاتېل مېيى ئارقا-ئارقىدىن ئىشلەپ چىقىرىلىپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ يېڭى مەھسۇلات تۈرلىرىنى ۋە ئىقتىسادى ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈپلا قالماي، مۇھىمى زور بىر قىسىم مەھسۇلاتلار رايونىمىز ۋە پۈتۈن مەملىكەت بويىچە نېفىت مەھسۇلاتلىرىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، ئىمپورت قىلىشقا تايىنىشتىن ئىبارەت پاسسىپ ھالەتكە خاتىمە بېرىلىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىدىكى ئورۇنىنى ئۆستۈردى. دۆلىتىمىز تارىلىكىنىڭ سىناق نەتىجىسىگە ئىنتايىن، ئەھمىيەت بەردى.

1 - قېتىملىق سىناق نەتىجىگە قاراشلىق ئىنتايىن، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئىسزېنېرى يولداش شۇچىيەنى سىناق قىلىش دوكلاتىنى ئېلىپ بېرىپ بېيجىڭدا ئېچىلغان نېفىت ئىلمىي دوكلات يىغىنىغا قاتنىشىشقا مەخسۇس ئەۋەتتى. ئۇ يىغىندا سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن ماۋزىدۇڭ، ليۇشاۋچى، جۇڭنىلەي قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، شىنجاڭدىكى كەڭ نېفىت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە زور ئىلھام بەردى.

تۆتىنچى: كوكىس ئېلىش جېڭى

نېفىت كوكىسى دۆلەت ئىقتىسادى ئۈچۈن جىددى ئېھتىياجلىق توۋار. پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئېھتىياجىدىن نېفىت كوكىسىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ئاز، سۈپىتى ناچار، دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. پەقەت مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئىشلىگەن نېفىت كوكىسىنىڭلا سۈپىتى ياخشى بولۇپ مېتال تاۋلاش تەلپىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، بىراق مەھسۇلات مىقدارى ئاز بولۇپ، دۆلەتنىڭ مېتال تاۋلاش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدى.

قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈپ بىرلا قېتىمدا مۇۋەپ-
پە قىيەت قازىنىش بىلەن تىدارىلىكا تەجرىبىسىنىڭ مۇ-
ۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۈچۈن، مەيلى رەھبەرى
كادىرلار، ئىنژېنېر تېخنىكىلار بولسۇن ياكى پەن - تەتقى-
قات خادىملىرى بولسۇن، ھەر كۈنى ئالدىنقى سەپكە بېرىپ
كېيىنكى كۈندۈزگە ئۇلاپ جىمىدى ئىشلەپ، كاك چۈەن
(فورفوردال) ۋە ئاق تىۋىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش
يېڭى قۇرۇلمىلار ئۈچۈن ئېلىپ بارغان سىناقلىرىنى ئىشەنچ-
لىك تېخنىكا ئورگانىملىق سانلىق مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىگەن
لىكتىن، بۇ ئىككى يۈرۈش يېڭى قۇرۇلمىنى ئىشلەپچىقىرىشقا
كىرىشتۈرۈپ سىناق قىلىشتا بىرلا قېتىمدا مۇۋەپپەقىيەت
قازىنىشقا شارائىت يارىتىلدى. ئۇلار يەنە قارامايىنىڭ
قېتىش نۇقتىسى تۆۋەن خام نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان راي-
يونى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ
كۆرۈپ «0» ۋە 1 - نومۇرلۇق خام نېفىتلارنى باھالاپ،
نېفىت ئايىرىش زاۋۇتىنىڭ قېتىش نۇقتىسى تۆۋەن خام
نېفىتنى مۇۋاپىق ھالدا پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈچۈن ھەقىقى
ئىشەنچلىك ئاساس سالدى. بۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم كەم
بولغان يېڭى مەھسۇلاتلار ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كەلدى.
مەسىلەن: ئاپتوموبىل ئوق مېيىنى تەتقىق قىلىپ ياساپ
مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، دۆلىتىمىزدە، ئاپتوموبىل ئوق
مېيىنى ئىمپورت قىلىشقا بۆلىنىدىغان مەسىلە ھەل قىلىن-
دى. يەنە مەسىلەن، 1 - نومۇرلۇق ئاۋىئاتسىيە مېيى، 35 -
نومۇرلۇق سىناپكاركا، توغۇلۇش ماشىنا مېيى، ئېلېكتر
زاپچاسلىرىغا ئىشلىتىدىغان ئوپتىكىلىق ئاسفالت مېيى قاتار-
لىق ئالاھىدە بولغان يېڭى مەھسۇلاتلار ۋە زور بىر تۈركۈم

ۋەزىپىدىن ئاشۇرۇپ جەزمەن ئوشۇق ئورۇنداپ،
قۇرۇلۇشقا ياردەم بېرىپ ھەسسە قوشىمىز»

دېگەن شۇئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار ئالدى بىلەن
كوكىس ئايرىش قازىنىنى رېمونت قىلىش ئىشىنى چىڭ
تۇتۇپ، ئۆسكۈنىلەر ناچار بولۇشتەك پاسسىپ ھالىتىنى ناھايىتى
تېزلا ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىخەتەر ئىشلەپچى-
قىرىش تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ، مەشغۇلات ئىپلاپ بېرىش
تۈزۈمىنى ۋە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى چىڭىتىپ،
ئاۋارىيەنى زور دەرىجىدە ئازايتتى. تۇرمۇش جەھەتتە
ئىدارە رەھبەرلىرى ئاشلىق ئىدارىسى بىلەن مەسئۇلىيەتلىشىپ،
كوكىس تازىلاش ئىشچىلىرىنىڭ ئاشلىق نورمىسىنى ئەسلىدىن
كى 48 جىڭدىن 55 جىڭغا ئۆستۈرۈشنى بېكىتتى. ئىدارە يەنە
نەمۇنىچى كوكىس تازىلاش ئىشچىسى سىمايلىنى «جاپادىن»
ھېرىپ چارچاشتىن قورقماي ئىش ئورنىدا خاتىرجەم تۇ-
رۇش ئۈلگىسى قىلىپ تىكلەپ، پۈتۈن ئىشچىلارنى ئۇنىڭدىن
ئۆگىنىشكە چاقىردى. بۇنىڭ بىلەن سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش-
يېتەشتۈرۈش، ھەيكارلىشىشتىن ئىبارەت ئاممىۋى ھەرىكەت
قاتات يايىدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تېخنىكا يېڭىلاش
ھەرىكىتى قاتات يايىدۇرۇلۇپ، قازان ئىچىگە ھاۋا كىرگۈ-
زۇپ ئوكسىدلاشتىن ئىبارەت يېڭى ھۈنەر-سەنئەت قوللىنىپ،
قازان تۈۋىنىڭ كۆيۈپ ئۇپرىشى ئازايتىلىپ، كوكىس ئېرى-
تىش قازىنىنىڭ ئۆمۈرى ئۇزارتىلدى. يەنە قوش بېچىلىق
كېرىكىن قالدۇق مېيىنى خام ئەشيا قىلىشنى ئۆزگەرتىپ،
نورمال ۋە كېمەيتىلگەن بېسىم ئارقىلىق چالا ئاسفالىتقا
قالدۇق مايىنى قوشۇشتەك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللۇنۇپ،
مەھسۇلات مىقدارىنى ئۆستۈردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى

شۇڭا مەھسۇلات مىقدارىنى ئۆستۈرۈپ، سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىش ئىچىدىكى ئېھتىياجلىق ئىدى. نېفىت مىنىستىرلىكى ھاياتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا 1959 - يىلى 16 مىڭ توننا، 1960 - يىلى 20 مىڭ توننا نېفىت كوكسى ئىشلەپ چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشنى تەلپ قىلدى. ئۇ چاغلاردا ئىشلەپچىقىرىشتا زامانىۋىلاشقان ئۆسكۈنىلەر كەم، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار، تۇرمۇش جاپالىق، ئەمگەك سىجىللىقى زور، دائىم دېگۈدەك يۇقىرى ھارارەتلىك تېمپېراتۇرادا مەشغۇلات ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغانلىقتىن بۇ خىل ۋەزىت چىنى ئورۇنداش ئىنتايىن مۇشكۈل ئىدى. ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا بىر كوكس قازانىنىڭ ئوتى توختىغاندىن كېيىن، ئىشچىلار 300 - 200 يۇقىرى ھارارەتتە قازانغا كىرىپ ئىچىدىن قانماق گۈرجەك بىلەن كوكسنى تارتىپ ئالاتتى. تازا تومۇز ۋاقىتلىرىغا كەلگەندە، قېلىن پاختىلىق چاپان، پاختىلىق ئىشتان، قۇلاقچىلارنى كىيىپ، پۈتۈن تۇرقىنى سۇغا چىلاپ، قازان ئىچىگە كىرگەندە، ئاندىن ئىسسىقلىققا بىرداشلىق بەرگىلى بولاتتى. نېفىت مىنىستىرلىكى، باشقۇرۇش ئىدارە، كانرايونىنىڭ رەھبەرلىرى نېفىت كوكسىنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. نېفىت مىنىستىرلىكى باش ئىنژېنېر خېيېڭنى ئەۋەتتى، باشقۇرۇش ئىدارەسىمۇ ئادەم ئەۋەتىپ، خىزمەتكە ياردەم بەردى. ھەم مەخسۇس گۇرۇپپا تەشكىللەپ، كوكس سېغىغا بېرىپ، ئىش بېشىدا تۇرۇپ يېتەكچىلىك قىلدى. ئىشچىلار تولۇپ تاشقان غەيرەتكە كېلىپ:

«جاپا مۇشكۈل، ھارغىنلىقنى راھەت دەپ بىلىپ،

ئۇلۇغ غەيرەت - شىجائەتتە كوكس ئالىمىز.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۈچ قېتىملىق كېڭەيىپ قۇرۇش ئارقىلىق، كۆلىمى زور دەرىجىدە كېڭەيتىلىپ، شۇ مەزگىلدە مەملىكەت بويىچە بىر قەدەر چوڭ بولغان نېفىت ئايرىش كارخانىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. يېڭى-لاش، ئۆزگەرتىش ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن نېفىت ئايرىش قۇرۇلمىلىرى بىر قەدەر يۇقىرى ئىقتىسادى ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۈچ يىللىق ئىقتىسادى قىيىنچىلىق مەزگىلدە نەمە ئۈچۈن تېز تەرەققى قىلالامدۇ؟

بىرىنچىدەن: نېفىت مىنىستىرلىكى ۋە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى يۈكسەك دەرىجىدە ئېتىبار بەردى ۋە قوللىدى. ئەڭ قىيىنچىلىق مەزگىللەردە نېفىت مىنىستىرلىكىدىن يۈچىۈلى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى ۋاڭ ئېن-جاۋلار مايتاغقا كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئەھۋال ئىگەللەپ مەسلىھەتلەرنى ھەل قىلىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرىپ، مايتاغدىكى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە زور دەرىجىدە ئىلھام بېرىپ، قىيىنچىلىق ئۈستىدىن غەلبە قىلىش ئىرادىسى ۋە ئىشەنچىسىنى ئاشۇردى.

ئىككىنچىدىن: مىنىستىر يۈچىۈلى 1960 - يىلى مايتاغ - نى كۆزدىن كەچۈرگەندە كۆرسەتكەن «بايلىق مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، پۇختا، ئىنچىكە ئىشلەپ، بار نېفىتنى قالدۇرماي، ئايرىپ، كىرىم نىسبىتىنى ئاشۇرۇپ، سەرپىياتنى ئازايتىش كېرەك» دېگەن فاخجىنىنى ۋە نېفىت مىنىستىرلىكى

بىر قازان 3 - 4 توننا كوكىس ئىشلەپچىقىرىشتىن بىر قازان 5 - 6 توننا ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولۇپ، كوكىس ئايرىش ۋە زىپىسى كۆرۈنەرلىك ئورۇندىلىپ، ئىشچىلارنىڭ قەسسىمى ئەمەلگە ئاشتى. بەشىنچى: پۈتۈن كان بويىچە بىر نەپەتتە بولۇپ نەپەت ئايرىشقا ئاتلىنىش

مىنىستىر يۇچىۋاي 1960 - يىلى مائىتاغ كانرايونىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە كۆرسەتكەن مۇناسىۋەتلىك يوليورۇقلىق جېنىڭ روھىغا ئاساسەن، مائىتاغ كانرايونى چارلاش قىسمىنى قاراماي كان ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، جۇنىڭ بىلەن ئادەم ۋە ماددى كۈچلەر نەپەت ئايرىش زاۋۇتىغا مەركەزلەشپ، باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ، ئاساسى قاتلام تولۇقلىنىپ، ماددى كۈچى ئاشۇرۇلدى. پۈتۈن كان بويىچە ھەر قايسى تارماقلار خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى نەپەت ئايرىش ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشقا بۇراشتىن ئىبارەت ئەھۋال شەكىللەندى. مەسىلەن: تۇرمۇش باشقۇرۇش تارماقلىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ئاكتىپلىق بىلەن باشقا جايلارغا بېرىپ، ھال مەنەسسىنى تېپىپ، گۆش، ماي، كۆكتات قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىك سېتىۋېلىشنى تەشكىللىگەندىن سىرت، يەنە كۈچ تەشكىللىپ، شىخو، بۇرتالا، ساۋەن، يەنسېخەي، ميايىنغۇ، كۈنەس، چىگشور قاتارلىق جايلارغا ئۆزلىرى دېھقانچىلىق بازىلىرىنى قۇرۇپ بۇلار ئىشلەپچىقارغان ئاشلىق ۋە كۆكتاتلىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىلىپ، نەپەت ئايرىش ئىش- لەپچىرىشنىڭ تەزەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۈچ قېتىملىق كېڭەيتىش قۇرۇش ئارقىلىق، كۆلىمى زور دەرىجىدە كېڭەيتىلىپ، شۇ مەزگىلدە مەملىكەت بويىچە بىر قەدەر چوڭ بولغان نېفىت ئايرىش كارخانىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. يېڭى-لاش، ئۆزگەرتىش ۋە كېڭەيتىش قۇرۇش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن نېفىت ئايرىش قۇرۇلمىلىرى بىر قەدەر يۇقىرى ئىقتىسادى ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. مائىتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۈچ يىللىق ئىقتىسادى قىيىنچىلىق مەزگىلىدە نىسبەتەن ئۈچۈن تېز تەرەققى قىلالامدۇ؟

بىرىنچىدەن: نېفىت مىنىستىرلىكى ۋە ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى يۈكسەك دەرىجىدە ئېتىبار بەردى ۋە قوللىدى. ئەڭ قىيىنچىلىق مەزگىللەردە نېفىت مىنىستىرلىكىدىن يۇچىلى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شۇجىسى ۋاڭ ئېن-ياۋلار مائىتاغقا كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئەھۋال ئىگەللەپ مەسلىھەتلەرنى ھەل قىلىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرىپ، مائىتاغدىكى ھەر مىللەت ئىشچى-خىزمەتچىلىرىگە زور دەرىجىدە ئىلھام بېرىپ، قىيىنچىلىق ئۈستىدىن غەلبە قىلىش ئىرادىسى ۋە ئىشەنچىسىنى ئاشۇردى.

ئىككىنچىدەن: مىنىستىر يۇچىلى 1960 - يىلى مائىتاغ-نى كۆزدىن كەچۈرگەندە كۆرسەتكەن «بايلىق مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، پۇختا، ئىنچىكە ئىشلەپ، بار نېفىتنى قالدۇرماي ئايرىپ، كىرىم نىسبىتىنى ئاشۇرۇپ، سەرپىياتنى ئازايتىش كېرەك» دېگەن ئالغىچىنى ۋە نېفىت مىنىستىرلىكى

بىر قازان 3 - 4 توننا كوكىس ئىشلەپچىقىرىشتىن بىر قازان 5 - 6 توننا ئىشلەپچىقىرىلالايدىغان بولۇپ، كوكىس ئايرىش ۋە زىپىسى كۆرۈنەرلىك ئورۇندىلىپ، ئىشچىلارنىڭ قەسىمى ئەمەلگە ئاشتى. بىشىنچى: پۈتۈن كان بويىچە بىر نىيەتتە بولۇپ نېفىت ئايرىشقا ئاتلىنىش

مىنىستىر يۈچىۋالى 1960 - يىلى مايتاغ كانرايونىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە كۆرسەتكەن مۇناسىۋەتلىك يوليورۇقلىق رىنىڭ روھىغا ئاساسەن، مايتاغ كانرايونى چارلاش قىسمىنى قاراماي كان ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، جۈزىنىڭ بىلەن ئادەم ۋە ماددى كۈچلەر نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا مەركەزلەشپ، ياشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ، ئاساسى قاتلام تولۇقلىنىپ، ماددى كۈچى ئاشۇرۇلدى. پۈتۈن كان بويىچە ھەر قايسى تارماقلار خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى نېفىت ئايرىش ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشقا جۇراشتىن ئىبارەت ئەھۋال شەكىللەندى. مەسىلەن: تۇرمۇش ياشقۇرۇش تارماقلىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ئاكتىپلىق بىلەن باشقا جايلارغا بېرىپ، ھال مەنبەسىنى تېپىپ، گۆش، ماي، كۆكتات قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىك سېتىۋېلىشنى تەشكىللىگەندىن سىرت، يەنە كۈچ تەشكىللىپ، شىخو، بۆرىتالا، ساۋەن، يەنسەخەي، بايىنغۇ، كۈنەس، چىگشور قاتارلىق جايلارغا ئۆزلىرى دېھقانچىلىق بازارىنى قۇرۇپ بۇلار ئىشلەپچىقىارغان ئاشلىق ۋە كۆكتاتلىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلارنىڭ تەمىگە قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىلىپ، نېفىت ئايرىش ئىشلىرىدە ئىشچىلارنىڭ تۈزەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

ئايروشقا ئاتلىنىشقا سەپەرۋەرلەندۈرۈپ، ئاممىۋى خاراكتېر-
لىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تولۇپ تاشقان ئەمگەك قىزغىنلىقى كاپالەتلەندۈرۈلدى.

ئالتىنچىدىن: پۈتۈن كاندىدىكى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىشى - ئۈچ يىللىق ئىقتىسادى قىيىنچىلىق ئۈستىدىن غەلىبە قىلالىشىنىڭ مۇھىم كاپالىتىدۇر. «ئوڭچىلارغا» «ئوڭچىللىق» قا «يەرلىك مىللەتچىلەر» گە قارشى ھەرىكەت ۋە ھەر خىل سىياسى ھەرىكەتلەر جەريانىدا، بىر قىسىم يولداشلارغا ئازار بېرىلىپ، نساھەت بىر تەرەپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يولداشلار ئومۇملىقنى توغرا تونۇپ ۋە ئېتىبار بېرىپ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ۋەزىپىنى ئورۇندىدى. يەتتىنچىدىن: ماسىتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئىقتىسادى قىيىنچىلىق ئۈستىدىن غەلىبە قىلالىشىنى ھەم تەرەققى قىلالىشىنى ھەر تەرەپنىڭ قوللاپ ياردەم بېرىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئاپتونوم رايون مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىن ئىلگىرى كۆچى ئاجرىتىپ، نېفىت ئايرىش ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن ماددى نەرسىلەرنى يۆتكەپ بېرىپ ياردەم قىلدى. ئىشلەپچىقىرىش بىسىستېمىسىنىڭ ئاساسى قۇرۇلۇش ئەترەتلىرى ئۇزۇن مەزگىل كاسىرايوندا يېتىپ قوپۇپ، ماسىتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىلەن بىردەك جەڭ قىلدى، نېفىت مىنىستىرلىكى ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى نېفىت ئايرىش زاۋۇتلىرىدىن تېخىنىك كادىرلار ۋە ئىشچىلارنى يۆتكەپ، سەپلەپ بېرىپ ماسىتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا ياردەم بەردى.

ئوتتۇرىغا قويغان مەھسۇلات تۈرى جەھەتتە «بىر يىل تەييارلىق كۆرۈش، ئۈچ يىلدا ئۆتكەلدىن ئۆتۈش، بەش يىلدا دۆلەت ئىچىدە پۇت دەسسەپ تۇرۇش» تىن ئىبارەت كۆرۈش نىشانىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇردى. مانا بۇ نىھىت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەڭ قىيىنچىلىق مەزگىلىدەردىمۇ ئۇچىقازدەك تەرەققىياتنى قوغدا كەلتۈرەلىشىدىكى مۇھىم سەۋەپلەرنىڭ بىرى.

ئۈچىنچىدىن: پارتىيە رەھبەرلىكى كۈچەيتىلىپ، زاۋۇت باشلىقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش، ئىشلەپ-چىقىرىش ۋە تۇرمۇشتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش فۇنكسىيەسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. ھەم قاتتىق بولغان ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، سىمپنا تاپشۇرۇش ۋە سىمپنا تاپشۇرۇش بىر تۈزۈمى، مەھسۇلاتلارنى تەكشۈرۈش تۈزۈمى، رەھبىرى كادىرلارنىڭ كېچىسى دىۋورنى بولۇش تۈزۈملىرى تۇرغۇ-زۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىنغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ئىنتايىن ياخشى ئورۇندالدى.

تۆتىنچىدىن: ئىنژېنېر تېخنىكا خادىملار ۋە پەن-تەتقىقات خادىملىرىنىڭ رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ ئۆتكەلگە ھۇجۇم قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلىپ، تەتقىق قىلىپ بېرىش مەھسۇلات ياساپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكىلىق مەسىلىلەر تەتقىق قىلىپ ھەل قىلىنغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيلىك نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. بەشىنچىدىن: چوڭ بىرلەشمە جەڭلەر تەشكىللەپ، پۈتۈن كان بويىچە ئىشچىلارنى بىر نىيەتتە بىرلەشتۈرۈپ نىھىت

سۇ ئۈچۈن جەڭ قىلغان كىشىلەر

جېڭ شۇنەن

1959 - يىلى ماناس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى ئېچىپ ئىشلەتكەنلىكتىن، سۇ مەنبەسى يىلدىن يىلغا قۇرۇپ كېتىپ، قاراماي نېفىتلىكىدىكى بىرىنچى سۇ پونكىتىنىڭ سۈيى نېفىتلىكىنىڭ سۇ ئىشلىتىش ئەھتىياجىغا كۈندىن - كۈنگە ماس كەلمەي قالدى. ئىلگىرى 1957 - يىلى نېفىتلىكىنىڭ چارلاش قوشۇنى ئاقبۇلاق رايونىنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىق مەنبەسىنى چارلاپ تەكشۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاقبۇلاقنىڭ يەر ئاستى سۇ زاپىسى ۋە ئۇنىڭ تولۇقلىنىپ تۇرۇش مىقدارىنى ئىلمىي ھالدا ئىگەللەش ئۈچۈن، 30 نەچچە ئىشچىدىن تەركىپ تاپقان گىدرولوگىيىلىك كۈزىتىپ ئۆلچەش ئىتتىپاقى ئىلگىرى - كېيىن شىمالىي قاراغانچى تېغى، جەنسۇيى ئايرىق كۆلى، شەرقىي دەم دەرياسى، غەربىي تۆگە مويناق ئىتتىپاقىدىكى 3600 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى دەم دەرياسى، قاراسۇ دەرياسى، داربىتى دەريالىرىنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىم ۋە تارماق ئېقىمىدا 17 گىدرولوگىيىلىك كۈزىتىپ ئۆلچەش پونكىتى قۇرۇلدى.

گىدرولوگىيىلىك كۈزىتىپ ئۆلچەش پونكىتى ئىگىز ھەم خەتەرلىك بولغان دەرياقىنى، قىساق تار جاي ياكى

كانرايونىمىدىكى ھەرقايسى تۇرمۇش تارماقلىرى، ماشىنا رېمونت زاۋۇتلىرى، قاتناش - تىرانسپورت پونكىتلىرى، ئاساسى قۇرۇلۇش ئەترەتلىرىنىڭ ھەممىسى نەپىس ئايرىش ئىشلەپچىقىرىشنى چۆرىدىگەن ھالدا، نەق مەيدانلارغا بېرىپ مۇلازىمەت قىلدى.

1987 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى بېيجىڭ

بىلدىن چۈشۈپ جۇۋىنى يېشىپ تاشلاپ، ئاپتوموبىلدىكى
نەرسىلەرنى قەزدىن چۈشۈرۈشنى تاپمىدى.

كىشىلەر ئالدىداشچىلىقتا چېدىر قۇرۇۋاتقاندا تۇيۇق
سەزدىن «ھۇ-ھۇ...» دېگەن يىغا ئاۋازى كېلىپ، كۆپ-
چىلىكنى ھەيران قالدۇردى، ئۇ ئەسلى يېقىندىلا ئىچكىر-
دىكى كەسپىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ نېفىتلىككە تەقسىم
قىلىنىپ كەلگەن، ئەمدىلا 19 ياشقا توشقان بىر ئوقۇغۇچى
بولۇپ، بۇنداق تۇرمۇشنى كۆرۈپ باقمىغانىدى.

يەر قاتتىق توغلاپ قالغانلىقتىن، جوتۇ بىلەن بىر
چاپقاندا ئارانلا بىر ئاق ئىز چۈشۈپ قالاتتى، كۆپچىلىك
پەقەتلا سۆكسۆك چېچىپ، قومۇش ئورۇپ ئەكىلىپ، تسوپ-
توپ ئوت قالاپ، يەر يۈزىنى يۇمشۇتۇپ، ئاندىن يەرنى
تۈزەپ ئوردەك كولاپ، قوزۇق قېقىپ، چېدىرنى قۇرۇپ بولدى.
قاراڭغۇ چۈشكەن چاغدا، كۆپچىلىك ئاندىن ئۇن تۈگۈن
قاينىقىدىن ① بىر قازان تاماق ئېتىپ، بىردەمدىلا، تاماقنى
پاپ-پاكىز ئىچىپ بولدى.

قەھرىستان قىشتا، ئەمدىلا قۇرۇلغان چېدىردا بىرىنچى
تۇننى ئۆتكۈزۈشكە، ئۇ سىزگە ئۇنۇتقۇسىز. ئەسلىمە قال
دۇرىدۇ. شۇ كۈنى ئاخشام، بىر كۈن ئالدىراشلىقتا چارچاپ،
توغلاق كەتكەن كۆپچىلىك بالىدۇر دەم ئېلىشنى كۈتەتتى،
كەچلىك تاماقتىن كېيىن، دەريادىكى مۇز تېشىۋىكىدىن
بىر قانچە چىلىك سۇ ئەكىلىپ، ئەمدىلا ئوڭشاپ بولغان
مەش ئۈستىگە قويۇپ ئېسىتىپ، يۈز، پۇتلىرىنى يۇيۇپ
بولغاندىن كېيىن يونقانغا كىرىپ راھەتلىنىپ ياتتى.
لېكىن، يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندىن كېيىن توغلاق ھەمەسى

① شەبىيلىقلار ئېتىدىغان بىر خىل ئاددى تاماق تۈزى.

كۈن چۈشمەيدىغان زىچ ئورمانلىقلاردا قۇرۇلدى، بەزى جاينىڭ ئەتراپىدا تارقاق ئولتۇراقلاشقان چارۋىچى قازاقلار بولغاندىن تاشقىرى بەزى جايلارنى يىل بويى ئادەمزات ئاياق بېسىپ كۆرمىگەن جايلار ئىدى. كىندرو لىوگىيەلىك كۈزىتىپ ئۆلچەش پونكىتى بىلەن قاراماي شەھەر رايونىنىڭ ئەڭ يېقىن ئارىلىقى 80 كىلومېتر، يىراقى 200 كىلومېتردىن ئارتۇق، قوشۇمچە قۇرۇلغان ھاۋارايىنى كۈزىتىش پونكىتىدا ئۈچتىن بەش ئادەمگىچە بار ئىدى، باشقا سۇ پونكىتلىرىدا ئىككىدىن ئادەم بار ئىدى. ئۇلارنىڭ خىزمىتى دەريا سۇ ئېقىمى، مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۈزىتىپ ئۆلچەش ئىدى.

دەسلەپتە قۇرۇلغان بىرىنچى سۇ پونكىتى

1959 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىكى بىر كۈن، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالى بويىدا بىر ئاپتوموبىل سىلكىنىگەن ھالدا كېتىپ بارماقتا ئىدى. ئاپتوموبىلغا ئىككى چېدىر بېسىلغان ۋە جۇۋا كىيىگەن 14 سۇ ئىشچىسى ئولتۇرغانىدى، ئاپتوموبىل ئۈچ سائەتتىن كۆپرەك ماڭغاندىن كېيىن، بىر ئەگىمە تىك قىيادىن چۈشۈپ توختىدى. بۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا قاقاسلىق تاغلار نامايىن بولدى. تاغلار ئازىسىدا بىر دەريا ئېقىنى كېسىپ ئۆتۈلگەن، دەريا بويىدا قوغراق، ئاق تېرەك، جىگدىلەرنىڭ سالماقلاشقان قۇرۇق ئارچىمەقلىرى شۇرغان سوغۇق شامالدا ئىغاڭشىپ تۇراتتى، ئەتراپتا ئادەم قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. ئەترەت باشلىقى ۋاڭ شېيەن كۆپچىلىكنىڭ ئاپتومو-

پۈتۈن دەريا ئېقىمى خۇددى بىر لەپىلىدەپ تۇرغان ئاق
يىللىدەك كۆرۈنەتتى. دەريا سۈيى مۇز ئاستىدا ئاستا-
ئاستا ئېقىپ تۇراتتى. قىش پەسلى ئېقىمىنى ئۆلچىگەندە،
دەريا يۈزىنىڭ ئۆلچەش سىزىقىدىن ھەر بىر 50 سانتىمېتر
ئارىلىق تاشلاپ بىر تۆشۈك ئېچىپ، ئاندىن ئۆلچەش تاخت-
تىسى بىلەن ئېقىم سۈرۈشنى ئۆلچەش ئەسۋابىنى تۆشۈك
كە سېلىپ ئۆلچەيتتى. قىياش بولغان دەريا يۈزىدىكى
مۇزنى چاپقاندا، ئاياق تولا تېپىلىپ كېتىپ، كىشىنى
ئوڭىسىغا چۈشۈرەتتى. دەريا يۈزىدىكى مۇز تېخىمۇ كەپ-
سىز بولۇپ، چېپىش بىلەنلا ئەتراپقا چاچراپ، كىيىم
ياقىسىدىن ئادەم بويىغا كىرىۋالاتتى. خۇدا بىز بىلەن
تېخىمۇ قېرىشقاندا بۈگۈن كۈلگەن تۆشۈكنى شۇ كېچىدىلا
مۇز بىلەن قاپلاپ قويۇپ، كىلەر قېتىم ئېقىم ئۆلچىگەندە
قايتىدىن تۆشۈك ئېچىشقا توغرا كېلەتتى. مۇز ئۈستىدە
پەلەي كىيىپ ئىشلىگەندە ئاغامچا چۈشۈرۈپ، سۇ ئېقىمىنى
ئۆلچەش، خاتىرە ئېلىشقا قولايىمىز بولاتتى. پەلەينى سې-
لىۋەتسە، قول بىردەمدىلا كارغا كەلمەيتتى، بۇ ئاۋارىچىلىق
نى دېمەك، قول قاتتىق توڭلىغانىمىز، سۇ ئېقىمىنى ئۆل-
چەشمۇ بارغانسېرى ئاستىلاپ كېتىپ، مۇز ئۈستىدە دائىم
ئىككى سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى.
ئەمما ھېچكىمۇ قىيىنچىلىق ئالدىدا چېكىنمەي شۇ يىل
قىشتا، دەم دەريا سىمىنىڭ قىش پەسلىدىكى ئېقىم مىقدارى
ھەققىدىكى توغرا ماتېرىياللىرىنى بىرىنچى قېتىم قولغا
كەلتۈردى.

بۇ پۈنكىت يەنە شۇ ئەتراپتىكى 10 نەچچە كىلومېتر
يىراقتىكى ئالتە سۇ قۇدۇقىنى بەلگىلىك ۋاقىتتا كۆزىتىپ

ئويغىنىپ كەتتى، چۈنكى يېپىنىپ ياتقان يوتقانلارنى خۇددى
سوغۇق سۇ چېچىۋەتكەندەك مۇزدەك سوغۇق بولۇپ كەتتى.
شۇڭا، كۆپچىلىك ئۇيقۇدىن ۋاز كېچىپ پىخىملىق كىيىم -
كېچەكلىرىنى كىيىۋېلىپ، قايتىدىن يوتقانغا ئورنىلىپ، بىر-
لىكتە پاراڭلىشىپ ياتاتتى. تاڭ ئاتارغا يېقىن مەش
ئۈستىگە ئىستىپ قويغان سۈنىي ئالىمقاچان مۇز بولۇپ
قېتىپ قالغانلىقىنى كۆردى. ئىككىنچى كۈنى، كۆپچىلىك
چېدىر ئەتراپىنى قېلىن ھەم ئىگىز توپا بىلەن قورشاپ،
كەچتە نۆۋەت بىلەن دىئورنى بولۇپ، ئوت قالاپ توڭلاپ
قېلىشىدىن ساقلىنىدى.

بارگاھ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىرىنچى خىزمەت ئۆل
چەش كۆۋرۈكىنى ياساش بولۇپ، بۇ كۆۋرۈكنى چوقۇم قىشتا
ياساپ بولۇش لازىم ئىدى. چۈنكى باھار كېلىپ مۇز
ئېرىپ، كەلكۈن كەلسە كۆۋرۈك ياساش مۇمكىن ئەمەس
ئىدى. ئەترەت باشلىقى ۋاڭ شېيەننىڭ يەتتە كچلىكىدە كۆپ
چىلىك قاتتىق سوغۇققا قارىماي، 20 نەچچە مېتر كەڭلىك
تىكى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا، ئۇزۇنلىقى ئۈچ مېتر،
توملىقى 14 سانتىمېتردىكى تۆت پولات تۇرۇپىسىنى تۇرغۇزۇپ،
قارىمۇ - قارشى بولۇپ تۇرغان ئىككى قىرغاقنىڭ كۆۋرۈك
تۈۋرۈكىنى دەريادىن تاش كۆتىرىپ قالاپ چىقىپ بىر
تال بارماقتەك پولات ئاغامچىسىنى پولات تۇرۇپىسىغا تارتىپ
باغلاپ پولات ئاغامچىسىدا ئادەم تۇرغىلى بولىدىغان ئاسما
كۆۋرۈك قۇراشتۇرۇلدى، مانا بۇ سۇ ئىشچىلىرىنىڭ دائىم
ئىشلەيدىغان ئىش ئورنى بولۇپ قالدى.
قىشتىكى دەم دەرياسىدا بىر قەۋەت 50 سانتىمېتر
قېلىنلىقتا مۇز قاتقان بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندا

ئالدى. باھارنىڭ كېلىشى بىلەن سۇ پونكىتىغا يېڭى ھايات قوشۇلۇپ، سۇ ئىشچىلىرىغا يېڭى خوشاللىق ئېلىپ كەلدى. باھار كېلىپ گۈللەر ئېچىلغان مەزگىلدە، كۆپچىلىك شۇ جايدا توپا قېزىپ كېسەك قۇيۇپ، ئۆزلىرى قول سېلىپ، ھەرقايسى 10 نەچچە كۋادرات مېتر كېلىدىغان ئىككى زېمىنغا سېلىپ دەريا ياقىسىدىن يەنە يېرىم مو بوز يەر ئېچىپ، بەيسەي، قاپاق، ياڭيۇ قاتارلىقلارنى تېرىپ قويدى.

پونكىتنى ئائىلە قىلىش

كىمدرولوكىيەلىك كۈزىتىپ ئۆلچەش پونكىتى سۇ ئىشچىلىرىنىڭ ئىشلەيدىغان، ئۆگىنىش قىلىدىغان جايلىرى، شۇنداقلا سۇ ئىشچىلىرىنىڭ ئائىلىسى بولۇپ قالدى. 1960 — 1961 - يىلغىچە سۇ پونكىتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك قۇرۇشقا باشلىدى. شۇ يىللىرى قۇرۇلغان 10 نەچچە سۇ پونكىتىنىڭ بەزىلىرى شۇ جايدىكى چارۋىچىلارنىڭ كېرەك سىز سېمىر قورۇلىرىنىڭ ئەسكى تاملىرىدىن پايدىلىنىپ قۇرۇلدى، مۇتلەق كۆپ قىسىملىرى سۇ ئىشچىلىرىنىڭ ئۆزلىرى قول سېلىش ئارقىلىق ئۆز جايىدىن ماتېرىيال ئىزدەپ ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى ئور كولاپ، شۇ جايدىن توغراق، تېرەكلەرنى كېسىپ لىم قىلىپ، قومۇش، تال چىۋىقلىرىنى ئۆگزىگە يېپىپ، بىر قەۋەت لاي بېرىپ، سۇ پونكىتلىرىنى قۇردى، سۇ ئىشچىلىرى قىزىقارلىق بىلەن «زېمىننىڭ ھەم پاكار ھەم قاراڭغۇ ئىكەنلىكىگە قارىماي، قىشتا ئىسسىق، يازدا سالقۇن بولىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار» دېيىشەتتى. بۇ ئۆيلەرنىڭ كۆلىمىلا كىچىك، ئادەتتە

ئۆلچەش ۋە زىچىسىنى ئۈستىگە ئالغان، بىر قەتئىيلىق كۆز
تەستى 20 نەچچە كىلومېتر يولنى پىيادە مەڭگىپ بېرىپ -
كېلىشكە توغرا كېلىدۇ، بىر قەتئىي بۇ پۈتكۈچتە ئىشلەۋات
قان يولداش لى زىچىنىڭ سۇ قۇدۇقىنى كۆزىتىپ بولۇپ
دەرھال قايتىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، تىۋىقسىز 7، 8
بال قاتتىق بوران چىقىپ كېتىپ، بوران قارلارنى ئۇچرى
تىپ، لى زىچىنىڭ كۆزىنىمۇ ئاچقۇزمايتتى. ئۇ بورانغا قارشى
ئادەتتە بىر سائەتتە مەڭگىپ بولىدىغان يولنى ئۈچ سائەت
تىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئاران مەڭگىپ بولدى، ئۇ سۇ
پۈتكۈچىغا قايتىپ كەلگەندە، تەكشۈرۈپ تەجرىبە قىلىش
ئۈچۈن قاراماغا ئەۋەتىشكە ئېلىپ كەلگەن سۇ توشتۇرۇلغان
ئەۋرىشكە پۈتۈلگۈسىنىڭ قەتئىي يېرىلىپ كەتكەنلىكىنى باي
قىدى. شۇ چاغدا چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتىن ئاشقاندى.
يولداشلار ئۇنىڭغا بۇ قەتئىي سۇ ئەۋرىشكىسى ئېلىنىمسا
مەيلى بولدى قىل دەپ نەسىھەت بەرگەن ئىدى. لېكىن،
كىشىلەر تەرىپىدىن چوس مەچەز دەپ قارالغان لى زىچىنىڭ
قايتىمىدىن ئىككى پۈتۈلكا تېپىپ يەنە قايتىپ بېرىپ كەچ
سائەت ۱۰ دىن ئاشقاندا، باش - كۆزلىرى قار بولغان ھالدا
ھاسىراپ پۈتكۈچىغا يېتىپ كەلدى. كۆپچىلىك ئۇنىڭ بۇ
ھالىتىنى كۆرۈپ دەرھال ئۇنىڭغا يازدەملىشىپ ئۈستىدىكى
قارنى قېقىپ بېرىپ، تاماق سۇندى. ئەمما ئۇ ھېچنەمگە
قارىماي، ئالدىراشچىلىقتا پاختىلىق چاپىنىنىڭ ئالدىنى
ئېچىپ قوينىدىن ئىككى پۈتۈلكا سۇ ئەۋرىشكىسىنى ئېلىپ
چىقتى، كۆپچىلىك بۇ ئىككى پۈتۈلكا سۇ ئەۋرىشكىسىنى
كۆرۈپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

بىرىنچى قىش ئۆتۈپ كېتىپ، ئىللىق باھارنى قارشى

لىمەنتى. چاچلىرى ئۆسۈپ كەتسە ئۆز ئارا چۈشۈرۈپ قوي-
دى، گەرچە چاچلىرى چالا - بۇلا چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، سەت
دەپ بىلمەي، ئەكسىچە ناھايىتى قىزىقارلىق ھېس قىلاتتى.
تاماق ئېتىشقا كەلسەك تېخىمۇ قىزىقارلىق بولۇپ، ئېتىم
دىغان ياخشى تامىقى ئۇن تۈگۈن قاينىقى ئۈنىگۈدىن قالسا،
قازان نېمى، بوش ۋاقىت بولسا ئۇلار بىر نەچچە قازان
نېمىنى پۇشۇرۇپ، بىر قانچە كۈن يەيتتى، ئۈنىگۈدىن كېيىن
كىسى تالقانىدى. ئادەتتە كەلكۈن مەزگىلىدە، ئېقىم ئۆلچەش
ئىشلىرى جىددى بولۇپ كەتكەنلىكتىن تاماق ئېتىمىدىغان
ۋاقىت يوق ئىدى، شۇڭا، ئۇلار بىر نەچچە جىڭ تالاقان
قورۇۋالاتتى، بەزىلىرى كىچىك خالىغا سېلىپ بويىنغا
ئېسىۋالاتتى، قوساقلىرى ئاچقاندا، تالقانلىرىنى يەپ دەريا
سۈيىنى ئىچەتتى، شۇ يىللىرى ئۇلار ھەر كۈنى ناھايىتى
ئاددىي تاماقلارنى يېسىمۇ سۇ ئېقىمىنى ئۆلچەشكە يە
قېتىمۇ سەل قارىمىغانىدى.

سۇ پۈنكىتىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ بايرام دەم ئېلىش
كۈنلىرى يوق ئىدى. 1962 - يىلى شىئەن نېفىت تېخنىكومىنى
پۈتتۈرۈپ كانغا سۇ ئىشچىسى بولۇپ كەلگەن يولداش جاڭ
زۇڭفۇ ئۇزۇن مۇددەت سۇ پۈنكىتىدا ئىشلەگەنلىكتىن قاراماي
شەھەر رايونىنىڭ گۈزەل ئىزنالىرىمۇ، ئۇنىڭ ئېسىدىن
كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. بىر قېتىم، ئۇ ئايالىنى نوپۇسقا ئې-
لىش ئىشى توغرىلىق قاراماي شەھەرلىك ئېلېكتىر زاۋۇتىنىڭ
رەھبىرىنى ئىزدەپ كەلگەن، ماشىنىدىن چۈشكەندىن كېيىن،
بىر قانچە يەرنى چۆگەلەپ ئېلېكتىر زاۋۇتىنىڭ ئورگىنىنى
تاپالمىغانىدى.

سۇ پۈنكىتىنىڭ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى

يەتتە، سەككىز كۋادرات مېتر بولۇپ، ئىككى قاتار سەپەر
كارۋىتىنى قۇرغىلى بولۇپ، تاماق، دەم ئېلىشنىڭ ھەممىسى
مۇشۇ بىر نەچچە كۋادرات كەڭلىكتىكى زېمىلنىڭدا
بولاتتى.

قاراسۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى سۇ پونكىتىدا
مۇنداق بىر ئىش يۈز بەرگەن، بىر كۈنى ئاشخانىسى، بۇ
پونكىتتا ئىشلەيدىغان لىدىر تېمەنۇپىن، لىۋسۇڭپىڭ ئۇخلاۋات-
قاندا ئوت ئىسىدىن قاقىلىپ ئويغىنىپ كېتىپ قارىسا،
كارىۋاتىنىڭ پۇت تەرىپى كۈيۈۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ، ئوت
يالقۇنىدىن پۈتۈن ئۆيىنىڭ ئىس - تۈتەك بولۇپ كەتكەن-
لىكىنى كۆرۈشكە بولاتتى، ئۇلار ئىسىدىن قاقىلىپ چۈش-
كۈرۈپ، كۆزلىرىدىن ياش توختىماي ئاققانلىقىغا قارىماي
توپا تاشلاپ، سۇ چېچىپ، بىردەمدىلا ئوتنى ئۆچۈرۋالىدۇ،
ئوتقا چالا كۆيگەن يوتقان - كۆرپە ھۆل بولۇپ، پۇرلىشىپ،
«كالا قېرىنى» غا ئوخشاپلا قاپتۇ، ئۇلار ئامالسىزدىن سوغۇق
كېچىدە توڭلاپ تاڭ ئاتقۇزدى. ئەسلىدە بۇ قېتىمقى ئوت
كېتىشنىڭ سەۋەبى زېمىلنىڭ تارلىقىدىن كارىۋاتلارنىڭ
بېشى تام مەشكە (خوچاڭ) تاقىلىپ تۇرغانلىقتىن، يوتقان -
كۆرپىلەرگە ئوت تۇتۇشۇپ كەتكەنىكەن.

30 نەچچە نەپەر سۇ ئىشچىسىنىڭ 13 نەپىرى چوڭ،
ئوتتۇرا شەھەرلەردىكى ئالى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، تەقسىم
قىلىنىپ كەلگەن ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئۇلار دەسلەپتە ئانچە
كۆنەلمىغانىدى، لېكىن، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ يەرنىڭ
تۇرمۇشىغا ئادەتلىنىپ كەتتى، كىيىملىرى يېرىتىلىپ كەتسە
ئۆزلىرى يامىدى، گەرچە ئانچە ياخشى يامىيالمىغان بولسىمۇ،
ئەمما ئۆزلىرىنىڭ كىيىم ياماشنى ئۆگىنىۋالغانلىقىغا پەخىر -

ۋاقىتتا ئۇلار داۋاملىق كۆكتات پىيالىمايتتى، ئەمما ئۆز-
لىرى ياسىغان ئوۋ تۇتۇش سايمانلىرى بىلەن توشقان،
جەردەن تۇتۇپ، مۈگۈ، ياۋا سەي، يىغىپ كېلىپ تۇرمۇشلار
رىنى ياخشىلايتتى، كېيىن، بۇ يولداشلار مۇشۇ پونكىتتا
تۇرۇپ بالىلىق بولۇپ، يېڭى بىر ئەۋلات تەربىيەلەپ يىتىش
تۈردى، بۇ يەرلىك بالىلارنىڭ ئوقۇشقا كىرىش ۋاقتى تو-
شۇپ، تىزىمگە ئېلىنغاندا، مۇئەللىم: «ئۆيىڭىز نەدە؟» دەپ
بىر بالىدىن سورىسا، گۆدەك بالا سەمىمىيلىك بىلەن: «ئۆ-
يۈم سۇ پونكىتىدا» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بالىلارنىڭ ھەقى-
قەتەنمۇ خاتا سۆزلىمىگە ئىلگىرى كىم ئىنكار قىلالايدۇ.

كەلكۈن بىلەن ئۈچ كىچە - كۈندۈز جەڭ قىلىش

تۇرمۇشتىكى قانچىلىغان ئىشلار خۇددى سۇغا ئوخشاش
ئېقىش جەريانىدا يوقاپ كېتىدۇ، لېكىن بەزى ئىشلار
كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدا مەڭگۈ قېلىپ، ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ئو-
ڭاي ئۆچمەيدۇ...

سۇ ئىشچىلىرىنىڭ داۋاملىق ئېغىزدىن چۈشۈرمەيدىغان
ئالاھىدە بىر ئىش، 1966 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا،
قاراماياغا 170 كىلومېتر كېلىدىغان دەمنىڭ يۇقىرى ئېقىمى-
دىكى كۈزىتىش پونكىتىدا، تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان
ئالاھىدە چوڭ كەلكۈن كەلدى، بۇ پونكىتتا چىڭ تۇرۇپ
ئىشلەپ كېلىۋاتقان سۇ ئىشچىسى ۋاڭ گورۇي، لى ياۋدې
قاتارلىق ئىككى يولداش كەلكۈن بىلەن توپ - توغرا ئۈچ
كىچە - كۈندۈز ئېلىشقانىدى.

ھەر يىلى 4 - 5 - ئايلاردا سۇ ئىشچىلىرىنىڭ ئەڭ

ناھايىتى كەمچىل بولۇپ، نورمال ئەھۋال ئاستىدا، بىر
ئايدا ئىككى قېتىم گېزىت كېلەتتى، نورمال بولغان چاغدا
بېرىم ئايدا بىر قېتىمىمۇ گېزىت كەلمەيتتى، بەزى پۈنكىتتە-
لاردا ھەتتا رادىئومۇ يوق، سۇ ئىشچىلىرىنىڭ ھەممىسى
20 نەچچە ياشلاردىكى تېتەك، شوق يىگىتلەر ئىدى، ئۇلار
بۇنداق زېرىكىشلەرنى خالىماي، ئۆزلىرى باش قاتۇرۇپ،
مول كۆپ خىلدىكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى
ئىجات قىلىدى، ئەدەبىياتقا قىزىقىدىغانلار باشقىلارغا
يىراق ئىچكى ئۆلىكىلەردىن پوچتا ئارقىلىق قىزىقىدىغان
كىتابلىرىنى ئەۋەتىشنى ھاۋالە قىلاتتى؛ ساز چالىدىغانلار
باشقىلارنىڭ سىكرۇپكا، ئەرخۇ، نەي، ئېغىز گارمۇنىسى
سېتىپ ئەكىلىپ بېرىشنى تاپشۇراتتى. گەرچە بىر پۈنكىتتە
ئىككى ئادەم بولسىمۇ، لېكىن مۇزىكا، ناخشا سادالىرى
بىپايان جانگالدا داۋاملىق ياڭراپ تۇراتتى. ئىككىيلەن
سۇ مىقدارىنى ئۆلچەپ بولغاندىن كېيىن، تاش ئېتىشىش،
تاققا چىقىش، يۈگۈرۈش، كۈچ سىناش، چېلىش، شاخما
ئويناش — مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۈزەتتى. بەزىدە خوشاللىقلىرى
دىن تاماق ئېتىپ ئېچىشىمۇ ئۇنتۇپ قالاتتى. ئۇلار قىز-
قارلىق بىلەن بۇ خىل پائالىيەتنى «تەنتەربىيە يىغىنى»
دەپ ئاتايتتى.

سۇ پۈنكىتىنىڭ خىزمەتتىكى بىر نىيەتتە ئوبدان ئىش-
لەش ئۈچۈن لى زېچىڭ، لىيۇ سۇڭچىڭ، لىيۇ جىدې، جاك زوفۇ،
لى ياۋدى، ۋاك گورۇي، جاك مىڭجاڭ قاتارلىق 10 نەچچە
يولداش ئىلگىرى - كېيىن بالا - چاقىلىرىنى سۇ پۈنكىتىگە
ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇلار 10 نەچچە كۋادرات مېتر يەرنى
كولاپ زېمىنغا ياساپ، ئۇنى ئۆي قىلغانىدى. سېرىقتال

تۇرۇپ ئېقىمنى ئۆلچەيتتى. باھار مەزگىلى يۈزىگە قونغان
پاشا، ھاشارەتلەرنى قورۇشقا مۇ ئۆلچەيدى، يۈز - كۆزلىرى
نى چاقتۇرتۇپ ئىشتەۋالاتتى.

ئەككىنچى كۈنى چۈشتىن كېيىن، تاسادىپىي بىر ئەھۋال
يۈز بەردى، دەريا يۈزىدە چارۋىچىلارنىڭ قوي - قوتانلىرى
دىكى ياغاچ، ئىشكىلىرى يەنە كالا، قوي، ئاتلىرىنى كەلگۈن
ئىپقىتىپ كېلىپ، ئىپقىم ئۆلچەشكە بارغانسېرى تېخىمۇ
قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. تۇيۇقسىز، بىر چوڭ ئىپقىم كېلىپ
ئىككى مېتىر ئىگىزلىكتىكى بىر تال توم ياغاچنى يۆگەپ
ئەكىلىپ، تارسلا قىلىپ ئۆلچەش تاختىسىغا ئۇرۇپ، ئىپقىم
سۈرئىتىنى ئۆلچەش ئەسۋابىنى ئىپلىپ كەتتى. بۇ چاغدا
ۋاڭ گورۇي ھەممىنى ئۇنتىغان ھالدا، كىيىملىرىنى دەرھال
سېلىپ كەلگۈنگە ئۆزىنى تاشلاپ ئىپقىم ئۆلچەش ئەسۋابىنى
ئىپلىپ چىقماقچى بولغان شۇنداق جەددى پەيتتە، بىر
چەتتە ماتېرىيال خاتىرىلەۋاتقان لى ياۋدې كاپىمىدە ۋاڭ
گورۇينى قۇچاقلىۋېلىپ: «ۋاڭ ئۇستام، بۇ بەك خەتەرلىك»
دەيدۇ. ۋاڭ گورۇي كەلگۈن ئاققۇزۇپ كەتكەن ئىپقىم ئۆل
چەش ئەسۋابىغا قاراپ، كۆزىدىن تارام - تارام ياش
تۆككەنىدى.

ئۈچىنچى كۈنى چۈشتىن كېيىن، كەلگۈن ئۆرلەپ ئۆل
چەش كۆۋرۈكىگە يەتتى. بۇ چاغدا، ۋاڭ گورۇي دولقۇن
ئۈستىدە تۇرۇپ ئىپقىم ئۆلچىدى، پۇشاقلىرىغىچە ئاللىقاچان
سۇغا چىلانغانىدى، دەھشەت كەلگەن كەلگۈن دەريا قېنى
دىكى تاشلارنى ئېقىتقاندا گۈلدۈرلىگەن ئاۋاز چىقاتتى. بۇ
ئەھۋال، بۇ كۆرۈنۈش، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلاردەك قەيسەر
ئىرادىلىك - يۈرەكلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتەتتى. بۇ ئىككىسىمۇ

ئالدىنراش كۈنلىرى ئىدى. چۈنكى كەلكۈن مەزگىلىدىكى ئې-
قىم مىقدارى كەڭ، سۈرئىتى تېز، ھەر قېتىملىق كۈزىتىش
ۋاقتى ئۇزۇن بولغانلىقتىن، سۇ ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئا-
ساسەن ۋاقتى - ۋاقتىدا كۈزىتىپ تۇراتتى. باشقا يىللاردا
دەريانىڭ ئەڭ يۇقىرى كەلكۈن پەللىسى سىكۇنتىغا 100
كۈپىتىن سىكۇنتىغا 140 كۆپ ئەتراپىغىچە بولاتتى. شۇ يىلى
كەلكۈن پەللىسى، سىكۇنتىغا 140 كۆپىغا يەتكەندىن كېيىنمۇ
سۇ ئورنى يەنىلا يۇقىرى ئۆرلەپ، ئېقىشى تېز بولغان
كەلكۈن لاي - قۇمنى ئاغدۇرۇپ، نەچچە مېتىر ئىگىزلىكتە
دولقۇن چىقىرىپ، گۈكۈرەپ چۈشەتتى. لىڭشىپ تۇرغان سىم
ئاغامچا كۆۋرۈكتە ئىشلەش ئۇياقتا تۇرسۇن، (بۇ پونكىتنىڭ
سۇ ئۆلچەش كۆۋرۈكى، 4 تال پولات سىم، ئاستى - ئۈستى
ئىككى تالدىن تارتىلغان سىم ئاغامچا كۆۋرۈك) قىرغاققا
تۇرسىڭىزمۇ بېشىڭىز قېيىپ، كۆزلىرىڭىز قاراڭغۇلىشىپ،
يۈرىكىڭىز سالىدۇ.

ئەمما سۇ ئىشچىلىرى بارغانسېرى جىددى كەلگەن
كەلكۈننى كۆرۈپ، خوشال بولۇپ كېتەتتى. بىر يىل 360
كۈن، سۇ ئىشچىلىرى ھەر كۈنى سۇ ئېقىم مىقدارىنى ئۆل-
چەپ كۈزىتىشتە، سۇنىڭ ئەڭ يۇقىرى كەلكۈن پەللىسىگە
يېتىشىغا تەشنا بولاتتى! ياش ئىشچى لى ياۋدى خوشاللىقىدا
بىردەممۇ ئۆلچەش كۆۋرۈكىدىن ئايرىلمايتتى؛ ۋاڭ گورۇي
خۇددى بىر باتۇردەك زەنجىرلىق كۆۋرۈك ئۈستىدە يۈرۈپ -
تۇرۇپ ئېقىم ئۆلچەيتتى. كەلكۈن ئۆزلىگەنسېرى ئېقىمنى
ئۆلچەش قېتىم سانى بارغانسېرى ئېشىپ تۇراتتى، ئۇلار
ئېقىمنى دەريا قىرغىقىدىن دەريا مەركىزىگىچە ئۆلچەپ بول-
مايلا سۇ ئورنى ئۆزگىرەتتى. شۇڭا ئۇلار توختىماي يۈرۈپ -

بەرداشلىق بېرەلمىسۇن. ياش ئەزەلە خوتۇن ئالدىراپ نىمە
 قىلىشنى بىلمەي قالدى، ئۇلار ھەرقايسى سۇ پونكىتىنىڭ
 ئىككى يىل ئىچىدە قاتناش قۇرالى كەمچىل ۋە داۋالاش
 شارائىتى ناچار بولغانلىقتىن، 3 نەپەر بوۋاق بالىنىڭ بىخە-
 تىگە قارشى ئۆلۈپ كەتكەن ئەھۋالىنى كۆز ئالدىغا كەل-
 تۈرۈپ غەم - قايغۇغا چۈشۈپ، كۆزلىرىدىن ياش تاراملايتتى.
 بۇ پونكىتقا يېقىنراق جايدا يېزا ئىگىلىك 7 - دىۋىزى-
 يەنىڭ 3 - باشقۇرۇش ئورنىدا كۆمۈر قېزىۋاتقان ھەربىي
 بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىرلىنىڭ بىر ئىسمى بار ئىدى. لىيۇ
 سۇڭپىڭ ئۆزىنىڭ بالىسىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، كېچىلەپ
 كانغا كېلىپ، لىيەندۇيدىن ساقلىقنى ساقلاش خادىمىنى
 باشلاپ كېلىپ، بالىنىڭ كېسەلىنى كۆرسەتتى، لېكىن، لىيەن-
 دۇيىنىڭ ئاسسا ئوكۇل قويۇش ئۈسكۈنىلىرى بولمىغانلىقتىن،
 دورا ئىچكىزۈپ، ئوكۇل قويغان بولسىمۇ ئۆلۈم بەرمىدى.
 بالىنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلاشقان كېسەلىدىن ئۈمۈتسىز-
 لەنگەن ئاتا - ئانىسى يىغلاپ ئىچى سېرىلاتتى. بۇ خەۋەر
 تېزلا كۆمۈر كاندىكى ياڭ يىڭجاڭغا يەتتى، ياڭ يىڭجاڭ
 كېچىدە لىيۇسۇڭپىڭنى تېپىپ، ئامال قىلدى. ياڭ يىڭجاڭ
 ئويلىنىپ بېقىپ كاندا دەرھال بارىدىغان ئاپتوموبىل يوق.
 شۇڭا بىر ئات ئارىيەت بېرىپ، دەرھال ئاقبۇلاققا بېرىپ
 قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلىنى ئېلىپ كېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.
 يەنە شۇ كۈنى كەچتە، ياڭ يىڭجاڭ كىچىك بىر خالىتىغا
 قوناق قاقچىلاپ كېلىپ: «ئات چارچاپ يولدا ۋاقىتلىرىمىزنى
 ئېلىپ قويماستىن ئۈچۈن بۇ يەرنى ئالغاچ كەت» دېدى.
 ياڭ يىڭجاڭنىڭ قىزغىن غەمخورلىقىدىن لىيۇسۇڭپىڭ تە-
 سىرلىنىپ كېچىچە دۇخلىمايلا قالماي، ئىككىنچى كۈنى سەھەر

ھايات خەۋىسىگە پىسەنت قىلىساي قۇشاقلىرىدىكى ئەسۋاب،
ماتېرىياللارنى چىڭ تۇتۇپلاپ، سىم ئاغامچا كۆۋرۈكىنىڭ
ئىششىغا ئەگىشىپ، بىر - بىرىگە قاراپ، خوشاللىق بىلەن
كۈلۈشەتتى.

بۇ ئۈچ كىچىگە - كۈندۈزدە، ئۇلار بىر سائەتمۇ دەم
ئالالمىدى، كۆزلىرىنىمۇ ئىلمىدى، پەقەت نۆۋەت بىلەن
تۆت ۋاق ئۇن تۈگۈن قاينىقىنى ئىچكەندى. ئاخىرى ئۇلار
خەتەرلىكنى يېڭىپ، ھەر بىر سىكۇنتىغا ئېقىم سۈرئىتى
200 كۇپقا يېتىدىغان تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى كەلكۈن
پەللىسى بولغان بۇ قىممەتلىك ماتېرىيالنى قولغا
كەلتۈردى.

ئۇزۇن مۇساپە بېسىپ بالا قۇتقۇزۇش

1963 - يىلى 11 - ئاينىڭ بىر كۈنى، ئاقبۇلاق تەرەپ -
كە بارىدىغان جاڭگاللىقتا قوڭۇر ئات بىلەن شامالغا قار -
شى تېز چېپىپ كېلىۋاتقان كىشى تۆمۈر تام (تېشەنگۈ)
سۇ پونكىتىدا ئىشلەيدىغان يولداش لىۋ سۇڭچىڭ ئىدى.
شۇ مەزگىل ئات ئۈستىدە كېلىۋاتقان لىۋ سۇڭچىڭ ئىچى
تىتىلىدىغان ھالدا سۇ پونكىتىدا قاتتىق قىزىپ ھاياتى
خەۋپ ئالدىدا تۇرغان ئۇماق بالىسىغا ئەنسىرەيتتى. بىر
ھەپتىدىن ئىلگىرى، كىچىك ئوغلى دۇنياغا كېلىپ، ياش
ئەر - خوتۇن خوشاللىققا چۈمگەندى. لېكىن، بىرنەچچە
كۈندىن كېيىن، بوۋاقنىڭ كىندىكى يالىۋۇغلىنىپ، قىزىت -
جىسى ئۆرلەپ، تارتىشىپ قالاتتى، تۇغۇلغىنىغا ئەمدىلا يەتتە
كۈن بولغان بالا قانداقمۇ بۇنداق ئىپتىخار كېسەل ئازابىغا

كېلىشتى، ھەت - بايراملارنى بولسا، ئۆز ئارا سوغا بېرىپ شېپ كەلدى. ئادەتتە قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتاتلارنى ئۆز ئارا ئەكىلىپ بېرىشەتتى. ليۇ سۇڭپىڭ ياكە يىڭجاشنىڭ ئات بېرىپ بالىنى قۇتقۇزۇشتەك مېھرى - شەپقەتتىن خاتىرىلەش ئۈچۈن بالىسىنىڭ ئىسمىنى ليۇ جىيەنجۈن دەپ قويدى.

قىيىن ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتۈش

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تۇرمۇش بۇيۇملىرى كام - چىل ۋاقىتتا، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى قىيىن ئىدى، يەنە كېلىپ سۇ ئىشچىلىرى ئالاھىدە مۇھىتتا تۇرغانلىقتىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تېخىمۇ تەس ئىدى. شۇ چاغدا پۈتۈن ئەترەتتە ئىككى دىئورنى ئاپتوموبىلى بار بولۇپ، بەزىدە ئاپتوموبىلدىن كاشىلا چېتىپ قاراماڭغا رېمونت قىلىش توغرا كەلگەندە، بىر ئاي، يېرىم ئايدەك ۋاقىتتىمۇ قايتىپ كېلەلمەيتتى. قىشتا قارقىلىق بولۇپ يولنى توسۇ - ۋالاتتى، يازدىكى كەلكۈن پەسىلىدە ئاپتوموبىل داۋاملىق كىرەلمەيتتى. شۇڭا، بەزى سۇ پونكىتىدا بىر نەچچە قېتىم قازان ئېسىلماي قالغان كۈنلىرىمۇ بولغان،

1964 - يىلى يازدا، ئاپتوموبىل قاتناش مەسىلىسى تۈپەيلىدىن، دارىنى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى سۇ پونكىتىغا ئىككى ئاي ئاشلىق، كۆكتات يەتكۈزۈپ بېرىلمىدى. بۇ پونكىتتا ئىشلەيدىغان يولداش شاۋجېڭشۈەن، ساۋخۇڭ - جاك كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغۇدەك غەيرەت بىلەن ئاچ - لىققا بەرداشلىق بېرىپ داۋاملىق ئىشلەپ، ئۆلۈم تەھدىدىگە قارشى قەيسەرلىك بىلەن ئېلىشتى.

سانئەت ئالتىمدىن ئاشقاندا ئات بىلەن يولغا چىقتى.
ئىچى تىت - تىت بولۇپ تۇرغان ليۇ سۇڭچىڭ ئاتقا
ھىنىشكىلا ئاتنى قاتتىق قامچىلاپ چاپدۇردى، لېكىن ئانچە
يىراق چاپماي، بىر دۆڭدىن چۈشكەندە ليۇ سۇڭچىڭ ئات
تىن يىقىلىپ چۈشتى. پۈتۈن بەدەنلىرى ئاغىرىپ كەتكەن
ليۇ سۇڭچىڭ ئۆزىنىڭ ئادەتتە ئات ھىنىشمايدىغانلىقىنى
سەزدى، ئەمما خەۋپ ئۈستىدە ياتقان بالىنى ئويلاپ،
ھېچنىمىگە قارىماستىن، قايتا ئاتقا مېنىپ، ئىككى پۇتىنى
ئاتنىڭ بېغىرىغا چىڭ قىسىپ، تىزگىنىنى چىڭ تارتىپ،
ئاقبۇلاققا قاراپ ئۇچقاندەك چاپتى.

چۈشتىن كېيىن، ئاتنىڭ سۈرئىتى بارغانسېرى ئاستى-
لاپ كەتتى، ئاتنىڭ ھېرىپ قالغانلىقى ليۇ سۇڭچىڭنىڭ
كۆڭۈلىدە ناھايىتى ئېنىق، لېكىن ئۇ كۈننىڭ غەربىگە
ئولتۇرۇشۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئاتتىن چۈشتى، ئۇ ئات
تۈستىدە 7 - 8 سانئەت ئولتۇرۇپ، ئىككى كاسسىمىنىڭ سۈرۈ-
لۈپ كېتىپ، يول مېڭىشقا پۇتى ئاران كەلسەمۇ ئاتنى
يېتىلەپ، چۈشتىن كېيىن سانئەت ئالتىمدىن ئاشقاندا، ئۇ
توپتوغرا 100 نەچچە كىلومېتر مېڭىپ، ئاقبۇلاققا يەتتى.
سۇ گىدرولوگىيە ئەترىتىدىكى (سۇيۇشۇپ) رەھبەرلەر ليۇ-
سۇڭچىڭنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، دەرھال دىئورنى ئاپتوموبىلىنى
ئورۇنلاشتۇرۇپ، كېچىچە تۆمۈر تام سۇ پۇتلىقىغا يېتىپ،
شۇ كۈنى ئاخشى بىۋاقىتى قاراماغا ئېلىپ كەلدى.
داۋالاش جىددى بولغانلىقتىن، بالا قۇتقۇزۇلۇپ قالدى.
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ليۇ سۇڭچىڭ كۆمۈر كانىدىكى
جوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەڭچىلەرگە بېلىق بىلەن سۈدەك
خۇستىلۇق مۇھەببەت ئورنۇتۇپ، داۋاملىق قويۇق بېرىپ -

چاغدا، ئىشقا كىرگىلى ئۇزۇن بولمىغان، يېشى تېخى 17 ياشقا توغرىمىغان يولداش ساۋخۇجىلارنىڭ تاماق يىگەندە كۆزىدىن داۋاملىق ياش ئېقىپ، ئىشتەھايى تۇتۇلۇپ تامىقىمۇ ئازىيىپ، كۈندىن - كۈنگە ئورۇقلاپ كەتتى. ئەمما، ئۇلار ھەر كۈندىكى مەزگىللىك سۇ كۆزىتىپ، ئۆلچەشنى باشتىن - ئاخىرى ئۇنتىمىغان. كېيىن لاياۋ، شياۋساۋنىڭ كۈندىن - كۈنگە ساغرىپ كەتكەن يۈزىنى بايقىغان. شياۋساۋمۇ لاۋ - شاۋنىڭ ساغرىپ ئېشىپ كەتكەن يۈزىنى بايقاپ، قولى بىلەن مۇسكۇلىنى باسقاندا، چوڭقۇر ئىز چۈشۈپ، ئۇزاق قىچە ئەسلىگە كەلمەيتتى. ئۇ ئىككىسى پۈتۈن بەدەنلىرىنىڭ بوشاپ، بىر ئازمۇ قۇۋۋەت قالمىغانلىقىنى ھېس قىلاتتى. بىر كۈنى لاۋشياۋ دەريا بۈزىدە ئېقىم ئۆلچەۋېتىپ، ئېقىم سۈرئىتىنى ئۆلچەش ئەسۋابىنى كۆتەرگەن چاغدا، بەدەنلىرى ئېغىرلىشىپ، كۆزلىرىدىن ئوت چىقىپ، بېشى ئايلىنىپ، كۆپىيىدە قىلىپ ئەسۋاب بىلەن بىللە دەرياغا چۈشۈپ كەتتى، تەلىيىگە كەلگۈن مەزگىلى ئۆتۈپ كېتىپ، دەريا سۈيى تېپىزلاپ قالغانىدى. ئۇ بىراز تېپىرلاپ، ئورنىدىن تۈرۈپ كەتتى. ئەترەت رەھبەرلىرى ئۇلارغا ئاشلىق، سەي ئەكىلىپ بەرگەن چاغدا، ئۇلارنىڭ قوساقلىرى ئېچىپ، پۈتۈن بەدەنلىرىنىڭ ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ۋە مېڭىشىمۇ ھالى قالمىغان ئەھۋالىنى كۆرۈپ نىمە دېيىشلىرىنى بىلمەي، ئۇ ئىككىسىنى قۇچا قلاپ تۇرۇپ، كۆزلىرىدىن تامچىلاپ ياش ئاقتى.

ئىككىلىك تىكلەش دەۋرىدىكى ئارقا سەپ ئەسكەرى

سۇ پونكىتىدا ئىشلىگەن كىشىلەرنىڭ زاپىغوز خەن شۈي تاڭنىڭ ئارتقى سەپ خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلىدىغانلىقىنى ماختىدۇ.

ئاشلىق بىلەن سەي كەمچىل بولۇش ئۇلارنىڭ ئادەت-ئىگە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىدىن ئادەتتىكى تۇرمۇشلىرى ناھايىتى جاپالىق ئىدى. دەسلەپكى ئايدا ئاشلىق، سەي يەتكۈزۈپ بېرىلىگەن بولسىمۇ ئۇلار تېخى ساق-سالامەت ئىدى، كېيىن، ئۇلار يەتكۈزۈلگەن سەينى يەپ بولۇپ، ئەترەتكە بېرىپ ئېلىپ كېلىدىسە، يول يۈز كېلۈپتۇر-دىن ئارتۇق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار كۈندۈلۈك تاماققا ئاق ئۇنغا تۈز سېلىپ تاماق ئېتىپ، تۈرمۈش كەچۈرۈشكە باشلىغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تۈزمۇ تۈگەپ كېتىپ، بىردىن-بىر تاماق يىگۈزىدىغان پەقەت بېرىم پوتۇلكا ئاچچىق سۇ قالغانىدى. ئادەتتە ئاچچىق سۇنى ئانچە ياخشى كۆرمەيدىغان بۇ ئىككى يولداش ھەر قېتىمقى سۇيقاش، ئۇن تۈگۈن قاينىقى قاتارلىق تاماق ئەتكەندە بىر ئاز ئاچچىق سۇ قۇيۇپ ئىشلىتىش، ئاچچىق سۇ قۇيماغاندىن ياخشىراق بىلىنەتتى. ئۇلارنىڭ تەمى يوق تۈزىمىز تاماقنى ھەر قېتىم ئاچچىق سۇ بىلەن يىگەندە ئىلاجىمىز كۆزلىرىدىن بىر نەچچە تامچە ياشمۇ چىقىپ كېتەتتى. ئۇلار: «تەمى بولغىنى بىلەن ئاچچىق سۇنىڭ گەلدىن ئۆتمىگىمۇ تەس ئىكەن» دەيتتى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرىدا ئاچچىق سۇمۇ تۈگىدى. ھەر كۈنلىك تاماقنى سۇغلا قاينىتىشتىن باشقا ئامال قالمايىدى. قوساق ئاچقاندا، تۈزىمىز تەمى يوق، ئازىراقمۇ چۈچۈكچەلىكى يوق تاماقنى يېيىش خۇددى موم شام چاينىغاندەك گەلدىن ئۆتمەيتتى، ئىشلىش ئۈچۈن ئۇلار ھەر ۋاقىت گەلدىن تەسلىكتە ئۆتەيدىغان تاماقنى ئېتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئارا ئىلھام بېرىپ، ئۆزئارا بەسلىشىپ، بىر كاپام - بىر كاپامدىن تەسلىكتە يۇتاتتى. شۇ

جاۋاب خېتىنى يېزىپ بولۇشنى ساقلاپ تۇرۇپ، ئۇنى سۈمكەسىغا سېلىپ، ئاندىن ئۇلار بىلەن خوشلىشاتتى. 17. پۈنكىتنى بىر ئايلىنىپ چىققاندا خەت - چەكمۇ سۈمكەسىغا لىق توشاتتى. بۇ بىر نەچچە يىل داۋامىدا، ئۇ كۆپچىلىككە قىزغىنلىق بىلەن بەخت ساداسىنى يەتكۈزۈپ تۇردى.

ئۇ كۆپچىلىككە ھەر ئايدا تەقسىم قىلىنغان نورما ئاشلىقتا قوناق ئۇنى بارغانسېرى كۆپىيىپ، ئاق ئۇن بار - غانسېرى ئازىيىپ 10 نەچچە يولداشنىڭ يۇرتلىرىدىن بالا - چاقىلىرىنى پۈنكىتقا ئەكىلىپ، دەرھال نوپۇسقا ئاممە خاھلىقتىن، ئىككى ياكى ئۈچ ئادەم بىر ئادەمنىڭ نورمىسىنى يەيدىغانلىقىنى، بەزى يولداشلارنىڭ ئاشلىقى يېتىشمەيدىغانلىقىنى ۋە تەرەپ - تەرەپكە قاتماپ يۈرۈپ ياۋا سەي، ياۋا مېۋىلەرنى تېرىپ كېلىپ قوساقلىرىنى تويدۇرىدىغانلىقىنى، بەزىلىرىنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ قالسا، يۇقىرى باھادىكى ياغىيۇ - نى سېتىۋېلىپ جان بېقىشقا تايىنىدىغانلىقىغا ئوخشاش ئەھۋال لىرىنى كۆرۈپ نەچچە كىچە ئۇخلايالمايدۇ. كېيىن، ئۇ چۆچەك رايونلىرىدا ھەر ئايدا ئاق ئۇننى كۆپىرەك تەمىنلەيدىغانلىقى، باھاسىنىڭ سەل تۆۋەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئاۋارىچىلىقتىن قورقماي، ھەر ئايدا قاراماي ئاشلىق پۈنكىتىدىن پۈتۈن ئەترەتتىكى ئەشچىلارنىڭ ئاشلىق بېلىتىنى ئېلىپ، ئاپتوموبىل بىلەن چۆچەككە بېرىپ ئاشلىق سېتىپ ئەكىلەتتى، شۇنداقلا ئۇ ھەر دائىم ئامال تېپىپ، كۆپچىلىككە بىراز پىچىنە، ئاشلىق، گۆش، تۇخۇم قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى سېتىپ ئەكىلىپ بېرەتتى. شۇ چاغلاردا ناھايىتى قىس ئىدى، بىر قېتىم سېتىپ ئەكىلسە ھەزىر ئادەمگە ئىككى سەرلا تېگەتتى، ئۇ ئاۋارىچىلىكتىن قورقماي شىكەرنى ھەر بىر

ھايدىغىنى يوق ئىدى. ئۇ شۇ يىللاردا 40 ياش ئەتراپىدا بولۇپ،
ياش ھەم قاۋۇل ئىدى، ئىشلىگەندە قانچىلىق ئېغىر ئىشنى
ئىشلىسىمۇ چارچاشنى بىلمەيتتى، داۋاملىق ئەستايىدىل ئىشلەپ
قىلچىمۇ بىخەستىلىك قىلمايتتى.

ئۇ يالغۇز ئۆزى پۈتۈن ئەترەتتىكى 17 پونكىتتىنمۇ
ھەممە ئارقا سەپ تەمىناتىغا مەسئۇل ئىدى. كىشىلەر ئۇنى
ھەم ئاشخانىنىڭ زاپخوزى، شۇنداقلا يەنە ماتېرىيالچىسى،
پوچتالىئونى، مال سېتىۋالغۇچىسى، پىركازچىكى ھەم پۈتۈن
ئەترەتنىڭ «مالىيە ۋەزىرى» دەپ ئاتايتتى.

ئاقبۇلاق سۇ ئەترەت بازىسىدا كىچىك بىر ئاشخانا بار
ئىدى، خەن شۇيىتاڭنىڭ رەسمىي ۋەزىپىسى ئاشخانا زاپخوزى، يەنە
ماتېرىيالچى ئىدى. لېكىن ئۇ ئەترەتنىڭ ھەرقايسى پونكىتتىكى
ماتېرىيال دەپتەرىنى ئىادەتتە ئىشلىتىدىغان چىراق، شام،
باتارىيە، كىرىمىن، ئىسكەڭ مۇھاپىزەت بۇيۇملىرىنى بىر
تۇتاش ئېلىپ چىقىپ ھەرقايسى سۇ ئۆلچەش پونكىتىغا
بىر - بىرلەپ تارقىتىپ بېرىتتى.

ئۇ يەنە پوچتالىيونىدى، قاتناشنىڭ قولايىنىز بو-
لىشى، سۇ ئىشچىلىرىنىڭ گېزىت كۆرۈش، خەت ئالا قىلىشىغا
ناھايىتى زور قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلگەنىدى. يولداش خەن
شۇيىتاڭ بۇ خىزمەتنى ئون - تۈنسىز ئۆز زىممىسىگە ئېلىپ، ھەر
ئايدا ھەرقايسى پونكىتلەرگە گېزىت - ژۇرنال خەت - چەكلەرنى
ئاپىرىپ بېرىتتى. كىشىلەر گېزىت كۆرگىسى كەلگەندە، ئائىلىسى-
دىكى ئاتا - ئانىسىنى، بالا - چاقىلىرىنى سېغىنىغاندا، يىگىتلەر
كۆڭۈلىدىكى مۇھەببەتلىرىنى ئىسلىگەندە، ھەمىشە خەن ئۇس-
تامنىڭ بالدۇرراق ئۇچۇر ئېلىپ كېلىشىنى كۈتەتتى، ئۇ خەتنى
كۆپچىلىكنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، يەنە كۆپچىلىكنىڭ

لەيىھە تەييارلىق پوزىتسىيەسى ئارقىلىق سۇ ئىشچىلىرى بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق مۇھەببەت ئورناتتى. سۇ ئىشچىلىرى ئۇنى ھۆرمەت-لەيىتى ھەم ئۇنىڭغا ئىشىنىدۇ.

1982 - يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قاراماي

مورات چه کن ته رجه جیسی

يولداشلىقىنى قولغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. ھېلىقى ئائىلىسىدە
نوپۇسى بىرۈچۈنلەر ئىدى. شۇ يىلدا يۇرتى باھادىكى قوناق
ئۇنىمىنى ھەر قېتىم سېتىپ ئەكىلىپ بەرگەندە، ناھايىتى
ھاياجانلىنىپ: «دەي، لاۋخەن، سىز كۆڭۈل قويۇپ ياردەم
قىلىشىڭىز، بىز قانداقمۇ كۈن كۆرەرمىز؟» دەيتتى.

ئۇنى مالىيە ۋەزىرى دېسە، تېخىمۇ ئىسمى - جىمىغا
لايىق ئىدى. ھەرقايدا ئۇ پۈتۈن ئەپىرىتىكىلەرنىڭ مائاشىنى
ئەكىلىشكە مەسئۇل بولۇپ، ئائىلە ئەۋەللىرى قازامايدىكىلەرگە
بىر - بىرلەپ ئۆيىگە ئاپىرىپ بېرىپ، ئاندىن پونكىتتا ئىش
لەيدىغان ئىشچىلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئائىلىدىكىلىرىنىڭ
بەرگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تاپشۇرۇپ - ئېلىپ، ھەر بىرىنى
نىڭ قولغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. ئىشچىلارنىڭ ئائىلىسىگە
مائاش ئاپىرىپ بەرگەندە، ئائىلىدىكىلىرى ھەمىشە ئۇنى -
بۇنى سوراپ ھەم ئۇنىڭغا يەنە چوڭ كىچىك خالتا قىلىپ،
يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كىچەك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئا -
پىرىپ بېرىشنى ۋە سالام، ئېيتىشنى تاپىلايتتى. خەن ئۈستام
بولسا كۆپچىلىككە داۋاملىق خوشاللىق بىلەن بۇنداق ئىشلار -
نى بېرىپ بېرەتتى. ئۆي قارامايدا بولمىغان ئىشچىلارنىڭ
مائاشىنى بىۋاستە ئۆز قولغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. بۇ يولداش
لار تاپشۇرۇپ ئېلىپ تۇرمۇشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن
كېيىن، ئېشىپ قالغان پۇللىرىنى يەنە خەن ئۈستامغا
قارامايدا ئاپىرىپ ئالماشتۇرۇپ قويۇپ بېرىشكە تاپشۇرۇپ
بېرىتتى، ئۆي ئىچى ئۆلۈكلەردە بولۇپ ئاتا - ئانىسىنىڭ
قىيىنچىلىقى بولغانلارمۇ خەن ئۈستامغا پۇل بېرىپ ئۆزلىرىگە
ۋاكالىتەن پىچىتىدىن ئۆيىگە پۇل ئەۋەتىشنىمۇ تاپىلايتتى،
خەن ئۈستام ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى، ئىنتايىن مەسئۇم.

تارتىمىپ، ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇش ئارقىلىق 3-ئايدا قاراماي بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ سىمسىز تېلېفون يولى تۇنجى قېتىم ئۇلاندى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر تېلېفونىست سەپلەپ بېرىپ (ليۇبا)، قاراماي بىلەن ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا تۇتاشتۇرىدىغان ئۇزۇن يوللۇق جامائەت تېلېفونى رەسمىي ئۇلاندى. سىملىق تېلېفون يولىنى قۇرۇشقا مەبلەغ كۆپرەك كېتىدىغان، تېخنىكىسىمۇ بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغانلىقتىن، دەرھال ئورۇنداش تەس، يەنە خەۋەرلىشىش جىددىي ئىقتىياجلىق بولغانلىقتىن، 1957 - يىلى يازدا، قاراماي پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئىدارىغا 3 كىلومېتر كېلىدىغان يەردە ئوتتۇرا تىپتىكى سىمسىز تېلېفون تېلېگراف ئاپپاراتىنى تەييارلىق قىلىپ قۇرۇشقا باشلىغان. ئاخىرقى كۈزدە ئوتتۇرا تىپتىكى تېلېگراف ئاپپاراتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى قاراماغا يېتىپ كەلدى، قىشتا، ياغاچ - تاش قۇرۇلۇش ئىشىنى باشلاپ ئۈسكۈنىلەرنى قۇراشتۇرۇشقا باشلىدى.

1958 - يىلى ئىتتىپاقدا، ئوتتۇرا تىپتىكى تېلېگراف ئاپپاراتى قۇراشتۇرۇلۇپ بولدى، بۇنىڭدا نەزىرىمىز تېلېگراف زاۋۇدى ياسىغان A200 تىپتىكى 100W خەۋەر يوللاش ئاپپاراتى قاتارلىقلاردىن جەمئىي يەتتىن قۇراشتۇردى. يۇقىرى بېسىملىق توك يەتكۈزۈش سىمى بىلەن ئالاقىلىشىش كابىلىنىڭ ھەرقايسىسىدىن ئۈچ كىلومېتىردىن ئارتۇق تارتىلدى. 1220 تىپتىكى 10YW لىق بىنەزىن ماتور گۇرۇپپىسىدىن جەمئىي ئۈچى قۇراشتۇرۇلۇپ، قاراماي بىلەن بېيجىڭنىڭ سىمسىز تېلېفون لىنىيىسى ئېچىلىپ، كانرايون بىلەن نېفىت مەنبەلىرىنىڭ بىۋاسىتە ئالاقىسى تۇتاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا -

قاراماي شەھەرلىك ئۇزۇن يوللۇق تېلې- فون بىلەن ئالاقىلىشىشنىڭ باشلىنىشى ۋە تەرەققىياتى

لەن زوشياڭ

خەۋەرلىشىش ھازىرقى زامان جەمئىيەتىنىڭ نېرۋا
سىستېمىسى، ئۇ سان مىڭلىغان ئاھالىلەر ئۆز ئارا ئالاقىلىشىدىغان
بەلباغدۇر. شۇنداقلا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ كەم
بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمى. قاراماي شەھىرىنىڭ
ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئالاقىسى باشقا ھەرقايسى تارماقلارغا
ئوخشاشلا يوقتىن بارغا، كىچىكتىن چوڭغا تەرەققى قىلغان
جەريانىنى ئۆتكۈزدى.

1957 - يىلى 1 - ئاينىڭ باشلىرىدا، ئاپتونوم رايونلۇق
پوچتا - تېلېگرافى باشقۇرۇش ئىدارىسى قارامايغا ئامېرىكىدا
ياسالغان RCA400W تىپلىق خەۋەر يوللاش ئاپپاراتى، RCA
تىپلىق خەۋەر قوبۇل قىلىش ئاپپاراتى، RCA تىپلىق سىمسىز
تېلېفوننى ئاخىرقى نۇقتىغا يەتكۈزۈش ئاپپاراتى ۋە
10KW - 95 pE تىپلىق بېنېزىن گېنراتورىنى يۆتكەپ
بەردى، سىمسىز تېلېگرافى خادىمىدىن ئىككى نەپەر (جىيامېڭ
گېڭ، چېن شېڭچۈن)، ئېلېكتر تېلېگرافى خادىمىدىن بىر نەپەر
(لەن زوشياڭ) قاتارلىق يولداشلارنى ئەۋەتتى، ئاندىن

1959 - يىلىنىڭ ئاخىرى قازاقىستان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يولىدىن 13 ى بارلىققا كەلدى.

قاراماي - بېيجىڭ	1 يول
قاراماي - ئۈرۈمچى	2 يول
قاراماي - ئالتاي	1 يول
قاراماي - شىخو	2 يول
قازاقىستان - چۆچەك	1 يول
قاراماي - ئۆزگۈ	1 يول
قاراماي - جەرنەنبۇلاق	2 يول
قاراماي - توققۇز كىلومېتر	1 يول
مايتاغ - ئۈرۈمچى	1 يول
مايتاغ - شىخو	1 يول

1959 - يىلى تېلېفون يەتكۈزۈپ بېرىش مىقدارى 22886 گە، قوبۇل قىلىش مىقدارى 25171 غا يەتتى.

1960 - يىلى يېڭىدىن قوشۇلغان شىنجاڭ پوچتا - تېلې-گراف زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن ئاخىرقى نۇقتىغا يەتكۈزىدىغان ئۈچ يوللۇق يۈكلىمە دولقۇن ئاپپاراتىدىن بىرنى قۇراشتۇرغاندىن كېيىن، توك يولىنىڭ سۈپىتى مۇقىمىسىز، بىردە ئۆتۈشۈپ، بىردە ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن، ئىشلەش ئۈنۈمىنى ئوبدان جارى قىلدۇرالمىدى. شۇ يىلى يېڭىدىن DB تىپتىكى ئاخىرقى نۇقتىغا يەتكۈزىدىغان يەككە يوللۇق يۈكلىمە دولقۇن ئاپپاراتىدىن ئىككىسى قوشۇلدى، يېڭىدىن قاراماي - ئۈرۈمچى، قاراماي - چۆچەك، قاراماي - مائىتاغ، قاراماي - قىزىل تاقىچە بىردىن تېلېفون يولى قوشۇلدى.

تېلېگراف باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرى
خۇ قاراماي بىلەن ئۇرۇمچى ئارىلىقىدىكى ئۇزۇن يوللۇق
تېلېفون سىمىنى تەمىنلەپ بەردى، 1958 - يىل قىش كىرىپ
شى بىلەن قارامايدىن ئۇرۇمچىگىچە بارىدىغان ئۇزۇن يوللۇق
ئوچۇق لىنىيىلىك سىم يولى تارتىلدى، جۇڭغار يولىنىڭ
جەنۇبىدىن يېڭى پوچتاخانىغاچە (ھازىرقى تۇرنا غەدەلىسى)
شەھەر ئىچى تېلېفون ئالماشتۇرۇش ئۈسكۈنىلىرى قۇراشتۇ-
رۇلۇپ، شەھەر ئاھالىلەرنىڭ ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بېرىشكە
قولايلىق يارىتىپ بەردى.

1959 - يىل باش يازدا ئاپپاراتخانىنىڭ توپا قۇرۇلۇ-
شى ئۈلگۈرمىگەنلىكتىن، ئەسلى ئوتتۇرا تىپتىكى تېلېگراف
ئاپپاراتخانىسىدا (ئورنى: ھازىرقى سودا ئىدارە پاختا ئىسكىلاتى)
ۋىنگىرىيەدىن ئىمپورت قىلىنغان BBO تىپتىكى خەۋەرنى ئاخىرقى
نۇقتىغا يەتكۈزىدىغان ئۈچ يوللۇق يۈكلىمە دولقۇن ئاپپا-
راتىدىن ئىككىنچى، دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن خەۋەرنى ئاخىرقى
نۇقتىغا يەتكۈزىدىغان يەككە يوللۇق يۈكلىمە دولقۇن
ئاپپاراتىدىن ئۈچىنچى، 50 تۆشۈكلۈك ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون
ئالماشتۇرۇش ئاپپاراتىدىن بىرىنچى يۇقىرى - تۆۋەن بېسىملىق
ئاككومولياتور گېنېراتورىدىن جەمئىي تۆت قۇراشتۇرۇلدى.
ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئىستانسىسى يۈكلىمە دولقۇن ئاپپاراتى
بىلەن خەۋەر يوللاش ئاپپاراتى بىرلەشتۈرۈلۈپ قۇراشتۇرۇلغان
ئاپپاراتخانىسى ۋاقىتلىق قۇرۇلۇپ، ئۇزۇن يوللۇق سىملىق
تېلېفون رەسىمى باشلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن يوللۇق
تېلېفون مەيلى سۈرئىتى، مەخپىيلىكى ئاۋاز سۈپىتى، ئاۋاز
كۈچى ۋە قولايلىقلىقى قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە
يۈكسەيلىش بولدى.

كونا جۇڭگودىكى شىنجاڭ نېفىت سانائىتى ھەققىدە ئىزھار

ۋاللىيە نىزالا

شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە قۇرۇقلۇق كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان ئۆلكە - رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ جەنۇبىدا كىيىنلۇن تېغى، شىمالىدا ئالتاي تېغى بار، ھەيۋەتلىك تەڭرى تېغى مەركىزىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇنىڭدا «ئۈچ تاغ، ئىككى ئويمانلىق» تىن ئىبارەت كىچىك تىنچلىق ھالەت شەكىللەنگەن، تارىم، جۇڭغار دىن ئىبارەت دۇنياغا مەشھۇر ئىككى ئويمانلىق ۋە قىرلىقتىن ئارتۇق تاغ ئارىسىدىكى چوڭ - كىچىك ئويمانلىق بولسا - نېفىت، تەبىئىي گاز پەيدا بولۇشقا ۋە ساقلىنىشقا ئۇيغۇن كېلىدىغان 900 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولغان چۆكۈندە جىنىسلىق يەر قاتلىمىغا جايلاشقان بولۇپ، نېفىت بايلىقى ئىنتايىن مول، ئۇزاق قەدىمى زاماندىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى شۇ جايلاردىكى نېفىت بايلىقىنى بىلىشكە ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا باشلىغانىدى. يېقەنقى زاماندىن بېرى، شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە نېفىت سانائىتى بۇرۇنراق يولغا قويۇلغان ۋە بىز قەدەر نەتىجىلىك رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى.

1961 - يىلى يېڭىدىن قارامايىدىن - تولغىچە بىر
 تېلېفون سىمى قوشۇلدى.
 1963 - يىلى يېڭىدىن قاراماي - چەنسەنلاۋباغچە
 بىر تېلېفون سىمى قوشۇلدى.
 1964 - يىلى قاراماي - كۈيتۇنغىچە يۈكلەش دولقۇن-
 لۇق تېلېفون يولى ۋە قاراماي - قوش تولغايغىچە بىر
 تېلېفون يولى قوشۇلدى.
 1965 يىلى، قاراماي - قوبۇققىچە يۈكلەش دولقۇنلۇق
 بىر تېلېفون قوشۇلدى. يىل ئاخىرىدا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون
 يەتكۈزۈپ بېرىش مىقدارى 43476، قوبۇل قىلىش مىقدارى
 42342 غا يەتتى.

مۇرات جەكەن تەرجىمىسى

خۇددى ياغ («مەلەم») گە، يەنە كېلىپ قايماق («شىلم») غا ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ نەرسىنىڭ گۈڭگۈرت پۇرىقى ناھايىتى زور («ئىنتايىن سېلىق») بولۇپ، ئۇ يەر ئاستى («نەچچە چاقىرىملىق يەرگە يېتىپ بارالايدۇ») دېگەن سۆز يۇقلۇق مېنىڭ ئاددىلىرىمغا ئېقىپ بارالايدۇ ۋە سىڭىپ كېرەلەيدۇ، ئۇنىڭ نېفىت ئىكەنلىكى مانامەن دەپ تۇرىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە يېزىلغان «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەلىك تەپسىراتى، بىنا قىلىش 3 - جىلد» دە يۇقىرىدىكى ماتېرىياللار نەقىل كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدا: «بۈگۈنگىچە ئۇزۇلماي نېفىت چىقىۋاتىدۇ» دەپ ئىزاھات بېرىلگەن. ئېلىمىزنىڭ يېقىنقى زامان گېئولوگىيەسىگە ئاساس سالغان چاڭخۇزۇ ئەپەندى 30 - يىللاردا توپلىغان «قەدىمكى كان تارىخى» دا شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تارىخى «شىنجاڭدىكى نېفىت ئىشلىرىنىڭ قەدىمكى كان ماتېرىيالى سۈپىتىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن. دىققەت قىلىشتا ئەرزىيىدىغىنى شۇكى، بۇنىڭدىن 1300 نەچچە يىل ئىلگىرى، يەرلىك خەلق نېفىتنى دورا قىلىپ ئىشلىتىشنى بىلىگەن، ھەمدە ئۇنى مەركىزىي ھاكىمىيەتكە تارتىشۇق قىلىدىغان بۇيۇم قىلىپ، ئۇنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتكەن.

قەدىمكى زاماندا نېفىت يەنە تاش سىر دەپ ئاتىلاتتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوۋياڭشۇ قاتارلىقلار يازغان «تەڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى، جۇغراپىيەلىك تەپسىرات» دا بەشبالىق تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى جايلاشقان بەشبالىق ئايمىقى (بۈگۈنكى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ شىمالى) دىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۈيىشاپ

1. بىخانىنىش مەزگىلى - شىنخەي ئىنقىلابىدىن
بۇرۇنقى شىنجاڭ نېفىت مەنئىتى

(1912 - يىلدىن ئاۋۋال)

(1) قەدىمكى خاتىرە

قەدىمكى زاماندا، كىشىلەرنىڭ نېفىت ئالامىتىنى
بىلىشى ۋە توپىلىشى، نېفىتتىن پايدىلىنىشى يەر ئۈستىگە
ئېقىپ چىققان نېفىت ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلدى. تەڭرى
تاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا، نېفىت ئالامىتى ۋە باشقا
نېفىت ئىچىملىكلىرى ئىنتايىن مول ئاشكارىلاندى. 250 دىن ئارتۇق
جايىدىن نېفىت بايقالدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، لى يەنت
شۇ يازغان «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» شىنجاڭدا نېفىت
بارلىقى توغرىسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرە بولۇپ ھېساب
لىنىدۇ. «85 - جىلد» دە: «كۈسەن دۆلىتى، ... بۇ
دۆلەتنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چوڭ تاغ ئىچىدە مەلەمگە
ئوخشاش بىر نەرسە ھەم يەرگە يېپىلىپ، ئىلچە ئون
چاقىرم يەرگە ئېقىپ بارىدۇ، ھالىتى خۇددى شىلىمدەك
بولۇپ، خېلىلا سېسىق ئىدى، ئۇ ئىچىلىپ، چىش ئىئورنىغا
چىش چىقىراتتى، بىمارلار ئىچسە، كىسلى سەللىمىازا ساقىي-
ياتتى. شۇندىن تارتىپ بۇ نەرسە، تارتۇق ئىئورنىدا ئور-
دىغا سۇنۇلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۈسەن دېگەن بۈگۈن-
كى كۇچار ناھىيىسى ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ. «تەڭرى تاغ-
نىڭ غەربىي شىمالى» كۇچارنىڭ شىمالىدىكى باغراش
تېغىنى كۆرسىتىدۇ. تاغ جىللىرىدا نېفىت چىقىدىغان،

سانائەتنى روناق تاپتۇزۇش ۋە زىيەتمەننىڭ تەسەرى ئاستىدا،
يارلىق بايلىق مەنبەسىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئەجەبى مائىنىڭ
تۆكمە قىلىپ سېتىلىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، شىنجاڭدا يەر-
لىك سانائەتنى بەرپا قىلىشقا ھەم شىنجاڭنىڭ نېفىت
سانائەتىنى ئېچىشقا ئېتىبار بېرىدى ۋە بۇ يولدا تىرىشقى-
چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ دىۋان
ۋازارەت مەھكىمىسىنىڭ مۇئەككىملى بولغان ۋاڭ شۇنەن
يېزىپ چىققان «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەلىك تەپسىراتى» دا:
«يېقىنقى يىللاردىن بېرى خان ئوردىسى كان ئىشلىرىغا
ئەھمىيەت بەرگەچكە، شىنجاڭنىڭ چوڭ - كىچىك ئەمەلدار-
لىرى ۋە يۇقىرىدىن ئەۋەتىلگەن خادىملار يول - يولغا
بۆلىنىپ، كان بايلىقىنى چارلاپ چىقتى. مۇشۇنىڭ دائىر
يازىمىلارنى توپلاپ، پايدىلىنىش يۈزىسىدىن ئۇنى كۆچۈر-
رۇپ كىتاب قىلدى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي ۋە شىمالىي
شىنجاڭنىڭ يېرىم كان مەھسۇلاتى بىردىنلا ئايان بولدى»
«شىنجاڭدا نېفىت جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەممە
يېرىدىن تېپىلىدۇ، ئېلىش، چەككەش ئۇسۇلى ئەپلىشىپ
بەرسىلا، پۈتۈن ئەقىلغا پايدا يەتكۈزگىلى بولىدۇ. يېقىندا
مىاشىنا سېتىۋېلىپ، سىناق قىلىشقا كىرىشتۈرۈلدى» دەپ
خاتىرىلەنگەن.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈيىنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى)
«شىنجاڭنىڭ چوڭ ئەمەلدارلىرى ئالدىنقى ئىشلاردىن ئىب-
رەت ئېلىپ، بىر، ئىككى كاننى پۈتۈن كۈچ بىلەن قۇرۇپ
چىقىشنى ئۈزدە ئىدى، مىاشىنىنى ئۈزگەرتىپ ئىشلىتىشنىڭ
يېڭى ئۇسۇلى ئارقىلىق، بۇ كاننى روناق تاپقۇزماقچى بول-
دى» خادىملارنى مەيلىتاغ بورتىۋىگى، تۇدىڭخې قاتارلىق.

(سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۈگۈنكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى) غىچە بارسىدىغانلىقى، بۈگۈنكى سانجى، ماناس، شىخو تال-لىق قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈلسە، «تاش سىر دەرياسىدىن ئۆتۈلسە». چىلىك تاغ تىزمىسىدىن ئېشىلسا، گۇڭيۇچىك شەھىرىگىچە بارسىدىغانلىقى ئىزھار قىلىنغان، گۇڭيۇچىك شەھىرى بۈگۈنكى غۇاجىنى كۆرسىتىدۇ. «شىنجاڭنىڭ جۇغ-راپىيىلىك تەپسىراتى. بىنا قىلىش 2 - جىلد» دا يۇقىرىدىكى ماقالە نەقىل كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدا: «شىنجاڭ (مۇم - سىر) دەرياسى ياكى جىڭخې (پىارقىراق) دەرياسى دېگەن كونا نامى بىلەن ئاتالغان» لىقى ئىزاھ-لانغان. جىڭخې بۈگۈنكى چىك دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ، چىك ناھىيىسىنىڭ چىگرىسى ئىچىدە، بۇ دەريا جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى تاغلىق رايونلاردىن باشلىنىدۇ. يۇقىرى قىسمىدا تىرىشاس سىستېمىسىنىڭ يەز قاتلىمى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ماي قاتلىمىنىڭ ئورنى ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى مايتاغ نېفىتلىكىنىڭ ماي قاتلام ئورنى بىلەن ئوخشاش، جىڭخې (چىك دەرياسى) نىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭ (مۇم، سىر دەرياسى) دەپ ئاتىلىشى، ئەينى يىللاردا نېفىتنىڭ تېپىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(2) شىنجاڭ يېقىنقى زامان نېفىت سانائىتىنىڭ

بىخىلىشى

چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى يېڭى سىياسەتنىڭ تۈرتكىسى، سودا -

دەن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى خاندانلىقىغا سادىق بولغان شىنجاڭنىڭ پارمەتدارى يۈەن داخۇا «چىقىمىنى تېجەش» ئۈچۈن، بۇيرۇق چىقىرىپ توختۇتۇپ قويغان. بۇنىڭ بىلەن نېفىت ئايرىش ئۇسكۇنىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلمەي تاشلىنىپ قالدى، ئەمدىلا بېخانىمىۋاتقان شىنجاڭ نېفىت سانائىتى ئۇچۇقتۇرۇۋېتىلدى. («شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دا كۆرسىتىلگەن يۇقىرىقى نەقىلگە قارالسۇن).

(3) «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دا خاتىرىلەنگەن بىر قانچە جايدىكى ماي ئالامىتى

«شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» نىڭ «تاغ تېزمىسى» «سودا-سانائەت» دېگەن ئىككى تەزكىرىسىدە، ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا بايقالغان بىر قانچە جايدىكى ماي ئالامىتى خاتىرىلەنگەن ئاساسلىقى:

مايتاغدىكى نېفىت ئالامىتى: «قارا ئوسۇن شىخو مە مۇرىي مەھكىمىسى جايلاشقان شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، كۈيتۇن دەرياسىنىڭ سول ياقىسىدىكى چۆلىلۈك ئىچىدە مايتاغ دەپ ئاتىلىدىغان بىر چوققا بار، بۇ چوققىنىڭ ئەتراپى تەخمىنەن يۈز چاقىرىم كېلىدۇ، تاش-توپىسى قوڭۇر مېنېرال بويلاقا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭدا نېفىت چىقىدىغان ئىككى بۇلاق بار؛ بۇ بۇلاقنىڭ بىرىسى جەنۇبىي يام-زىلىدا، يەنە بىرىسى غەربىي يامزىلىدا بولۇپ، ئۇنىڭدىن توق سۆسۈن رەڭدە نېفىت چىقىپ، سۇ ئۈستىدە لەيلىپ تۇرىدۇ، يازدا ئاۋۇپ، قىشتا قۇرۇپ كېتىدۇ.

جايلارنىڭ نېفىتىنى ئېلىپ روسىيە زاۋۇتىغا ئاپىرىپ تە-
جىزىپە قىلىپ يېقىشقا ئەۋەتتى. «نېفىتشلارغا قارىغاندا، بۇ
ماينىڭ زەڭگى قارار بولۇپ، ھەر يۈز جىڭ مايدىن 60
جىڭدىن ئارتۇق ماينى چەككەلەپ ئالغىلى بولىدىكەن»
شىخو جياڭجۈن (گېنېرال) جىلغىسىدىكى مۇنىڭ «سۈيىتى
سېغىزغا ئوخشايدۇ، سۈي - سۈزۈك بولۇپ، ئوت يىاقىمىلا
كۆيىدۇ، ئۇ ئالاھىدە بۇيۇمدۇر» «زاۋۇت قۇرۇپ، ماشىنا
سېتىۋېلىپ، ئۇنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش»
بەلگىلەنگەن.

چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى (1909 -
يىلى)، شىنجاڭنىڭ سودا ئىشلىرى باش ئىدارىسى روس-
يەدىن سېتىۋالغان ماي چەككەلەش ماشىنىسى (نېفىت
ئايرىش ئۈسكۈنىسى) ئۈزۈمچىگە توشۇپ ئەكىلىنىپ، ھۈنەر -
سەنئەت زاۋۇتىغا قۇراشتۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
بىر دانە ماي قېزىش ماشىنىسى (بۇرغۇ ئىستانكو) سېتىۋېلىنىپ، مايتاغقا توشۇپ ئەكىلىنىپ، چوڭقۇرلىقى 7 - 8
جاڭ كېلىدىغان نېفىت قۇدۇقى قېزىلدى، قۇدۇق ئىچىدىن
چىققان ئاۋاز خۇددى دولقۇنغا ئوخشايدۇ. نېفىت گاز ئۆر-
لەپ، ئۇدۇل ئېتىلىپ چىقىپ، ئوت بولۇپ يانماقتا. ئۇنىڭ
يالقۇنى نەچچە چى ئىگىزلىككە ئۆرلىمەكتە، بۇ ماي، گاز
قاتلىمىنىڭ بۇرغىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا
تىكى پىلان بويىچە: «ھازىرچە ئۈزۈمچى مۇشۇنداق باشلى-
نىپ، ئاۋۋال مايتاغدىن ئىبارەت بىرلا يەردىن نېفىت
ئېلىنىدۇ، كېيىن ئۇنىڭدىن تەپ ئېگىپ قالسا، ماناسلىق قا-
تارلىق جايلاردىن نېفىت ئېلىنىدۇ، مۇشۇ ئاساستا كېڭەي-
تىلىدۇ». ئەمما 1911 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىغاندا

قىممەتتىكى ئەگە نېفىتلىك ئەگەنلىكى ئىسپاتلاندى، ئازادلىق
تەن كېيىن كەڭ كۆلەمدە ئۆزلەشتۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى،
كۇچارنىڭ ئەتراپىدىنمۇ ئۆچكىلىك نېفىتلىكى تېپىلىپ، ئۇنى
ئۆزلەشتۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى.

(4) چار روسىيەنىڭ شىنجاڭنىڭ نېفىتىغا

شۈلگىيىنى ئېقىتىشى

جاھانگىرلار مەڭگۈر ئامال - چارىلار بىلەن شىنجاڭ
نىڭ مول نېفىت بايلىقىنى تالان - تاراج قىلىشقا ۋە بېسىم
ۋېلىشقا ئۇرۇندى. چار روسىيە ئۆزىنىڭ شىنجاڭ بىلەن
چىگرىداش بولغان قولاي شارائىتىدىن پايدىلاندى ۋە
ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئېگە بولماقچى ئىدى. 19 - ئەسىرنىڭ
كېيىنكى يېرىم ئەسىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ كان باي -
لىقىنى تەكشۈرۈشكە ئۆزلۈكسىز ئادەم ئەۋەتىپ، شىنجاڭنىڭ
نېفىتىنى ئېچىشقا ئۇرۇندى. ۋېڭ ۋېنخاۋ ئەپەندى 30 - يىل
لاردا يازغان «كىرىسەن كانلىرى ھەققىدە قىسقىچە بايان»
دا: چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈيىنىڭ 19 - يىلى (1893 - يىلى)
روسىيەلىك ئىشانوۋ بىلەن ياك جىنباڭ بىرلىشىپ ئۇرۇم -
چىنىڭ ئەتراپىدىكى سې چاگو جىلغىسىدىن نېفىت ئالغان،
كېيىن بۇنىڭدىن پايدا بولماقچى، بۇ كاننى سودا ئىش -
لىرى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋالغان. گۇاڭشۈيىنىڭ 24 - يىلى
(1898 - يىلى) روسىيەنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسولى
چىڭشېشيا (بۈگۈنكى قاراماي) نېفىت كېنىنى ئىجارىگە ئېلىپ
ئېچىشقا ئۇرۇنغان، ئۇلارنىڭ بۇ ئۇرۇنىشى سىمپايى گەپلەر
بىلەن رەت قىلىنغان. گۇاڭشۈيىنىڭ 32 - يىلى (1906 - يىلى)

«كونا قاراماي تېغىدىكى نېفىت ئالامىتى: چىڭشىيا»
يەنى بۈگۈنكى كونا قاراماي تېغى، ئەينى يىللاردا تارباغاتاي نېفىت كانى دەپ ئاتىلاتتى، گۇاڭشۈيىنىڭ 32 - يىلى (1906) يىلى نەشىر قىلىنغان «كونا شىنجاڭ خەرىتىسى» دىن شۇنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ: «چىڭشىيانىڭ غەربىي شىمالىنىڭ تارباغاتاي شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 600 چاقىرىمدىن ئاشىدۇ، سوخايتۇ تېغى بۈگۈنكى جاير تېغىنىڭ جەنۇبىدا سۇيىلەي (يەنە ماناس، جۈملىدىن بۈگۈنكى ساۋەن ناھىيىسى، شىخەنزى شەھىرى ۋە قاراماي شەھىرىنىڭ شاۋگەي يېزىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بىلەن تۇتىشىدۇ. چىڭشىيادىن نېفىت چىقىپ، تاغ يامزىلىغا يېيىلىدۇ، سۈيىتى بەك قويۇق، ئەگەر قۇرۇتۇلسا مۈنەك بولىدۇ، بۇ مۈنەك ئېرىتىلىپ ئوت ماشىنىسى (ئاپتوموبىلى كۆرسىتىشى مۇمكىن) نىڭ يولىغا ياتىقۇزۇلسا، يول چىداملىق بولىدۇ، يەرلىك ئادەملەر بۇ مايىنى ئېچىپ، چىراققا ئىشلەتمەكتە».

كۇچار مىس زاۋۇتىدىكى ماي ئالامىتى: «كۇچار شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى سۇ بېشى دېگەن يەردە مىس زاۋۇتى بار، يەنە شىمالدىن شەرققە ئايرىلسا، بۇ يەردە مىس چىقىدىغان تاغ بار. مىس چىقىدىغان تاغنىڭ يامزىلىدىكى مىر قانچە جايدا نېفىت چىقىدىغان يېرىق بار، ئالدىنقى بىر نەچچە يىلدا يەرلىك ئاھالە بۇ يېرىقتىن نېفىت ئالىدى. بىر ئادەمنىڭ كۈنىگە ئالغان نېفىتى 2، 3 جىڭغا يېتىدۇ. ئەپسۇسكى، چەكلىمەش ئۇسۇلى ئىپتىدائىي بىر تەرەپكە، بۇ ماي ئىشلەشكە باپ كەلمەيدى، بۇنىڭدىن تېگىندىغان پايدا ئاز بولدى».

چارلاش ئارقىلىق، مايتاغ ۋە قارامايىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈش

دەتەكچە فېئودال مەملىكەتلەرنىڭ قالاق، مۇتەئەسسىپ-
لىكتىن ئىبارەت بۇلۇش ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇپ كەلدى،
ئۇنىڭ ھەممەي ئىشلارى خاراپ بولدى. شىخو، ماناس، ساۋەن،
دىخۇا، تىارباغاتاي قاتارلىق جايدىن ئېلىنغان ئاز مىقدار-
دىكى نېفىتنىڭ زور قىسمى ئۆلكىنىڭ مەركىزى — ئۈرۈم-
چىدىكى ھۈنەر — سەنئەت زاۋۇتىغا توشۇپ ئىپرىلىپ، يەر-
لىك ئۇسۇلدا چەككىلەنسە، نېفىت ئېلىش، چەككىلەش
تېخنىكىسى ئىنتايىن قالاق ئىدى. شىخو ناھىيەسىگە ئامبال
بولۇپ تەيىنلەنگەن دېڭ زەنشەن يازغان «شىخو ناھىيىسى
ھەققىدىكى تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» دا: مايتاغ نېفىت زاۋۇتى
«شۈەنتۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى قۇرۇلغان، ھازىر ئۈزۈلدۈرمەي
نېفىت ئېلىنىۋاتىدۇ. ئىلگىرى ئۇنىڭدىن 5 مىڭ جىڭ مە-
سۇلات ئېلىنىپ، باھاسى 900 يۈەن ئىدى. يەرلىك ئۇسۇلدا
قېزىۋېلىنىپ، ئۆلكىنىڭ مەركىزىدە چەككىلەنتى، تۆت مىڭ
جىڭ تەييار مەھسۇلات ئېلىنىپ، قىممىتى تەخمىنەن 1400
يۈەن كۈمۈش سەرگە توغرا كېلەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.
ئەينى يىللاردا شىنجاڭنىڭ تۇتۇق سەرگەردىسى ھەم ئۆلكە
باشلىقى بولغان ياك زېڭشىننىڭ شىمالىي مەملىكەتلەرنىڭ
ھۆكۈمەتىگە يوللىغان تېلېگراممىسىدا: «مەنگونىڭ ئىككىنچى
يىلى يەرلىك ئاھالە بىر ئاز تېنچلاندى، ئۈرۈمچى، ماناس،
نېفىت كانىدا نېفىت بايقالغان يەرلەردىن نېفىت ئېلىشنى
ھۆددىسىگە ئېلىشقا خېرىدار چاقىردۇق، بۇ نېفىت زاۋۇتىغا
توشۇپ ئەكىلىنىپ ئۇلارغا بېرىلىۋاتىدۇ، چەككىلەشنى
باشقۇرۇشقا خادىم ئەۋەتىلدى. نېفىت ئېلىۋاتقانلار نېفىتنى
كونا نېفىت چىقىۋاتقان جايدىن ئېلىۋاتىدۇ. يېڭى نېفىت
كانىنى تېپىش ئۈچۈن چوڭقۇرلاپ قۇدۇق قازىمىدۇق، چىقىدۇ

روسىيەلىك سودىگەر كوكوبا يۈۋىنىڭ مايىتاغ نېفىت كانىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئېچىش ھەققىدىكى ئىلتىماسىمۇ رەت قىلىنىپتۇ. 1906 - يىلى روسىيەنىڭ بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەكشۈرۈش ئۈچۈن قانۇنسىز ھالدا شىنجاڭغا كەلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇلار 74 جايدا نېفىت بارلىقىنى تاپقان. كىلاسشېۋنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال قىسمىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى» دىيىلىشىمچە يىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى «جۇڭگونىڭ غەربىدىكى نېفىتقا ئەڭ باي رايونىنىڭ بىرى» دەپ ئالاھىدە قەدەرلەندى. 1894 - 1905 - ۋە 1909 - يىلى، روسىيەنىڭ ئاتاغلىق گېئولوگىيە ئالىمى B.A. ئوبوروشۇپ جۇڭغار ئويمانلىقىغا ئۈچ مەرتىۋە كېلىپ، گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئويمانلىقنىڭ گېئولوگىيە خەرىتىسىنى سىزىپ چىققان، 3000 بەتتىن ئارتۇق تەكشۈرۈش خاتىرىسىنى يازغان، كونا قارامايىنىڭ ئاسفالىت ئېپىدىرلىقلىرى ۋە ئورقۇنىڭ ئاسفالىت تىزمىسىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرغان.

ئىككىنچى، بىخەلىقلىق تۇرغۇنلۇققا چۈشۈپ قالغان ياكى زېمىن، جەن شۇرېن ھۆكۈمرانلىقى قىلغان دەۋردىكى شىنجاڭ نېفىت سانائىتى (1912 - 1934 - يىلى)

(1) بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ۋە روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە خاراكتېرى

(2) شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇزۇن مۇددەت

تەننىڭ نېفىت چەكلىمەش ئىنژېنېرى بولۇپ تەيىنلەندى. چەكلىمەش چىققان نېفىت تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق، سۈپىتى سۇپ - سۈزۈك بولۇپ، ئىشلەشكە تازا باپ كەلدى» (ياڭ زىڭشىن: «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، 1918 - يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمى «زاۋۇت ئېچىپ ماي چەككەلەش» بەلگىلەندى. تەبىئىي نېفىت مەنبەسى مايتاغدا بولغاندىن باشقا، يەنە ساۋەن ناھىيىسىنىڭ بورتۇڭكودا، ئۈرۈمچىنىڭ سۇداچى، شىساگو جىلغىسى ھەم شۇنىڭغا ئوخشاش جايلاردا بار ئىدى. ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ مەبلەغ توپلاپ، كىرىمىن شىركىتى قۇرۇپ، كان بايلىقىنى چارلاپ، كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، نېفىت چەكلىمەش تېخنىكىسىنى ياخشىلاشنى ئويلىدى. ئۇنىڭغا 30 مىڭ سەر كۈمۈش مەبلەغ سېلىشنى، بۇنىڭ ئىچىدە 5 مىڭ سەر كۈمۈشنى ھۆكۈمەت تەرەپ چىقىرىشنى، 25 مىڭ سەر كۈمۈشنى سودىگەر تەرەپ چىقىرىشنى پىلانلىدى، تاكى 1927 - يىلى ياڭ زىڭشىن ئۆل تۇرۇلگەنگە قەدەر، بۇ شىركەت ۋۇجۇتقا چىقمىدى.

ھۆكۈمەتتىن باشقا، خەلق ئىچىدىكى بەزى ئوقۇمۇشلۇق زاتلارمۇ شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئويىدا بولدى. 1920 - يىلى يەرلىك زات پەن زۇخۇەن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن روسىيەلىك ئىنژېنېر ۋاسىلىيەۋنى ياللاپ ئۈرۈمچىنىڭ غەربىگە 40 چاقىرىم كېلىدىغان ماي بۇلاقىدىن چىقۇۋاتقان ماينىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن. ئۇلار تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ سىتولىغا ئازگىلى قازىدىغان بۇرغىسىنى ئۆتەنە ئېلىپ ماي بۇلاقىنىڭ ئەتراپىدا قۇدۇق قازغان، قۇدۇق ئىككى گەزدىن ئارتۇق

ۋاتقان نېفىت ئانچە ئەۋەك ئەمەس؛ چەككەلەيدىغانلار
ماشىنىنى ئىشلەتىشنى بىلمەيدۇ، يەنىلا يەرلىك ئۇسۇل بىلەن
ئىش كۆرۈلىۋاتىدۇ، ئۇلار چەككەلەپ چىقىرىۋاتقان ماينىڭ
ياخشى بولماسلىقىدا مۇنداق ئۈچ سەۋەب بار: «بىرىنچىسى
ماي سۈزۈك ئەمەس، ئىككىنچىسى قاب - قارا ئىس چىقىدۇ،
ئۈچىنچىسى سوغۇقتا توڭلاپ قالىدۇ» «مالنىڭ سۈپىتى يا -
رغان، باھاسى قىممەت بولغاچقا، ئىشلەتكەن قىيىن بولىۋا -
تىدۇ» دېيىلگەن. (ياڭ زېڭشىن «سەۋەنلەكلەردىن ساۋاقلار».)
ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ بازارلىرىدا چىراق يېقىشقا
ئىشلەتمەش ئۈچۈن سېتىپ بېرىلىدىغان كىرىس ئاساسەن چار
روسىيەدىن كېلەتتى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن
كېيىن، روسىيە ئۇرۇشقا قاتناشقان دۆلەت بولغاچقا،
نېفىتنىڭ زور قىسمى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىلەپ، شىنجاڭغا
كىرگۈزۈلىدىغان نېفىت ئازلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، نېفىتنىڭ
باھاسى ھەددىدىن زىيادە ئۆرلەپ كەتتى، بىر سەر 67
مىقالغا بېرىدىغان ھەر بىر جىڭ نېفىتنىڭ باھاسى ئۆر -
لەپ 6 سەر كۈمۈشتىن ئېشىپ كەتتى، باھانىڭ ئۆرلىشى
ئوبېيكتىپ جەھەتتە شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا
تۈرتكە بولدى. 1916 - يىلى، ياڭ زېڭشىن كان ئىشلار
ئىدارىسىنىڭ باش باشقۇرغۇچىسى ۋۇمىڭكۈنى شەنشىگە
بېرىپ يەنچاڭدىكى نېفىت كانىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە،
ھەمدە بىر نەچچە كۇرسانتلارنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئاپىرىپ
ئۆگىنىپ كېلىشىگە، يەنە شىنجاڭنىڭ نېفىتىدىن بىر قانچە
ئون جىڭ ئالغاچ بېرىپ تەجرىبە قىلىپ كۆرۈشكە ئەۋەت -
تى. بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كۇرسانت
ياڭ چىڭشى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ «ھۇنەر - سەنئەت زاۋۇ -

شىددە تىلىك كۆپۈيۈپ، سېتىلىش باھاسى ھەر بىر جىڭغا ئۆلكە پۇلى ھېسابىدا ئۈچ سەر چامىسىدا تۆۋەنلىدى. شىنجاڭدىكى ھەر قايسى ھۆكۈمەت، خۇسۇسلار قۇرغان نېفىت ئايرىش زاۋۇتلىرىنىڭ مەھسۇلاتى چەكلىك، كۆلىمى تار، ئۆسكىنىسى ئاددىي، تېخنىكىسى قالاق، نېفىت سۈپىتى تۆۋەن، باھاسى يۇقىرى، باشقىلار بىلەن رىقابەتلىشىش سادارى بولمىغاچقا، ھەممىسى ئىلگىر - ئاخىر توختاپ قالدى.

(2) چەت ئەللەرنىڭ شىنجاڭ نېفىت سانائىتىگە چاڭ سېلىشقا ئۇرۇنمىشى ۋە نېفىت مەھسۇلاتلىرىنى شىنجاڭغا كىرگۈزۈش ئەھۋالى

چار روسىيەنىڭ شىنجاڭنىڭ نېفىت كان بايلىقىنى ئېچىشتىكى بىر قانچە قېتىملىق تەلىپى رەت قىلىنغاندىن كېيىن، يەنىلا نىيىتىدىن يانمىدى، 1915 - يىلى يەنە بىر قانچە كانچىلارنى شىنجاڭنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى، ئۇلار ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن، ئۆزۈمچىدە تۇرۇشلۇق چار روسىيەنىڭ كونسۇلى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۇتۇق ھەربىي بىگى قوشۇمچە ئۆلكە باشلىقى ياك زىڭشىن بىلەن يۈزۈم - يۈز تۇرۇپ: «بۇ كانچىلار ماشىنىلار سېتىۋاپتۇ، كېيىنچە شىخودىكى كان بايلىقىنى روسىيەلىكلەرنىڭ ئېچىشىنى تەلپ قىلىۋاتىدۇ» دېگەن. («سەۋەنلىكلەردىن ساۋاقلار») 1919 - يىلى، روسىيەنىڭ جەنۇبىي سىمېرىيىدىكى بىر جامائەت ئۇيۇشمىسى يەنى شىخەينىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئىككى خىل نېفىت ئەرۋىشىنى تومىكى ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسىغا ئاپرىپ تەجرىبە قىلغاندا، بۇ نېفىتنىڭ سېلىشتۇرما ئىپتىدائىي ئايرىم - ئايرىم تۈردە 0.924 ۋە

قېزىلغاندىن كېيىن قۇم - تاش قاتلامىغا دۇچ كېلىپ قېزىلماي تاشلىنىپ قالغان. رەڭسىز كۆلرەڭ، تەبىئىي نېفىت پۇرۇقى ئاھايتى كۈچلۈك بولغان ماي تەركىبىلىك قۇمى ئېلىپ، كۈچ بىلەن سىققاندا ئۇنىڭدىن ماي چىققان. ئۇلار دۈبەن مەھكىمىسىنىڭ توك بېرىۋاتقان ئېلېكتىر ئىستانسىسىنىڭ پار قازىنىنى ئۆتتە ئېلىپ ھورلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق 15 جىڭ يېنىك سۈپەتلىك ماي ۋە 5 جىڭ قويۇق ماي چەككىلەپ چىقىرىپ، بۇ ماي بۇلاقنى ئېچىش قىممىتى بار دەپ ھېسابلىغان، پەن زۇخۇن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىدىن 30 مىڭ سەر كۈمۈش ئۆتتە ئېلىپ، ئۆزى 8 مىڭ سەر كۈمۈش تەييارلاپ، ماي بۇلاقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ۋاڭ جاڭنىڭ ئۆستىڭى ياقىسىغا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنىپ تېخى ئىشلىتىلمىگەن ئىككى دانە پار قازىنىنى قۇراشتۇرۇپ، 10 دىن ئارتۇق ئادەم ياللاپ، ماي تەركىبىلىك قۇمى ھارۋا ئارقىلىق توشۇپ كېلىپ ھورلاندۇرۇپ چەككىلەشتىن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇۋۇتۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ماي چەككىلىدى. كۈنىگە 100 جىڭ چامىسىدا نېفىت، بۇنىڭ ئىچىدە رەڭسىز ساپسېرىق 50 جىڭ كىرىسى، قالغىنىغا سىلىقلاش مېيى، قويۇق نېفىت ۋە باشقىلارنى ئىشلەپچىقاردى. ئەينى ۋاقىتتا بازاردا كىرىسىن كەمچىل بولغاچقا، ھەر بىر جىڭى ئۆلكە پۇلى ھېسابىدا 7 سەرگە سېتىلىپ، ئۇنىڭدىن ئاز - تولا پايدا ئېلىندى.

1923 - يىلىدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى تۇراقلىشىپ، ئىگىلىكى راۋاجلىنىپ، شىنجاڭغا كىرگۈزۈلىدىغان نېفىت مەھسۇلاتى (ئاساسلىقى كىرىسىن)

«شىنجاڭ» شىركىتى شىنجاڭنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى، ھەمدە مايتاغنىڭ تەبىئىي نېفىت ئەرۈشكىسىنى كىرەلمەيگە ئېلىپ كەتتى.

شىنجاڭ نېفىت سانائىتى ئارقىدا قالغانلىقى ۋەجىدىن، ئەجىنەبىلەرنىڭ مەيى كۆپىلەپ شىنجاڭغا كىرگۈزۈلدى. «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان 20 يىللىق سودىسى كۆرگەزمىسى» گە قارىغاندا، 1917 - يىلدىن ئىلىگىرىكى 12 يىلدا، شىنجاڭغا جەمئىي 340 توننا نېفىت كىرگۈزۈلگەن، بۇ نېفىتنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مىقدارى 32.5 توننىغا بارغان، 1923 - يىلى كۆپۈيۈپ 75 توننىغا، قىممىتى 17 مىڭ روبلىغا يەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈز سىزىق بويىچە ئۆزلىگەن. 1929 - يىلى 1188 توننىغا، قىممىتى 1 مىلىيون 484 مىڭ روبلىغا يەتكەن. 6 - يىلدا مىقدارى 15 ھەسسىگە يېقىن، قىممىتى 86 ھەسسە ئاشقان. 1934 - يىلغا كەلگەندە كۆپۈيۈپ 1677 توننىغا، قىممىتى 477 مىڭ روبلىغا يەتكەن. «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان سودا - سانائەت تەزىكىرىسى» (سودا مەتبەئە سارىيى، 1932 - يىل) دىكى مۆلچەرگە قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭنىڭ يىللىق نېفىت مەھسۇلاتى 300 تۇڭ بولۇپ، ئۇ ئالاھىزەل 40 توننىغا توغرا كېلىدىكەن، ئىمپورت مىقدارىنىڭ پەقەت 3% چامىسىنى ئىگەللىگەن.

(3) ئاساسلىق ماي ئىلامىتى بار رايوننىڭ يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئېچىلىش ئەھۋالى

مايتاغ: 1934 - يىلى مايتاغ نېفىت كانىغا زىيارەتكە بارغان مۇخبىر شۇي كېيىن مۇنداق دەپ خەۋەر قىلغان:

0.926 بولغان، يېنىك نېفىتنىڭ تەركىبى ئايرىم - ئايرىم تۈردە %45 ۋە %56 بولغان. مۇشۇ جامائەت ئۇيۇشمەسى يەنە تارباغاتا يىلقى سودىگەر رەشىپ قاتارلىقلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئاتالمىش جۇڭگو - روسىيە ئاۋام خەلق بىرلەشمە شىركىتىنى قۇرۇپ، يەنىسەينىڭ جەنۇبى تەرەپىدىكى نېفىتنى ئېچىشقا ئۇرۇندى. 1918 - يىلى روسىيەلىكلەر يەرلىك مۇتەۋەللەر بىلەن بىرلىشىپ كونسىتەبىل ناھىيەسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى نېفىت كەنىنى ئاچماقچى بولدى. يۇقىرىدىكىلەر ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە قالايمىقانچىلىق ۋە يېغىلىقنىڭ توختىغانلىقى ئۈچۈن ھېچقايسىسى ۋۇجۇتقا چىقمىدى.

روسىيەنى ھېسابقا ئالغاندا، باشقا جاھانگىرلارمۇ شىنجاڭ نېفىت سانائىتىگە چاڭ سېلىشقا ئۇرۇندى. 1910 - يىلى، ئەنگىلىيەلىكلەر چاڭگىلىغا ئىسپانوالىغان جۇڭخۇا كانىچىلىق شىركىتى شىنجاڭ نېفىت كەنىنى باشقۇرۇشنى مۇراجىئەت قىلدى. 1921 - يىلى ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى مىللەتارستلار ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ نېفىتىنى ئېچىشنىڭ ئەۋزەللىك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش يولىدا ئەھدىنامە تۈزگەن. ياپونىيەنىڭ «سەنجىن» شىركىتى، ئامېرىكىنىڭ «شىنكېسلىي» شىركىتىمۇ شىنجاڭنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ ئادەم ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ شىنجاڭ نېفىتىنى ئېچىش غەرىزى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشمىدى.

1927 - يىلى جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، گېرمانىيە بىلەن ھەمكارلىشىپ شىنجاڭ نېفىتىنى ئېچىشقا ئۇرۇندى. 1932 - يىلى گېرمانىيەنىڭ

ھەم قارا ئىكەن. بۇلاقتىن بىرەر ئېچا قىرىم يىراقلىقتىمۇ،
سېتىق پۇرقى كەتمەيدىكەن. يەرلىك كىشىلەر ئۆز ئالدىغا
ماي ئېلىپ، ماي بىلەن ھارۋىسىنىڭ چاقىنى مايلاپتىكەن،
قوينىڭ دۈمبىسىگە سۈركەپ قىچىشقانغا ئوخشاش كىسەللەرنى
داۋالىغىلى بولىدىكەن».

بورتۇڭكو: ۋۇشاۋلىنىڭ: «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھ-
ۋالىغا نەزەر» غا قارىغاندا: «ساۋەن ناھىيىسىنىڭ غەربىگە
70 چاقىرىم كېلىدىغان بورتۇڭكو نېفىت كانىنى مىنگونىڭ
7- يىلى بۇجاۋلۇڭ ئاچقان، ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە 200
سېر كۈتۈش تاپشۇرغان، بۇ يەردىكى قۇدۇقتىن كۈنىگە 70
جىڭدەك نېفىت چىققان. يېرىمىدىن ئارتۇقراقى ئۇرۇمچى
بازىرىدا سېتىلغان». ھۇنەر-سەنئەتنى تەجرىبە قىلىش
ئورنى تەبىئىي نېفىتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى تەجرىبە قىلغاندا
كىرىس ۋە تەركىبى 13.2% نى ئىگىلىگەن.

كۇچار: يۇقىرىدىكى «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا
نەزەر» گە قارىغاندا: «ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا 90 چاقىرىم كېلى-
دىغان قارا يۇلغۇندىكى نېفىت كۆلچىكى ناھايىتى چوڭ،
بەش ئورۇندا بۇلاق بار، نېفىتنى سېرىق بولۇپ، سۈپىتى
ساپ، چەكلىمەسىمۇ چىراقىغا ياقسا بولىدۇ، ئەتراپىدىكى
ئاھالىلەر يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىۋالىدۇ، كۈنلۈك مەھسۇلاتى
ئالاھىزەل 120 جىڭغا بارىدۇ».

ئۇرۇمچى: يۇقىرىدىكى «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا
نەزەر» گە قارىغاندا: «ئىككى نېفىتلىك بار: (1) سۇدا
چېدا. دىخۇا (ئۇرۇمچى) نىڭ شەرقىگە 50 نەچچە چاقىرىم
كېلىدۇ. غەربىي شىمالدا 5 بۇلاق بولۇپ، بۇلاقتىن نېفىت
ۋە گاز خېلى كۆپ ئېلىنىپ چىقىدۇ. ھاۋا ئىسسىقلىقىدا

«مايتاغ نېفىت كانىنىڭ ستوروكتورىسىدىكى تسوغرىسىغا كەت-
كەن ئۆڭكۈر ئىچىگە بىر قانچە تىك قۇدۇق قېزىلغان.
قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلىقى يەتتە چىدىن بىر گەزگىچە بارىدۇ،
چۈتكۈل رايونىدا تسوغرىسىغا كەتكەن ئۆڭكۈردىن ئىككىسى
بولۇپ، ئۇزۇنلىقى بەش گەزدىن ئاشىدۇ. ئون تىك قۇدۇق
بار. بۇ قۇدۇقلار تسوغرىسىغا كەتكەن ئۆڭكۈر ئارىسىغا
جايلاشقان. ياز پەسلىدە كۈنلۈك مەھسۇلاتى بەش، ئالتە
يۈز جىڭغا بارىدۇ، قىش پەسلىدە ئازىيىپ يەتمەش ناچچە
جىڭغا چۈشۈپ قالىدۇ.»

چىڭشۇيخېزى: شۈي گېنۇنڭ بەرگەن خەۋىرىدىن قارا-
رىغاندا، «چىڭشۇيخېزى نېفىت كانىنىڭ ستوروكتورىسى
تۈپلىكىنىڭ ئاستىدىكى دەرياغا يېقىن يەردە بولۇپ،
ئوچۇق قۇدۇق قېزىلغان، ھەر يىلى ئەتىياز پەسلىدە بەش
يۈز جىڭدىن ئارتۇق نېفىت ئالغان، يازدا سۇ كۆتىرىلگەن-
دە، قۇدۇق سۇغا چۆكۈپ كەتكەچكە، نېفىت ئېلىشقا ئامال
بولمىغان، سۇ پەسەيگەندىن كېيىنلا نېفىت ئالغان، قىش
پەسلىگە كەلگەندە قۇرۇپ كەتكەن.

كونا قاراماي تاغ: «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي
ھۇججەت توپلىمىنىڭ داۋامى» غا قارىغاندا: «تارباغاتاي
نېفىت كانى شەرقىي جەنۇبتىكى چىڭشېشيا يەنى كونا قارا-
مايدا بولۇپ، ئىلىگىرى بۇ يەردە تېپىلغان ماي بۇلاق
ئاھايىتى كۆپ ئىكەن، ھازىر بۇنىڭدىن 90 قېپقالغان،
تاغنىڭ چوققىسىدىكى بىرسى ئەڭ چوڭ ئىكەن، ماي ئەلۋەك
بولغان چاغلاردا كۈنگە 200 نەچچە ئون جىڭ ماي
ئالغىلى بولىدىكەن. ۋاڭ جىنپو يازغان: «غەربىي شىمال
جۇغراپىيەسى» (1932 - يىل) غا قارىغاندا: «نېفىتى قويۇق،

نېفىت قۇدۇقلىرىنىڭ چوڭقۇرلىقى ئۈچ، تۆت چى بولۇپ،
بىردەك ئەمەس. نېفىت سۇ بىلەن ئارىلاش چىقىدۇ.

ئۈچىنچى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش
نىڭ ئالدى - كەينىدە مايتاغ نېفىت كانىنىڭ
گۈللىنىشى ۋە خارا بايلىشى
(1934 - 1949)

(1) مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى

1933 - يىلى، شىنجاڭغا 7 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت
ھۆكۈمرانلىق قىلغان جىن شۇرېن تەختىدىن چۈشۈرۈلگەندىن
كېيىن، شېڭ شىسەي پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنىڭ
ھەربىي، ھۆكۈمەت چوڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى، ئۇ
جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىق
شىنى كۆز - كۆز قىلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى بىرلىككە
كەلتۈردى.

1934 - يىلى، شەرقىي شىمالدىن سوۋېت ئىتتىپاقى
ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن شەرقىي شىمالدىكى ياپون باس-
قۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىلار قوشۇنىنىڭ ياش ھەربىي ئە-
مەلدارى جاڭ مىڭفەن، جاۋ شىنيا قاتارلىق كىشىلەر ئۆلكى-
لىك ھۆكۈمەتكە مەكتۇپ سۇنۇپ، نېفىت كان ئېچىشنى
تەلەپ قىلدى. 5 - ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت جاڭ مىڭفەننى
زاۋۇت باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى، يەنىسە يەنە نېفىت ئايرىش
زاۋۇتىنى قۇردى، يەنىلا ياك چىڭشى نېفىت ئايرىش زاۋۇ-
تى

كۆپلىگەن نېفىت سېرىپ چىقىدۇ. بۇلاققا يېقىن يەردىكى
 ئاھالىلار ياز پەسلىدە كۈنىگە بۇلاقتىن 12، 13 جىڭ نېفىت
 ئالىدۇ. قىش پەسلىدە ئۇنىڭ يېرىمىنى ئالىدۇ... (2)
 سىچاكوۋ جىلغىسى، دىخۋاننىڭ غەربىگە 40 چاقىرىم كېلىدۇ.
 ئىلگىرى بۇ يەرنىڭ شەرقىدە ئۈچ قۇدۇق، غەربىدە تۆت
 قۇدۇق قېزىلغان. كېيىنچە شەرق ۋە غەربىنىڭ ھەر قايسى
 سىدا ئىككىدىن قۇدۇق قالغان. كۈنىگە 7، 8 جىڭدىن ئون
 خەچچە جىڭغىچە نېفىت ئېلىنغان. نېفىتنىڭ رەڭگى سۈزۈك.
 ماناس: يۇقىرىدىكى «شىنجاڭنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالىغا
 خەزەر» گە قارىغاندا: «نېفىت چىقىدىغان رايوندىن ئۈچى
 بار: (1) شەرقى جەنۇبى يېزا، چوڭ يەر نامى جىنگۇخې،
 كىچىك يەر نامى كازىۋەن، تۆت يەردە ماي بۇلاق بار.
 ياز ۋە كۈز پەسلىلىرىدە كۈنىگە 20 — 30 جىڭ نېفىت
 ئالغىلى بولىدۇ.... ئىلگىرى ھۆكۈمەت باشقۇراتتى، ھازىر
 پۇقرالار باشقۇرىدۇ. (2) جېڭنەن يېزىسى، چوڭ يەر نامى
 خۇڭكۇ (قىزىل ساي)، كىچىك يەر نامى شىيۇيىن بولۇپ،
 يەتتە يەردە ماي بۇلاق بار. نېفىت تاشنىڭ كاۋاكىلىرىدىن
 ئېقىپ چىقىدۇ، ئەلۋەك چاغللىرىدا كۈنىگە 40، 50 جىڭ
 ماي ئالغىلى بولىدۇ. (3) غەربىي جەنۇب يېزىسى. چوڭ
 يەر نامى شەنشۇيخې، كىچىك يەر نامى توڭگىتى، تۆپىلىك
 نىڭ ئاستىدا توققۇز يەردە نېفىت قۇدۇقى بار، بۇنىڭ
 ئىچىدە بىرىسى ئەڭ چوڭ، ئەلۋەك چاغللىرىدا كۈنىگە 200
 جىڭدىن ئارتۇق ماي ئالغىلى بولىدۇ، باشقا قۇدۇقلاردىن
 جەمئىي بىر قانچە ئون جىڭ ماي چىقىدۇ. نېفىت يۇقىنىڭ
 قېلىنلىقى بىرەر سۇڭدىن ئاشىدۇ، رەڭگى قىزغۇچ سېرىق،

يەنسە يەنى ئەينە مايتاغقا كۆچۈرۈپ كېلىنكەن جەمىي
تۆت دانە قازان شەكىللىك چەككىلەش قۇرۇلمىسى يەنى
چەككىلەش قازىنى ئىدى. تۇنجى قۇدۇقتىن ماي چىققاندىن
كېيىن مەھسۇلات چەككىلەپ چىقىرىلغان بولسىمۇ لېكىن
بېنزىننىڭ سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى زور، چىراق مېيىنىڭ رەڭگى
سۈزۈك بولماقچا، زاۋۇتتىن چىقىرىلماي، پەقەت زاۋۇت
ئىچىدە ئۆزلىرى ئىشلىتىشكە قالدۇرۇلغان.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى ئېچىشتا، شىنجاڭ
ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوت-
تۇرسىدا ھەر قانداق رەسمىي كېلىشىم ياكى توختام بولمى-
غان، شۇنداقلا ھۆججەت بىلەن چىقىرىش نىزامى ياكى
ئىككى تەرەپ ئەمەل قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەش-
كىلى نىزام تۈرىدىكى ھۆججەت بولمىغان. سوۋېت تەرەپ
مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى مايتاغ نېفىت كومبىناتى
(يەنى بىرلەشمە شىركىتى) دەپ ئاتىغان. سوۋېت ئىتتىپاقى
تەرەپ ئەۋەتكەن باش ئىنژېنېر ئىشلەپچىقىرىش، مالىيە ۋە
كادىرلار ئىشلىرى، سېتىش جەھەتتىكى ھوقۇققا چات كىر-
مىغان، جۇڭگو تەرەپ ئەۋەتكەن زاۋۇت باشلىقى ۋە نەچچە
ئون خىزمەتچى خادىملار مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى مەمۇرىي
خىزمەتكە، ۋە تۇرمۇش تەمىناتىغا مەسئۇل بولغان، بارلىق
تېخنىكا ماتېرىياللىرى، ئۇسكۈنە پۇلىنى ۋە سوۋېت تەرەپ
خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققىنى سوۋېت تەرەپ بەرگەن، شۇ
جاينىڭ ئۆزىدىن تەمىنلىنىدىغان ماددى ئىشپاتىنىڭ پۇلىنى
ۋە خادىملارنىڭ ئىش ھەققىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت
ئاجراتقان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش
كونسۇل دائىم كانغا كېلىپ يېتەپ، ئەھۋال ئىگىلەپ تۇرغان.

تىنىڭ مىخايىلىكى بولدى. ئۇرۇمچىدىكى نېفىت. ئايرىش
ئۆسكۈنىسىنى يەنسېخىگە كۆچۈرۈپ، ئەكىلىپ، مايتاغنىڭ
ئۆتكۈرىدىن قېزىپ ئېلىنغان تەبىئىي نېفىتنى توشۇپ
ئەكىلىپ، ئوتان - ياغاچنى يېقىلغۇ قىلىپ، بېنزىن، كىرەسەن
ۋە سىلىقلاش مېيىنى چەككىلىپ چىقتى.
1935 - يىلى، شىڭ شىسىدىن شىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن،
سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئاساسىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى
ئەۋەتىپ يەنسېخى، مايتاغ تەرەپلەردە نېفىت تەكشۈرۈشنى
ئېلىپ باردى. 1936 - يىلى 4 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك
ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىپ مايتاغنىڭ نېفىتىنى تەكشۈرۈش
ئۆمىكى قۇرۇلدى. 8 - ئايدا بۇ ئۆمەكنىڭ نامى مايتاغ
نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى. 10 - ئايدا، سابىق
يەنسېخى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى مايتاغقا كۆچۈرۈپ
كېلىنىپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلىپ،
مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى رەسمىي قۇرۇلدى. 9 - ئايدا،
مايتاغ تۇنجى چارلاش قۇدۇقىدا چارلاش باشلىنىپ، ئىك
كىنچى يىلى 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قۇدۇق پۈتتۈرۈلۈپ،
ئۇنىڭدىن نېفىت چىقتى. بۇ 200 نەچچە مېتىرلىق تېمىز
قاتلاملىق قۇدۇق ئىدى. دەسلەپتە كۈنىگە 10 توننا چامە -
سىدا نېفىت ئېلىندى، ئۇزۇن ئۆتمەي 1 - 2 توننىغا
چۈشۈپ قالدى، ئاخىرىدا فونتان بولۇشتىن توختاپ قالدى.
ئەڭ دەسلەپتە 200 - 300 مېتىر چوڭ - قۇرلۇقتا قېزىلغان 15
ئېغىز تېمىز قۇدۇقنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق بولدى، بۇ قۇ -
دۇقلاردا تۇراقلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى شەكىللەنمىدى.
نېفىت ئايرىش ئۆسكۈنىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا
روسىيەدىن ئىمپورت قىلىنغان. ئۇرۇمچىدىن يەنسېخىگە

ئۇمىد قىلىمىز» دەپ رىغبەتلەندۈرۈلگەن. 1943 - يىلى
 1 - ئايدا، يەنە 19 - نومۇرلۇق قۇدۇق قېزىلىپ ئۇنىڭدىن
 كۈنىگە 35 توننا مەھسۇلات ئېلىنغان، مۇشۇ مەزگىلدە ماي
 تاغ نېفىتلىكىدە جەمئىي 33 قۇدۇق قېزىلىپ، ئومۇمىي
 مېتراجى 14052 مېترغا يەتكەن (باشقا بىر ماتېرىيالدا
 15830 مېتر دەپ خاتىرىلەنگەن). ئەڭ چوڭقۇرى 1017 مېتر
 بولۇپ ھەر بىر مېترنىڭ تەننەرقى ئۆلكە پۇلىغا 140 يۈەن،
 ئامېرىكا پۇلىغا 50 دوللار، ئىككىسى قوشۇلۇپ جەمئىي 93.8
 ئامېرىكا دوللىرى بولغان. 1943 - يىلىنىڭ دەسلەپتە يې-
 زىلغان «شىنجاڭدىكى مائىتاغ نېفىت كانىنى تەكشۈرۈش
 دوكلاتى» دىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا 11 دانە چوڭ -
 كىچىك بۇرغۇ ئىستانوكى بار بولغان، ئىشلەتكىلى بولىدىغان
 بۇرغۇ ئىستانوكىدىن 8 ى بولغان، ئەڭ چوڭ بۇرغۇ ئىستا-
 نوكى 1800 مېتر قازالايدۇ 80 ئات كۈچىگە ئىگە بولغان
 16 دانە پار قازىنى، 80 ئات كۈچىگە ئىگە بولغان 4 دانە
 دىزىل ماتور، 2 دانە ياغاچ ۋىشكا، 12 دانە تۆمۈر ۋىشكا
 بولغان، قۇدۇق ئۆلچەش، قۇدۇق مۇستەھكەملەش، سېغىزلىق
 ئېرىتمىسىنى ئارىلاشتۇرۇش قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر تەل -
 تۈكۈس ئىكەن. 1943 - يىلى نېفىت ئېلىش خىزمىتى نېفىتلىكىنىڭ ئەھۋالى ئېنىق
 لانمىغان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلغان. بۇرغىلاش جەريانىدا
 نېفىت قاتلىمى بايقالسا، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن.
 تەبىئىي نېفىت بىلەن بىللە چىقىدىغان تەبىئىي گاز موللىرى
 بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، دەسلەپتە قۇدۇقلارنىڭ مەھسۇلاتى
 يۇقىرىراق بولغان، يەر ئاستىدىكى تەبىئىي نېفىت گازدىن
 كۆپلەپ ئاجرىتىلىپ كەتكەندىن كېيىن مەھسۇلاتى تېزلىكتە

(2) مايتاغ نېفىت كانىنىڭ تازا روناق تاپقان دەۋرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى

1942 - يىلى مايتاغ نېفىت كانىنىڭ تازا روناق تاپقان دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەسلەپتە قېزىلغان تېمىز قۇدۇقتىن كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجە قولغا كەلمىگەن. 1941 - يىلى چوڭ تىپتىكى بۇرغۇ ئىستانوكى توشۇپ كېلىنىگەن، ھە دېگەندىلا ئېستروكتورانىڭ جەنۇبى قىسمىدا ئوتتۇرا چوڭقۇر-لۇقتا قۇدۇق قېزىلغان، 1942 - يىلى 11 - ئايدا، 20 - نومۇر-لۇق قۇدۇق قېزىپ پۈتتۈرۈلگەن، قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلىقى 730 مېتىرغا يەتكەن، قۇدۇق قېزىلىپ 690 مېتىرغا كەلگەندە قۇدۇقتا كۈچلۈك فونتانلاش يۈز بەرگەن، قۇدۇق پۈت-تۈرۈلگەندىن كېيىنكى ئەڭ دەسلەپكى كۈنلۈك مەھسۇلات مىقدارى 40 توننىدىن ئېشىپ كەتكەن، بۇ قۇدۇق كۈنلۈك مەھسۇلاتىنى بىر ئايغىچە 10 توننىدىن ئارتۇق دەرىجىدە ساقلاپ قالغان مايتاغدىكى سانائەت قىممىتىگە ئىگە تۇنجى نېفىت قۇدۇقى بولۇپ ھېسابلىنغان. شىنجاڭ ئۆلكى-لىك ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە نازارىتى 1942 - يىلى 11 - ئاي-نىڭ 24 - كۈنى تېلېگرامما يوللاپ: زاۋۇت باشلىقى، باش ئىنژېنېرنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشتا ئەدبىرلىك، قېزىپ چار-لاشتا توغرا بولغانلىقىغا بارىكساللا. ئەگەر مۇشۇ قۇدۇقتىن بۇلدۇقلاپ ماي چىقسا، يالغۇز شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىقتىسادى جەھەتتە بەختكە ئېرىشىپ قالماي بەلكى مەزكۇر زاۋۇتنىڭ باشلىقى ۋە باشقىلارمۇ خىزمەتتە شان - شەرەپكە ئېرىشكەن بولاتتى، شۇڭا سىزلىرىنىڭ داۋاملىق تىرىشىپ، چەكلىك مۇددەتتە ئالەمگە مەشھۇر نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈشىڭلارنى

1942 - يىلىنىڭ بېشىدا، نېفىت كانىدا سوۋېت تەرەپ خادىملىرىدىن جەمئىي 120 كىشى، جۇڭگو تەرەپ خادىملىرىدىن 830 كىشى (54 نەپەر خىزمەتچى، 776 نەپەر ئىشچى) بولغان. بۇزغىلاش، نېفىت ئېلىش، نېفىت ئايرىش ئىشچىلىرىدىن تاشقىرى، يەنە ۋىشكا قۇراشتۇرۇش ئەترىتى، لابر-تورىيە، سىخاينىزم رېمونتخانىسى ۋە باشقىلار بولغان. 1940 - يىلى كۈبتۇن دەرياسىنىڭ ئۈستۈنكى ئېقىنىغا سۇ چىقىرىش پىرومپسى قۇرۇلۇپ، 65 ئات كۈچىگە ئىگە، دېزەل ماتور ئارقىلىق سۇ ناسوسى سۆرىتىلىپ، كۈنىگە 600 كۇبمېتىر سۇ ئالغان، سۇ بولسا تۇرۇبا لېنىنى سۇ ئارقىلىق كاترايونغا ئاققۇزۇلۇپ، ھارۋا ئارقىلىق سۇ توشۇيدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلگەن. 27.5 كىلوۋاتلىق ۋە 84 كىلوۋاتلىق ئىككى دانە ئۆزگىرىشچان گېنېراتورلۇق ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلغان. ترانسپورتتا ئىشلىتىلىدىغان 30 دىن ئارتۇق ئاپتوموبىل بار بولغان. يەنە ئىسۋىزلىرى باشقۇرىدىغان كۆمۈرخاڭ، دېھقانچىلىق مەيدانى، دوختۇرخانا، مەكتەپ ھەم شۇنىڭغا ئوخشاش ئەسلىھەلەر بار بولغان.

1943 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بايلىق مەنبە كۆپىتىشنىڭ مايتاغ كانىغا ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈشىگە ۋە مۆلچىرىگە قارىغاندا، مەزكۇر كاننىڭ مال - مۈلكى شىنجاڭ پۇلىغا جەمئىي 5 مىليون 828 مىڭ 80 يۈەنگە، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286 دوللارغا يارىغان. سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىغا قويغان ئىككى تەرەپنىڭ مەبلەغ سوممىسى: سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ 4 مىليون 343 مىڭ 170 ئامېرىكا دوللىرى، شىنجاڭ تەرەپنىڭ 1 مىليون 294 مىڭ يۈەن بولغان.

تۆۋەنلىگەن، ھەتتە فونتان بىرلۈشتىن پۈتۈنلەي توختىپ قالغان. بۇرغىلانغان 33 قۇدۇق ئىچىدە 11 قۇدۇقتا نېفىت ئېلىش رەسمى ئېلىپ بېرىلغان. 7 قۇدۇقتىن چىققان ماي نىڭ ئەھۋالى بىر قەدەر ياخشى بولغان، ئايلىق ئەڭ يۈقىرى مەھسۇلاتى 110 توننىغا (1943 - يىلى 2 - ئايدا) يەتە كەين، ئادەتتە ئايلىق مەھسۇلاتى 55 توننىغا ئەتراپىدا بولغان. 7321 توننىغا ماي ئىشلەپچىقىرىلغان 1942 - يىلى مەھسۇلات ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىلى بولغان. قۇدۇق مەيدانى ۋە نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1400 توننىغا بولغان 4 دانە نېفىت ياكى، 2.5 كىلومېتىرغا سوزۇلغان 6 دىيۇملىق نېفىت ئاققۇزۇش تۇرۇبا لېنىنىسى بولغان. نېفىت ئايرىشتا ئىلگىرىكى قازان شەكىللىك قۇرۇلما زىيادە كونىراپ كەتكەنلىكى ۋەجىدىن، پولات تاختا ئاراملىق يېڭى قازان كەپشەرلەپ چىقىرىلىپ، كۈنلۈك پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارى 1800 گاللىنغا يەتكۈزۈلگەن 1938 - يىلىدىن باشلاپ تۇرۇبا شەكىللىك نورمال بېسىم بىلەن چەككەلەش قۇرۇلمىسى قۇرۇلۇپ، 1942 - يىلى 1 - ئايدا ماشىنا سىناق قىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن، يىللىق پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارى 60 - 80 مىڭ توننىغا بولغان. تەبىئىي نېفىتنىڭ مىقدارى يېتىشمەسلىكى ئۈچۈن، نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىسىدە ئۆزۈلدۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلغان، ئالدىنقى ئۈسكۈنە ئىككى كۈندە بىر قېتىم يۈرگۈزۈلگەن، كېيىنكى ئۈسكۈنە بىر ئايدا 4 - 5 قېتىم يۈرگۈزۈلگەن. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 2500 توننىغا بولغان 11 دانە تەييار نېفىت مەھسۇلاتىنى ساقلايدىغان باك بولغان.

(3) جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى ۋە تەرەققىپەرۋەر زاتلارنىڭ مايتاغ نېفىت كانىغا كۆڭۈل بۆلۈشى

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىككەپ مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان، شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، پارتىيىنىڭ بىر تۈركۈم كادىرلىرى ۋە تەرەققىپەرۋەر زاتلار شىنجاڭغا ئىشلەشكە كەلگەن، ئۇلار مايتاغ نېفىت كانىنىڭ تەرەققىياتىغا بەكمۇ كۆڭۈل بۆلگەن. ماۋ زېمىن (مەخپىي ئىسمى جۇبىن) 1938 - يىلى 2 - ئايدا يەنئەندىن شىنجاڭغا كېلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە نازارىتىگە نازىر بولغان. مايتاغ نېفىت كانى نامدا قۇرۇلۇش نازارىتىگە تەۋە بولسىمۇ لېكىن سېلىنىدىغان مەبلەغ، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، نېفىت ئېلىش، نېفىت ئايرىش مەلۇماتى مالىيە نازارىتىگە يوللانغان. ماۋ زېمىن ۋەزىيىتىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، پۇل جەھەتتە زور كۈچ بىلەن قوللاپ قالماستىن بەلكى نېفىت كېنىنىڭ ئىشلەپ-چىقىرىش - قۇرۇلۇشى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش تەمىناتىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن. 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلى 10 - ئايغىچە، مالىيە نازارىتى مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا 4 مىلىيون 260 مىڭ يۈەن ئاجىرىتىپ بەرگەن، ماۋ زېمىن ۋەزىيەت ئۆتۈگەن مەزگىل (1938 - 1941) دە ئاجراتقان پۇل 2 مىلىيون 870 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، %67 نى ئىگىلىگەن، 1938 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، مايتاغ

بۇزۇلدى. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى شۇنىڭدىن باشلاپ
خارايلەششقا باشلىدى.

1942 - يىلى 5 - ئايدا، شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ 5 - ئىنەن-
سى شېڭ شىجى بىلەن چۇڭچىڭدا تۇرۇشلۇق شىنجاڭ ئۆلكە-
لىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكىلى جاڭ يۈەنفۇنى مايتاغ توغرىسىدىكى
ھۇججەتنى ئېلىپ جياڭ جېشى بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتكەن.
شېڭ شىسەي يەنە جياڭ جېشىغا مەخپى تېلېگرامما يوللاپ،
سوۋېت ئەتىھپاقى ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ
مۇئاۋىن مىنىستىرى دىكانوزوۋنى مايتاغ نېفىت كانىنى ۋە
باشقا مەۋھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا
ئەۋەتىمىز دەپتۇ، جياڭ جېشىنىڭ مۇھىم ئادەملەرنى شىنجاڭ -
سوۋېت سۆھبىتىگە قاتنىشىشقا ئەۋەتىشىنى تەلپ قىلىمىز
دېگەن. 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد
مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋ قاتارلىقلار شىنجاڭغا
كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن نەقلىيات مىنىستىرلىكى تاشيول
ئىدارىسىنىڭ باشلىقى گۇڭ شۆسۈي، يۈيىن نېفىت كانىنىڭ
باش دېرېكتورى سۈن يۈچى ۋە باشقىلار بىللە كەلدى.
ۋېڭ ۋېنخاۋ بىلەن دىكانوزوۋ مايتاغ نېفىت كانىنى بىرلەشتۈرۈپ
باشقۇرۇش توغرىسىدا تەنپەن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ نەتىجە
بولماي تاشلىنىپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋېڭ ۋېنخاۋ
گۇڭ شۆسۈي، سۈن يۈچى قاتارلىقلارنى باشلاپ مايتاغ نېفىت
كانىغا ئەھۋال ئىگىلىگىلى كەلدى. گۇڭ شۆسۈي «شىنجاڭ
مايتاغ نېفىت كانىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»نى يازغان.
دوكلاتتا مايتاغ نېفىت كانىنىڭ ئەھۋالى تازا تەپسىلى
خاتىرىلەنگەن.

1942 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، شېڭ شىسەي

يېتى ئېلىپ بارغان. شەخسغا كەلگەندىن كېيىن، نېفىت كانىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە كەلىلىك تەلپىگە بىنائەن مەخسۇس كاندايونىغا كېلىپ تەشۋىقات پائالىيىتى ئېلىپ بارغان. ئوچۇقچۇلۇققا ياسالغان ۋاقىتلىق سەھنە ئۈستىدە، دۇجۇگىيۈەن تولاۋۇپ - تاشقان قىزغىنلىق بىلەن نۇتۇق سۆز-لەپ، نېفىت ئىشچىلىرىدىن ھال سورىغان، ئوۋۇغۇچىلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى بەزەۋۇن قىلغان ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرىنى ئويىناپ چىققان. ئىككىنچى كۈنى كان رايونىدىن كېيىن ۋاقىتتا، ھەر مىللەت نېفىت ئىشچىلىرى قىزغىنلىق بىلەن ئۆزىنى قويدىغان، ئايرىلىشقا قىيالىغان.

(4) شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشقاندىن كېيىن مايتاغ نېفىت كانىنىڭ خاراكتېرى

1941 - 1942 - يىلى، نېفىس فاشىستلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلدى، دۆلىتىمىزدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ كومپارتىيىگە قارشى قوزغىغان دولقۇنى توختىمىدى ۋەزىيەت يامان تەرەپكە قاراپ چىمدى بۇرالدى، فاشىزمغا قارشى دۇنياۋى ئۇرۇش ۋە جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى ۋاقىتىنچە قىيىنچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى ئاساس قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆزىنى ئاشكارا ئېيتىپ، كوممۇنىستلار ۋە تەرەققىي-رۈەر زاتلارنى قولغا ئالدى ۋە ئۇلارنى ئۆلتۈردى، ئۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتى تەدرىجىي

جەھەتتە كەسكىن كۈرەش يۈز بەرگەن. مايتاغ نېفىت ئاي-
 رىش زاۋۇتى ئايرىپ چىققان تەبىئىي نېفىت مەھسۇلاتىنى
 سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ باش ئىنژېنېرى تەقسىملىگەن.
 ئۆلكە تەرەپىگە كېرەكلىك مايى مالىيە نازارىتى تەسۋىتلى-
 غان، ماي مەزكۇر نازارەت تارقاتقان «ماي ئېلىش كېنىشكىسى»
 بويىچە زاۋۇتىدىن ئېلىنغان. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مايى
 سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تەسىس قىلغان
 سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتى كەسكىن تالون بويىچە
 ئالغان. 1942 - يىلى 9 - ئايدا، سوۋېت - شىنجاڭ سودا
 شىركىتى نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ كىرىمىنى بىرقانچە
 قېتىم تۆۋەن باھا (ھەر بىر توننىسى 700 يۈەن، ئۆلكە تەرەپ
 خەلق ئىشلىتىلىدىغان كىرىمىنىڭ ھەر بىر توننىسىنى 1000 - 1300
 يۈەن بەلگىلىگەن) دا شىنجاڭدىكى سودىگەرلەر، خەلقلەرگە
 يەرلىك مەھسۇلاتقا ئايرىۋاشلىغان، سودىگەرلەر، خەلقلەر ھەر
 بىر توننىسىنى 1500 يۈەن يۇقىرى باھادا ھايىنىغا سېتىپ،
 بازارنى قالايمىقانلاشتۇرغاندا، مالىيە نازارىتى تەرىپىدىن
 سېزىلىپ قالغان. مالىيە نازارىتى نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا
 مايى مالىيە نازارىتى تارقاتقان ماي ئېلىش كېنىشكىسى
 بويىچە ئېلىش لازىم دەپ ئۇقتۇرغان، ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى-
 قىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق سودا ئىشلىرى ۋەكىلىگە ئالاقە
 ئەۋەتىپ، سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ تۆۋەن باھالىق
 كىرىمى ئارقىلىق يەرلىك مەھسۇلاتىنى سېتىۋېلىش ھەرىكىتى-
 نى توختۇتۇشنى تەلەپ قىلغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك
 ھۆكۈمىتى ۋە دۇبەن مەھكىمىسى يەنە مايتاغ نېفىت ئايرىش
 زاۋۇتىنى ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنى زاۋۇت باشلىقى ۋە
 باش ئىنژېنېر مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ تاپشۇرۇۋېلىش،

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى، قوشۇمچە دۇبىن
خامى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرىنىڭ
باشلىقى مولوتوۋقا تېلېگرامما ئەۋەتىپ، شۇ يىلى 7 - ئاي
نىڭ 3 - كۈنى سوۋېت تەرەپنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان سوۋېت -
شىنجاڭ بىرلىشىپ مايتاغ نېفىت كانىنى باشقۇرۇش توغرىدا
سەمىكى ھۆججەتكە جاۋاب بەرگەن، ئۇ «جۇڭگو مەركىزى
ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە،
مايتاغدىن نېفىت چىققانلىق ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپتى
ھەمدە بۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. شۇڭا ئىقتىساد
مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋىنخاۋنى شىنجاڭغا مەسلى
ەتلىشىشكە ئەۋەتتى»، «جۇڭگو ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچى-
لىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇشۇ
داق تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويغاندا ئۇنى رەت قىلىشقا ئامالسىز
قالدىم» دېگەننى بايى سەۋەب قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى
ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىغا قويغان مايتاغ نېفىت كانىنى شىنجاڭ
جىلەن بىرلىكتە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپكە قوشۇلماي-
دىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، «بۇ كارخانىنى جۇڭگو مەركىزى
ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئىككى تەرەپنىڭ باشقۇ-
رۇشى مۇۋاپىق» دەپ بايانات ئېلان قىلغان، 8 - ئاينىڭ
20 - كۈنى، مولوتوۋ شېڭ شىسەينىڭ پىكىرىگە قوشۇلىدىغان
لىقىنى بىلدۈرگەن، شېڭ شىسەي جاۋاب ئالاقىسىنى تېلېگرامما
قارقىلىق جياڭ جېشىغا ئەۋەتكەن.

شېڭ شىسەي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتىنىڭ
يامانلىشىشى بىلەن، ئىككى تەرەپنىڭ مايتاغ نېفىت كانىدىكى
سۈركىلىشى كۈنسايمىن كۆپەيگەن، ماجرا ئارقا - ئارقىدىن
يۈز بەرگەن. ھەممىدىن ئاۋۋال مەھسۇلاتنى تەقسىملەش

ئېنىقلا چىقىمىمىزغا تەھدىت سالغانلىقى ۋە كۆشكۈرتكىلىكى ۋە باشقا ئىشلار قاتتىق سۆزلەر بىلەن ئىسپاتلىنىپ، ئىككى تەرەپنىڭ خادىملىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىش ھەققى تەسۋىياتى جەھەتتىمۇ كەسكىن تالاش-تارتىش يۈز بەرگەن. ئىسلىمە ئىككى تەرەپ خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى تەسۋىياتى باراۋەر بولمىغان، ئوخشاش خىزمەتنى ئۈستىگە ئالغانلارنىڭ ئىش ھەققى 10 ھەسسە چامىسىدا پەرق قىلغان. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقلىرىنىڭ دۈبەن مەھكەمىسىگە يوللىغان تېلېگىراممىسىدا: سوۋېت تەرەپ خادىملىرى خالىغانچە كۆپەيتىلىۋاتىدۇ، يەنىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياكى ئېلى، ئۇرۇمچىدىن كەلگەنلەر بولمىسۇن ھەممىسى بىردەك مۇتەخەسسسلەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن خىزمەتچىلەردىن پەقەت زاۋۇت باشلىقى، بۇغالتىر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، ئادەم ئىشلار بۆلۈمى چىسىنىڭ باشلىقى، تەرجىمان قاتارلىق تۆت كىشىلا ئېتىراپ قىلىنىپ، باشقا خادىملارنىڭ مۇئاشى بېرىلمەيۋاتىدۇ دېيىپ كەن. ھەمدە سوۋېت تەرەپ خادىملىرىنىڭ مۇئاشى 1942 - يىلى 9 - 10 - ئايدا ئىككى قېتىم ئۆستۈرۈلگەنلىكى، گەرچە بۇ ھەقتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقى بولسىمۇ، توسۇشقا بولمىغانلىقى دوكلات قىلىنغان. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن مەزكۇر زاۋۇت باشلىقىغا «ئىسلىمە بار خادىملار داۋاملىق قېيىقلىپ ئىشلىسۇن، مۇئاشى ئاۋالقىدەكلا بېرىلسۇن» دەپ جاۋاب تېلېگىرامما يوللىغان. ئىككىنچى تەرەپتىن ئىسلىمە ئەۋەتىلگەن خارىجى خادىمى ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىغا ئالاقە يوللاپ «مەزكۇر زاۋۇتنىڭ سوۋېت تەرەپتىن بولغان مەسئۇلىغا بۇندىن كېيىن خادىملار

تارقىتىشنى ۋە دەپتەرگە يېزىشنى شەرت، ماي ئېلىش كېلىشىمىدە زاۋۇت باشلىقى ۋە باش ئىسپاتچىنىڭ ئىمزاى بىر بولۇش، تەكشۈرۈشكە قولايلىق بولۇش ئۈچۈن بىر نۇسخا ئېچىتىش لازىم دەپ تەنقىد بېرىلگەن. بىراق نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى سوۋېت تەرەپنىڭ باش ئىسپاتچى «سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ مۇشۇنداق بۇيرۇقى يوق» دېگەننى بىلەن - سەۋەب قىلىپ، ئىجرا قىلىنغان، ھەتتا بەزىدە ئۆلكە تەرەپنىڭ ئورۇنلىرىغا ماي بېرىشنى رەت قىلغان. مايتاغ جىخ ئىدارىسىنىڭ «سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ماي ئوغرىلىق ئەنئىنىسى»نى تۇرغۇزۇپ تەكشۈرۈپ چىققاندا - تېرىيالىدىن قارىغاندا: 1942 - يىلى 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ھېچقانداق ئىسپاتسىز 29886 كىلو بېنزىن، 12287 كىلو كىرىسىننى ئېلىپ كەتكەن؛ 10 - ئايدا ھېچقانداق ئىسپاتسىز 22400 كىلو بېنزىن، 17907 كىلو كىرىسىننى ئېلىپ كەتكەن. ھەمدە قازان شەكىللىك ئايرىش قۇرۇلمىسىدىن چەكلىنىپ چىققان ماي پۈتۈنلەي جىغلانغان، ئامبارغىمۇ كىرگۈزۈلمىگەن. ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن ئېلىپ كېتىلگەن دېيىلگەن. 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىگە ئالاقە يوللاپ، جۇڭگو تەرەپ زاۋۇت باشلىقىنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىنىڭ قىلچە سەۋەبسىز ھالدا نېفىت كانىنىڭ خىزمىتىگە دەخلى يەتكۈزگەنلىكىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئورگىنىنى بېنزىن بىلەن تەمىنلەشنى توختاتقانلىقىنى، نېفىت كانىغا پۇل بېرىشنى رەت قىلغانلىقىنى، نېفىت كانىنى ئاشلىق، ئوتۇن - كۆمۈر بىلەن تەمىنلەشكەنلىكىنى، ئىشچىلارنى

كەتكەن. 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى سوۋېت تەرەپ نېفىت كېمىسىنى قوغداش ئىسمى بىلەن، ئەسلىدە قۇمۇلدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ھەربىي قىسىملارنىڭ چېكىنىش پۇر-سىنىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى كانغا ئەكىلىپ تۇرغۇزۇپ، مۇھىم يول ئېغىزلىرىغا پوس قويغان، دەسلەپتە ئۇلار 60، 70 ئادەم بولسا، كېيىن يەنە بىر ئاز كۆپەيگەن، 1944 - يىلى 2 - ئايدا چېكىنگەنلەر جەمئىي 117 كىشىگە يەتكەن. قېزىپ چارلاش خىزمىتى 1943 - يىلى 1 - ئايدا 39 - نومۇرلۇق قۇدۇق قېزىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالغان، 7 - ئايدا كەلگەندە نېفىت ئايرىش خىزمىتى توختاپ قالغان.

1942 - يىلى 7 - ئايدا، شىڭ شىيەي مولوتوۋنىڭ يوللىغان، جاۋاب ئالاقىسىنى جياڭ جېشىغا ئەۋەتكەندىن كېيىن، جياڭ جېشى دەرھال گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى فۇبېڭچاڭ، چيەن - چاڭتەي، ئەقەتسەد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېن - خاۋغا كونكرېت چارىنى مەسلىھەتلىشىپ تېپىپ چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسولخانىدىكىلىرى بىلەن سۆزلىشىش ھەققىدە يوليورۇق بەرگەن. ئىككى تەرەپنىڭ مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىشى ئارقىلىق، 1942 - يىلى 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جۇڭگو سوۋېت شىنجاڭ مائىتاغ نېفىت كېمىسىنى بىرلىشىپ باشقۇرۇش ھەققىدە تەنپەن ئۆتكۈزۈلگەن. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ كېلىشىم لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بىراق ئىككى قېتىم مۇنازىرىلەشكەن، پىكىردە پەرق ناھايىتى چوڭ بولغان. ئاساسلىق ئىختىلاپ مۇنداق تۆت جەھەتتە ئىپادىلەنگەن:

نىڭ مۇئاشىنى خالغانچە كۆپەيتىمەسلىك، جۇڭگولۇق خىزمەتچىلەرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش، ئۇلارنى كەسپىيلىككە توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىشنى تەلەپ قىلغان.

زىددىيەتنىڭ ئۆزلۈكىسىز كەسكىنلىشى تۈپەيلىدىن، 1942 - يىلى 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جېيۈەن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازارىلى بولسىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋىنزېجۇن، باش ئىنژېنېرى نېرشىن بىلەن سۆزلەشكەن، ئىككى تەرەپ بىر بىرىنى سۆڭەكلىكى ئۈچۈن، سۆزلەشتىن نەتىجە چىقمىغان. شۇ ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر تەسىرگە ئۇچرىغان، ماي چىقىدىغان قۇدۇقتىن پەقەت 4 - نى قېچالغان، كۈنىگە 20 توننا ئەتراپىدا نېفىت ئىشلەپ-چىقىرىلغان. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ج خ ئورگىنى نېفىت كېنىدا ئىشچىلارنى ئۆزى بىلگەنچە تۇتقۇن قىلغان، سوۋېت تەرەپ خادىملىرى ۋە سوۋېت تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئىشچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۈزەتكەن، سوۋېت تەرەپ خادىملىرىنىڭ تۇرمۇش تەمىناتىنى تېخىمۇ چەكلىگەن.

ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقى ۋە جەمىدىن، نېفىت كېنىدا ئىككى مەرتىۋە ئوت ئاپىتى يۈز بەرگەن. 1942 - يىلى 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، نېفىت فورۇمىنىڭ ئىشچىلىرى ئىش مەيدانىدا تاماكا چەككەنلىكى ئۈچۈن، قۇدۇقنىڭ ئەتراپىغا تۆكۈلۈپ كەتكەن مايغا ئوت تۇتۇشپ، بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان كەڭ - كۆلەملىك ئوتتا بىرقانچە توننا تەبىئىي نېفىت كۆيۈپ كەتكەن. 1943 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ كانتورى كۆيۈپ

ئەلچىسى جياڭ جېشىگە تېلېگرامما يوللاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى-
قى ھۆكۈمىتى «مايتاغ نېفىت كېنى ۋە نېفىت ئايرىش
خىزمىتىنى توختىتىش، مۇتەئەسسلەرنى قايتۇرۇپ كېتىش
ھەمدە ئۆزىمىزنىڭ ئۆسكۈنىلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ
ئەكىتىش»نى بەلگىلىدى، دېگەن.

جۇڭگو - سوۋېت سۆھبىتى مەزگىلىدە، سوۋېت تەرەپ
كومىنىڭ ھۆكۈمىتى بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ گېئولوگىيە
ئالىمى خۇاڭ جىچىڭ باشچىلىقىدىكى گېئولوگىيەلىك چارلاش
گۇرۇپپىسىنى ۋە گوكېچىۋەن باشچىلىقىدىكى ئۆسكۈنىلەرگە
باھا بېرىش گۇرۇپپىسىنى مايتاغقا تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىشكە
قوشۇلغان. ئۇلار 1942 - يىلى 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى مايتاغقا
كېلىپ، نېفىت كېنىنىڭ گېئولوگىيەسى، ئىشلەپچىقىرىش،
ئۆسكۈنىلەرنى تەھۋالىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىققان، ئىككىنچى
يىلى 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نېفىت كېنىدىن ئايرىلغان،
خۇاڭ جىچىڭ قاتارلىقلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۇچار،
ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش
ئېلىپ بېرىپ، «شىنجاڭدىكى قىسمەن نېفىتلىكنىڭ گېئولوگىيە-
سىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى» ۋە «شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى
تەكشۈرۈش دوكلاتى»نى ئايرىم - ئايرىم تۈردە يېزىپ چىققان،
بۇ دوكلاتتا مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ئەھۋالى ئومۇميۈزلۈك
خاتىرىلەنگەن.

جۇڭگو - سوۋېت تەنپەنى ئۇزۇلگەندىن كېيىن، سوۋېت
تەرەپ نېفىت كېنىنىڭ بۇرغىلاش، نېفىت ئېلىشقا دائىر
تۈرلۈك ئۆسكۈنىلىرى، نېفىت ئايرىش قۇرۇلمىسى، ۋىشكا،
كاتول، گېنراتور، تۇرۇپلا، ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېرەك
چۇۋۇپ پۈتۈنلەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كەتكەن. كېرەك

1. سوۋېت تەرەپ سېلىنىدىغان مەبلەغنى 50% تىن چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلغان، جۇڭگو تەرەپ جۇڭگو قانۇنى بويىچە، تاشقى مەبلەغ ئەڭ كۆپ بولغاندا 49% نى ئىگەلەش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن؛

2. سوۋېت تەرەپ بىرىنچى دېرىكتورلىقىنى سوۋېتلىك ئۆتۈشنى، جۇڭگو تەرەپتىن مۇئاۋىن دېرىكتور بولۇش، مۇدىرىيەتنىڭ باشلىقىنى ئىككى تەرەپ ئۆۋەتلىشىپ ئۆتەش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن، جۇڭگو تەرەپ جۇڭگو-لۇقلارنىڭ باش دېرىكتور بولۇشنى، سوۋېتلىكلەرنىڭ مۇئاۋىن دېرىكتور بولۇشنى، مۇدىرىيەت باشلىقى جۇڭگو تەرەپتىن بولۇشنى، مۇئاۋىن مۇدىرىيەت باشلىقى سوۋېتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان.

3. سوۋېت تەرەپ ھەرقانداق قانۇننىڭ بۇ كېلىشىم دىكى پرىنسىپ ياكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن بولمىغانلىرىنى قوبۇلشۇشقا بولمايدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلغان، جۇڭگو تەرەپ جۇڭگونىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى قانۇنىغا ئەمەل قىلىش لازىملىقىنى تەشەببۇس قىلغان.

4. سوۋېت تەرەپ شىركەتكە ئېھتىياجلىق يەرنى ھەق سىز ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلغان، جۇڭگو تەرەپ بۇ ئىشنى جۇڭگو تەرەپكە سەرمايە سېلىش ھېسابىدا ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. 1943 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، سوۋېت تەرەپ كومىنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ماسايتاغ نېفىت كېنىسىنىڭ ئۆسكۈنىلىرىنى چۈۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېتىدىغانلىقىنى، ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبىتى توختىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلىق باش

دىغانلىقىنى، ھەمدە جىياڭ چېشىنىڭ تەستەقلاپ بېرىشىگە يولالمىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. 1944 - يىلى 4 - ئايدا، ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ گەنسۇ كان ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق باشقارمىسى قۇرۇشنى قارار قىلغان.

1944 - يىلى 7 - ئايدا، يۈەن نېفىت كېنىنىڭ باشلىقى يەن شۋاڭ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باشلىقى جىن كەيىڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىنىڭ باش دېرىكتورى سۈن يۆچى باشچىلىقىدا، شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسىغا مۇدىر بولۇپ تەيىنلەنگەن لى تۇڭجياۋ (يۈەن نېفىت كېنىنىڭ سابىق ئىنژېنېرى)، چاڭ لىڭشياڭ، تاڭ تىەنجىڭ، جەنشاۋچى، جاۋزۇڭخېن، خۇجياچۈ، سۇڭ پىڭشەن، چاڭ زۇڭخۇاڭ قاتارلىق ئىنژېنېر - تېخنىك خادىملار ئۆزى بىلەن بىرگە بۇرغىلاشقا، نېفىت ئېلىشقا دائىر بىر تۈركۈم تېخنىكا سايمانلىرىنى ئېلىپ شىنجاڭغا كەلگەن. 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۇلار مايتاغقا كەلگەن، 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى رەسمىي قۇرۇلغان، ئەسلىدە بار بولغان خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار پۈتۈنلەي قالدۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن، سابىق مۇۋەققەت زاۋۇت باشلىقى تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەنگەن. 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىساد مىنىستىرلىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كان ھەققىدە «ھاۋالەنامە» تارقىتىپ، كۆلىمى 1302 گېكتار كېلىدىغان ھاۋالە قىلىنغان ئىناۋەتلىك مۇددىتى 20 يىل بولغان مايتاغنىڭ جەنۇبىدىكى جىلغا، غەربىدىكى چوڭ جىلغا قاتارلىق ئورۇنلارنى پائالىيەت دائىرىسى قىلىپ

سىز قۇدۇقلاردىكى كالوننى پۈتۈنلەي چىقىرىۋالغان، ماي چىقىۋاتقان 11 قۇدۇقتىن ماي تۇرۇپ-سىنى چىقىرىۋېلىپ، قۇدۇقىنىڭ ئاغزىغا سىغىزلىق ئېرىتمىسى قىيۇپ ئاغزىنى كەپشەرلەۋەتكەن، پەقەت ئېغىر دەرىجىدە ئۇپراپ كەتكەن بىر دانە 3.5 كىلوۋاتلىق گېنېراتور، كىچىك، ستانوك، كەپشەرلەش ماشىنىسى، ئەبجى چىقىپ كەتكەن 10 دانە ئاپتوموبىل قېپقالغان. سوۋېت تەرەپ نېفىت قۇدۇقى، ئۆي-لەرگە 2 مىليون 10 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى باھا قويغان. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يۈەن نېفىت كېنىدىن ئەۋەتكەن ئىنژېنېرلىق تۇنجى 1 مىليون 500 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى باھا قويغان، تەنپەن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، 1944-يىلى 2-ئاينىڭ 16-كۈنى كىلىش ھاسىل قىلىنىپ، 1 مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بايلىق مەنبە كومىتېتىگە سېتىپ بېرىلگەن.

(5) شىخو نېفىت كانىغا قەييارلىق كۆرۈش باشقار-مىسى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى-كەينىدە

1943-يىلى سوۋېت تەرەپ مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىسىنى چىۋۇپ توشۇشقا باشلىغان ۋاقىتتا، شېڭ شىخو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە خارىجى خادىمى ئارقىلىق ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋغا: ئۆلكىنىڭ بۇ كانىنى ئېچىشتا كۈچى يەتمەيدىغانلىقىنى، كانىنى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى باشقۇرۇش كېرەكلىكىنى بىلدۈرگەن. ۋېڭ ۋېنخاۋ جاۋاب تېلېگراممىسى يوللاپ: بۇ پىكىرگە ئۆزىنىڭ قوشۇل-

9.80.9 توننا بېنزىن، 727.2 توننا كىرسىن ئىشلەپچىقىرىلغان، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۆزى ئىشلەتكەن مازوتنى ھېسابقا ئالمايغاندا، قالغان مازوتنى ئىشچى - خىزمەتچىلەر - نىڭ ئائىلىدە يېقماغۇقىلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەرگەن.

1949 - يىلى 9 - ئايدا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسى مايتاغنى ئىشغال قىلغاندا، نېفىت كېنىنىڭ سابىق مەسئۇللەرى ئالاقزادىلىك بىلەن چېكىنىگەن. ئىشچىلارنىڭ كۆپ قىسمى تارقىلىپ كەتكەن. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە - ئىقتىساد كومىتېتى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، كاننى ئۈچ ۋىلايەت سودا - سانائەت بىرلەشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، مايتاغ نېفىت شىركىتىنى قۇرۇپ، نېفىت كېنىنىڭ سابىق ئىشچىلىرىنىڭ كانغا قايتىپ كېلىپ ئىشلىشى ھەققىدە ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقارغان. ئۇنىڭدىن كېيىن غۇلجىدىن بىر تۈركۈم ئىشچىلارنى قوبۇل قىلغان، مىللى ئارمىيىدىن بىر تۈركۈم ئوفىتېر - جەڭچىلەر كەسىپ ئالماشتۇرۇلۇپ كانغا ئېلىپ كېلىنگەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 200 ئادەم ئەتراپىغا يەتكەن مەبلەغ ۋە تېخنىكا خادىملار كەمچىل، تېخنىكا ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى ئىنتايىن ئاساستا بولغان. بۇرغىلاش ئەترىتى پەقەت نېفىت ئېلىش، قۇدۇق رېجىئون قىلىشقا مەسئۇل بولغان، 4 قۇدۇقتىن نېفىت ئۆزلىكىدىن فونتان بولۇپ چىققان، ئاندىن قالسا تېمىز قۇدۇقتىن ماي چىلەك بىلەن ئېلىنىپ، كۈنىگە 4 - 5 توننا نېفىت ئىشلەپچىقىرىلىپ، قازان شەكىللىك ئايرىش قۇرۇلمىسى ئارقىلىق چەكلىنىپ، ئۇنىڭدىن كىرسىن، بېنزىن، دېزىل مېيى ئىشلەپ

بەلگىلەپ بەرگەن. شىنخو نېفىت كەينىغا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن دەرھال ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كىرىشكەن، دەسلەپتە سۇنى ئاپتوموبىل بىلەن توشىغان، كېيىن ياغاچ تۇرۇبا ئارقىلىق ئاققۇزغان. 27 كىلوۋاتلىق تۇراقسىز گېنراتوردىن پەقەت بىرسىلا بار بولغان، بار - يوقنىڭ ئورنىدا قىپقالغان بىر دانە ئالماس دولتۇلۇق بۇرغۇ ئىستانوكىنىڭ قۇۋۋىتى ئاز، ئۆزى كەتۈك بولغاچقا، ئىشچىلار ئۇنى ئاپتوموبىلنىڭ ماتورى ئارقىلىق ماڭدۇرۇپ، قۇدۇق رېمونت قىلغان، ئادەتتە بىر ئايدىن ئىككى ئايغىچە بىرلا قۇدۇق رېمونت قىلىنغان. دېزىل مېيى بولمىغاندا، تەبىئىي نېفىتنى بىۋاسىتە دېزىل ماتورىنىڭ يېقىلغۇ مېيى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن. تېخنىكا خا- دىملار تەبىئىي گاز بىر قەدەر كۆپ چىقىدىغان، بېسىمى يۇقىرى بەزى قۇدۇقلارنىڭ تەبىئىي گازىنى ئۆزى فونتانىلى- يالمايدىغان قۇدۇقلارغا ماڭدۇرۇپ، «گاز بىلەن كۆتىرىش» ئارقىلىق نېفىت ئېلىپ مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش سىستېمىنى ئېلىپ بارغان، بايلىق مەنبە كومىتېتى بۇ ئىشنى مۇكا- پاتلاش ھەققىدە بۇيرۇق چىقارغان. جەمئىي 7 قۇدۇق رېمو- نت قىلىنىپ، كۈنىگە 10 توننا ئىتراپىدا تەبىئىي نېفىت ئىشلەپچىقىرىلغان، تەبىئىي نېفىت بوچكا (چوڭ تۈڭ) غا قاچى- لىنىپ ھارۋا ئارقىلىق نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا توشۇپ ئا- پىرىلىپ ئەسلىدىكى بار بولغان قازان شەكىللىك ئايرىش قۇرۇلمىسى ئارقىلىق چەكلىنىپ، ئېمىغا 150 توننا ئەترا- پىدا بىر تەرەپ قىلىنغان. 1944 - يىلى 9 - ئايدىن 1945 - يىلى 8 - ئايغىچە، جەمئىي 3092.7 توننا تەبىئىي نېفىت،

يۇقىرى ئىش ھەققى 280 يۈەن، ئىشچىلار، ئىسپىدە ئەڭ
تۆۋەن بولغىنى تازىلىق ئىشچىلىرىنىڭ 40 يۈەن بولغان.
1943 - يىلى 10 - ئايدا بىر قېتىم ئىش ھەققى ئاشۇرۇلغان
دىن كېيىن، خىزمەتچىلەر ئىسپىدە ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققى
400 يۈەن بولغان. ئىشچىلار ئىسپىدە ئەڭ تۆۋەنلىرىنىڭ
پەقەت 70 يۈەن ئەتراپىدا بولغان. مايتاغ نېفىت ئايرىش
زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقىنىڭ 1943 - يىلى 3 - ئاينىڭ
24 - كۈنىدىكى دوكلاتىدا: جۇڭگو تەرەپ خادىملىرىنىڭ
ئايلىق ئىش ھەققى 80، 90 يۈەن ياكى يۈز يۈەن بولغان
ئاز ساندىكى سېمنا باشلىقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قال
غان تېخنىك ئىشچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى پەقەت
40 - 60 يۈەن بولدى، نىكارلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى
پەقەت 30 يۈەن ئەتراپىدا بولدى دېيىلگەن. نېفىت كانى
ئوت ئايمىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە
ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنىڭ بىردەك «كولىيكتىپ تاماق
يېمىشى» كېرەكلىكى، ئۆزلىرى ئوت قىلاپ تاماق ئېتىپ
يېمىشكە بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ئىشچى - خىزمەتچى
لەرنىڭ تامىقىنى نېفىت كېنى بەرگەن، بالا - چاقىلىرىنىڭ
تامىقى ئۈچۈن ھەر ئايدا 30 - 40 يۈەن تۆتۈۋالغان. بەزى
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلىسىدە 3، 4 جان بولغاچقا،
ئۇلارنىڭ ئالغان ئىش ھەققى تاماققا يەتمىگەن. يۇقىرىدىكى
مۇۋەققەت زاۋۇت باشلىقىنىڭ دوكلاتىدا ئىشچىلار «ھەتتا
ئامامىمۇ سېتىۋالمايدۇ» دېيىلگەن. يەنە «ھازىر نەرسە كې
رەكلىرى قىممەتلىشىپ كەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئالى
دىغان ئىش ھەققى ئايىنلىق بولغاچقا، بالا - چاقىلىرىنىڭ
كېچىكىنىمۇ قامىدىيالمايدۇ. كۆپچىلىك بالىلارنىڭ

چىقىرىلىپ، ئاساسلىقى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيەسىنى تەمىن ئەتكەن. 1949 - يىلىغىچە، كۈنىگە پەقەت 2 - 3 توننا تەبىئىي نېفىت ئىشلەپچىقىرىلغان.

(6) نېفىت كېنىدىكى ئىشچىلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى ۋە ئىش تاشلاش كۈرۈشى

مايتاغ نېفىت كېنىدىكى خىزمەتچىلەر ۋە ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدىن قوبۇل قىلىنغان. خىزمەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇ، خۇيزۇلاردىن بولغان، ئىشچىلار ھەر مىللەتتىن تەركىپ تاپقان. 1942 - يىلى تازا روناق تاپقان مەزگىلىدە، ئىشچى - خىزمەتچىلەر 830 نەپەرگە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 522 نەپەرنى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 308 نەپەرنى ئىگىلىگەن، بۇنىڭدىن باشقا يەنە تەخمىنەن 100 نەپەر سوۋېت تەرەپ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بار بولغان. شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش مەزگىلىدە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 600 دىن ئاشقان.

جۇڭگو - سوۋېت بىرلىشىپ باشقۇرغان مەزگىلدە، ئىككى تەرەپ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى تولىمۇ باراۋەرسىز بولۇپ، پەرق زور بولغان. بۇرغىلاش كەسپىدە ئوخشاش تېخنىكىغا ئىگە بولغان، سەمپنا بىاشلىقىنى مەسالغا ئالسا، سوۋېت تەرەپ خادىمىنىڭ ئىش ھەققى، ئالتە يەتتە يۈز يۈەن بولغان، يەنە ئۇنىڭغا 100 يۈەن تاماق ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلگەن، جۇڭگو تەرەپ خادىملىرىنىڭ پەقەت 60، 70 يۈەن بولغان. پەرق تولىمۇ چوڭ بولۇپ كەتكەن: 1943 - يىلى 10 - ئايدىن ئىلگىرى، خىزمەتچىلەر ئىچىدە ئەڭ

نېفىت كېنىدىكى جۇڭگو سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ مەسئۇلى-
رى ئۆزئارا بىر - بىرىنى ئېيىپلاپ، تاققا - تۇققا گەپلەرنى
قىلغان. سوۋېت تەرەپنىڭ باش ئىنژېنېرى نېرشىن ئاساسى
سەۋەب ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ: مالىيە نازارىتىنىڭ خىراجەتلىرى
جەمئىي بەرمىگەنلىكى، ئىشچىلارنىڭ كېيىم - كىچىكى ئۆز ۋاقتىدا
بېرىلمىگەنلىكى، ئوزۇق - تۇلۇكنىڭ بېرىلمىگەنلىكىدىن بولدى
دېگەن. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىسپاتىدە تۇرۇشلۇق
باش كونسۇلخانىسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللا-
مىغان باياناتىدا: جۇڭگو تەرەپ زاۋۇت باشلىقىنىڭ ۋە جىخ
ئىدارىسىنىڭ تەقدىرى ۋە كۈشكۈرتىشنىڭ نەتىجىسىدىن
بولدى دېيىلگەن. مۇۋەققەت زاۋۇت باشلىقى ۋىنزېجۇن:
ئىشنى توختىتىشنىڭ ئاساسى سەۋەبى بولسا سوۋېت تەرەپ
باش ئىنژېنېرىنىڭ 10 نەپەر ۋىشكا قۇرۇشتۇرغۇچى ئىشچىنى
سەۋەپسىز ئىشتىن توختۇتۇپ، ئىشچىلارنىڭ نازارىتىنى
كەلتۈرۈپ چىقىرىشىدىن بولدى دېگەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ
شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە خارىجى ئىشلار خادىمىنىڭ ھۆ-
كۈمەتكە يوللىغان دوكلاتىدا: «سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانى-
سىنىڭ ئېيىپلاشىدا ئاساس يوق، جۇڭگو سوۋېت مائىتاق
نېفىت كېنىنى بىرلىشىپ باشقۇرۇش ھەققىدە تەننەن ئېلىپ
بېرىلىۋاتقان مەزگىلدە «ھۆكۈمەت دائىرىلىرى توسقۇنلۇق قىلدى
دېگەن پاكىتنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، مەركەز بىلەن يەرلىكنىڭ
مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىش مەقسىدىگە يېتىش»
تىن ئىبارەت دېيىلگەن. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە
نازىرى پېڭ جېيۈەن چۇڭچىڭغا بارغاندىن كېيىن بايلىق
مەنبە كومىتېتىگە: «ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەش ۋاق-
تىنچە توختاپ قالغانلىقتىن سوۋېت تەرەپ نېفىت چىقىرالىمى

كەيىن - كەچەكلىرى جۈل - جۈل» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ئەينى
ۋاقىتتا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ قىيىن تۇرمۇش ئەھۋالىنى
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تۇرمۇش قىيىن بولغانلىقتىن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر
بۇنىڭغا قېچىش ئارقىلىق ئېتىراز بىلدۈرگەن. 1942 - يىلى
ۋېڭ ۋېنخاۋغا ئەگىشىپ مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كە-
چۈرگىلى كەلگەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قاتناش مەنسەرتلىكى
تاشيول ئىدارىسىنىڭ باشلىقى گونگ شۆسۈي يازغان كۆزدىن
كەچۈرۈش دوكلاتىدا: «ئىشچىلار ھەر كۈنى قېچىپ تۇر-
دىكەن» دېيىلگەن. «مۇۋەققەت زاۋۇت باشلىقىنىڭ دوكلاتى
نەقىل كەلتۈرۈلۈپ: «ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئالدىدىن
ئىش ھەققى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشتىكى
خاتىرجەملىكىگە تەسىر يەتمەكتە. ئىدگەر ياز كېلىپ كۈن
ئىسسىپ قالسا، قېچىپ كېتىدىغان ئىشلاردىن خالى بولغىلى
بولمايدۇ، بۇ ئىش خىزمەتكە تەسىر يەتكۈزدى» قالمايدۇ»
دېيىلگەن.

1942 - يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، مايتاغ نېفىت
كېنىدا ئىش تاشلاش ۋەقەسى يۈز بەرگەن، پۈتكۈل كاندا
ئىش ئىككى كۈن توختاپ قالغان، ۋىشكا قۇرۇش-تۇرغۇچى
ئىشچىلار 18 كۈن ئىشتىن توختاپ قالغان. ئىش تاشلاش
يۈز بەرگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىر تەرەپ-
تىن مالىيە نازارىتى، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرىنى كاننى
تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەن، يەنە بىر تەرەپتىن مايتاغ
جىخ ئىدارىسىغا ئادەم تۇتۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن،
بۇنىڭ بىلەن ئىش تاشلىغان زور تۈركۈمدىكى ئىشچىلار
كېتىپ قالغان. بۇ قېتىمقى ئىش تاشلاشنىڭ سەۋەبى ھەققىدە،

پىئادە يۈرۈپ تۇتۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا كىچىك ناھىيەلىك
ھۆكۈمەت بۇ ماينى ئېچىپ، چەكلىمە چىقارماي قىلغان
دېيىلگەن، ئىككىنچى تەرەپتىن شۇ ۋاقىتتا نېفىت ئېلىش تېخنى-
كىسىغا ئاساسەن كىچىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆز زىمىنىگە
ئالغان. ئاممى مۇساۋىي ئازادلىقتىن كېيىنكى ئەسلىمىگە
قارىغاندا، ئەينى يىللاردا جىخ ئىدارىسى تەرىپىدىن قامالغان
30 نەپەردىن ئارتۇق مەھسۇس چۆتۈ، تېشاك بىلەن ئاغزى
كىچىك، ئاستى كەك نېفىت قۇدۇقىنى قازغان، ئۇنىڭ چوڭ-
قۇرلىقى 10 — 20 مېتىر بولغان، نېفىت قۇدۇقى تېمىدىش سىر-
غىپ چىقىپ، قۇدۇقنىڭ ئاستىغا تامچىلىغان، ھەر ئون كۈندە
28 قۇدۇقتىن ئېلىنغان 200 كىلو چامىسىدىكى مەي ناھىيە
بازىرىغا توشۇپ ئاپرىلىپ، سەل پەل تىندۈرۈلغاندىن كې-
يىن، ئۇنىڭغا ئاز - تولا تۇز قوشۇپ، چىراققا يېقىلغۇ قىلىنغان.
ئۇنىڭدىن ئىس بەك چىققان.

ۋېنسۇ ناھىيىسىنىڭ تالاق كەنتىدىكى نېفىت ئالامىتى =
تاشيول ئىدارىسى ئەۋەتكەن خادىمنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىغا
قارىغاندا: نېفىت قۇدۇقىنىڭ كەنت بىلەن بولغان ئارىلىقى
3 كىلومېتىر بولۇپ، جەمئىي 15 قۇدۇق بولغان، قۇدۇقنىڭ
چوڭقۇرلىقى 1 — 15 مېتىرغىچە ئىكەن، بۇنى شۇ جايدىكى سو-
دىگەرلەر بىلەن ئاھالە ئېچىپ، ھەپتىسىگە 50 — 70 كىلو مەي
ئېلىپ، بۇ ماينى ئادەم كۈچى ئارقىلىق چىقىرىپ يۇدۇپ
چىققان.

قەشقەردىكى مەي ئالامىتى: يېقىنقى زاماندا ئىزاھ قىلىنغان
تاشيول ئىدارىسى ئەۋەتكەن خادىمنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىغا
قارىغاندا، مەي چىقىدىغان جاي قەشقەرگە 80 كىلومېتىر كېلىدى-
غان قىزىل توپا جىلغىسىنىڭ يېنىدا بولۇپ، نېفىت چىقىدىغان

دى، بۇنىڭ بىلەن مالىسىيە نازارىتى پۇل ۋە ئاشلىق ئاج-
رىتىپ بەردى، بۇ ئىشلار يۈرۈشۈپ بولغىچە، بىر كۈن ئىش
توختاپ قالدى، دېگەن.

(7) مۇھىم نېفىت ئالامەتلىرى بولغان باشقا رايون-
لارنىڭ ئېچىلىش ھەۋالى

ئازادلىقتىن بۇرۇن، چارلاش، ئېچىش رەسمىي ئېلىپ
بېرىلغان مايتاغ نېفىتلىكىدىن باشقا، تاكى ئازادلىقتىن كې-
يىنكى ۋاقىتقىچە، نېفىت ئالامەتى بولغان باشقا رايونلاردا
يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت ئېلىش، چەكلىمەش ئىشى تۇرۇپلا
روناس تېپىلىپ، تۇرۇپلا خاراپلاشتى، بەزى نېفىتلىكلەر-
دە نېفىت ئېلىش ۋە چەكلىمەش ئىشى يەنە بىر قەدەر زور
كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىپ، بۇ نېفىتلىكلەر شۇ ۋاقىتتىكى ئېچى-
ش ئىسپاتىنى قاندىرۇشتا بەلگىلىك روللارنى ئوينىدى.

كۇچار ناھىيىسىنىڭ مەس زاۋۇتىدىكى نېفىت ئالامەتى.
1944 - يىلى شىنجاڭ تاشيول ئىمىدارىسى خادىم ئەۋەتىپ
تەكشۈرۈپ چىققان دوكلاتتا: ئۈچ جايدا نېفىت ئالىدىغان
نۇقتا بار (مەزكۇر خادىملار پەقەت ئىككى جايدا بارغان)،
نېفىت قۇدۇقىنىڭ چوڭقۇر، تېپىزلىكى ئوخشاش ئەمەس،
چوڭقۇر يېرىگە پەلەمپەي ئارقىلىق چۈشۈپ قۇدۇق ئاستىدىن
كىى سۇ يۈزىدىن چۆمۈچ بىلەن نېفىت ئالىدۇ، ياز پەسلىدە
ھەپتىسىگە 75 - 100 كىلوگرام نېفىت، قىش پەسلىدە 20 - 40
كىلوگرام تەبىئىي نېفىت ئالغىلى بولىدۇ. ماي چىقىدىغان جايدا
تاغ يولى تار بولغاچقا، بىر جايدىكى ماي ئۇلاق ئارقىلىق
توشۇلىدۇ، ئىككىنچى بىر جايدىكىسى ئادەم كۈچى ئارقىلىق

چات ۋە قەشقەردىكى ئورگانلارنىڭ چىراق مېيى ئۈچۈن
بېرىلگەن.

1949 - يىلى نەشىر قىلىنغان «شىنجاڭ مەسىلىسى»

(چىڭ لۇدىڭ. ھۆججەت ئىدارىسى) دېگەن كىتابتا «ئەڭ

يېقىنقى ماتېرىيالغا قارىغاندا «شىنجاڭدا جەمئىي 17 جايدا

نېفىتلىك بارلىقى كۆرسىتىلگەن، ماناس ناھىيەسىنىڭ

خۇڭگو (قىزىل ساي) ۋە شورلۇق سۇدەرياسى، كۈچار ناھىيەسى

سىنىڭ مەس زاۋۇتى، ۋېنسۇ ناھىيەسىنىڭ تالاق كەنتى

ۋە ساۋەن ناھىيەسىنىڭ شاۋگەي قاتارلىق تۆت جايدا

ھازىر نېفىت ئېلىنىۋاتقانلىقى ئەسكەرتىلگەن.

قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلىقى 30 مېتر بولغان، ياز پەسلىدە كۈنىگە 75 كىلو، قىش پەسلىدە كۈنىگە 25 — 30 كىلو تەجىمى نېفىت ئىشلەپچىقىرىلغان، قىزىل توپا جىلغىسى ئىچىگە نېفىت ئايرىش سايىمىنى ئورنىتىلىپ، ھەر قېتىمدا 25 — 30 كىلو ماي چەككىلەنگەن، يېنىدىن بىلەن كىرىشىدىن ئارىلىشىپ كەتكەچكە چىراقتىن ئىس بەك كۆپ چىققان، چىراق ئانچە يورۇق بولمىغان. ئەتراپتىكى سۇ بېسىۋالغان كونا قۇدۇقلارنىڭ ئۈستىدە ماي لەيلەپ تۇرغان.

ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ غانجۇغاندىكى نېفىت ئالامىتى: 1945 - يىلدىكى گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش دوكلاتىغا قارىغاندا، سۇ بېسىپ كەتكەن 2 كېرەكسىز قۇدۇق، ھازىر نېفىت ئېلىۋاتقان يېڭى كونا قۇدۇق بولۇپ ھەرقايسىسىدىن بىر-دېن بولغان، يېڭى قۇدۇقنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي دىۋىزىيە شتابى ئاچقان، بۇ قۇدۇق يەر ئاستىغا قىپاش كىرىپ كەتكەن، چوڭقۇرلىقى 20 مېتر بولغان. سۇغا يولۇققاندا توختاپ قالغان. ماي چىقىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان. كونا قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلىقى 20 چاڭ (تەخمىنەن 7 مېتر) بولغان، سۇ كۆتۈرۈلۈپ قۇدۇقنى يېرىمىغىچە بېسىۋالغان، سۇ يۈزىنى لەيلەپ تۇرغان قارا نېفىت قاپلىۋالغان، نېفىت ئالدىدىغانلار قۇدۇق ئاغزىدىن شوتۇ ئارقىلىق نېفىت ئۈستىگە چۈشۈپ قاپاق چۆمۈچ بىلەن ئالغان، ئېيىغا 15 تۇنجە (بىر تۇنجى جەش كالىۋن كېلىدۇ) نېفىت ئېلىپ، ئۇنى ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ئاپىرىپ چەككىلەپ، ھەر 18 تۇڭدىن 4 تۇڭ چىراق مېيى ئالغان، مەيلىك رەڭگى تىۋۇتۇق قارا رەڭدە بولۇپ، موم تەركىبى ناھايىتى يۇقىرى بولغان، ھەر بىر جىڭى شىن-چاڭ پۇلى ھېساۋىغا 5 يۈەندىن سېتىلغان، بۇ ماي ئۇلۇغ-

باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن مايتاغ نېفىتلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ھەققىدە ئازادلىقتىن كېيىن تەكشۈرۈلگەن رەقەبەگە قارىغاندا، 1939 - يىلىدىن 1950 - يىلغىچە جەمئىي 14 مىڭ 152 مېتر قۇدۇق بۇرغىلانغان، 1942 - يىلىدىن 1950 - يىلغىچە، جەمئىي 11497 توننا نېفىت ئېلىنغان. تەخمىنەن ئېلىنغان نېفىت مىقدارىغا قارىغاندا، 1942 - يىلىدىن 1950 - يىلغىچە 11000 توننا نېفىت چەكلىمەلىك، 2200 توننا بېنزىن، 1650 توننا كىرسىن، 2172 توننا سېلىيىرگا، ئىشلەپچىقىرىلغان. 1957 - يىلىدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3 مىللىيون 592 مىڭ يۈەن بولغان.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تەنچىلىق بىلەن ئازاد بولدى. 10 - ئايدا، ۋاڭ جېن سىلىڭيۈەن ئادەم باشلاپ كېلىپ، مايتاغ نېفىت كېنى ۋە نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى كۆزدىن كېچۈرۈپ، نېفىت ئىشچىلىرىدىن ھال سورىدى. 1950 - يىلى 8 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نېفىت كېنىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئېنىقلاش ھەيئىتى تەشكىللىدى. شۇ بىر ۋاقىتتا پارتىيە پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن شىنجاڭ نېفىت سانائىتى يېڭى مۇساپىگە قەدەم قويدى.

نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارنىڭ

مۇندەرجىسى

لى يەنشۇ: «شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»
ئوۋياڭشۇ، سۇڭ چى: «تاك سۇلالىسى يېڭى تارىخى»

مۇقەددىمە

كونىيە، جۇڭگودىكى شىنجاڭ نېفىت سانائىتى 1909 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) روسىيە - دىن ماشىنىلار بېرىپ تۇنجى قۇدۇقنى بۇرغىلىغان ۋاقىتتىن باشلىنىدۇ. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا 41 يىللىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. مۇشۇ ئارلىق - تىل، ئۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ لېكىن ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ ئارقىدا قېلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، خۇددى غىل - پال كۆرۈنۈپ قويۇپ ناھايىتى تېزلىكتە خاراڭلاشتى، دەل خېلىت بايلىقىدىن پايدىلىنىشقا بولمايدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ھەرقايسى نېفىت ئىنسانىيەتتىن بار رايونلاردا يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت ئېلىنىپ چەك - كەلەنسەن بولغاچقا، مەھسۇلاتنى ئىستاتسىتىكا قىلىشنىڭ ئامالى بولمايدى. 1932 - يىلى نەشىر قىلىنغان «يېقىنقى زاماندىكى جۇڭگو سودا - سانائىتىنىڭ تەزكىرىسى» دەپمۇ چەكلىنىشچە، 1926 - يىلىدىن 1931 - يىلغىچە، شىنجاڭنىڭ يىللىق تەبىئىي نېفىت مەھسۇلاتى 300 تۇڭ (تەخمىنەن 40 توننا) بولغان. مۇشۇ مۆلچەر بويىچە، 41 يىللىق مەھسۇلات - نىڭ ئومۇمىي مىقتارى تەخمىنەن 1640 توننا بولىدۇ. ياپون

باشقۇلچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن مايتاغ
نېفىتلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ھەققىدە ئازادلىقتىن
كېيىن تەكشۈرۈلگەن رەقەمگە قارىغاندا، 1939 - يىلدىن
1950 - يىلغىچە جەمئىي 14 مىڭ 152 مېتر قۇدۇق بۇرغىلان
غان، 1942 - يىلدىن 1950 - يىلغىچە، جەمئىي 11497 توننا
نېفىت ئېلىنغان. تەخمىنەن ئېلىنغان نېفىت مىقدارىغا قارى-
غاندا، 1942 - يىلدىن 1950 - يىلغىچە 11000 توننا نېفىت
چەككەلەنگەن، 2200 توننا بېنزىن، 1650 توننا كىرسىن،
2172 توننا سالياركا، ئىشلەپچىقىرىلغان. 1957 - يىلدىكى
ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، ئومۇمىي مەھسۇلات
قىممىتى 3 مىلليون 592 مىڭ يۈەن بولغان.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق
بىلەن ئازاد بولدى. 10 - ئايدا، ۋاڭ جېن سىلىگيۈەن
ئادەم باشلاپ كېلىپ، مايتاغ نېفىت كېنى ۋە نېفىت ئايرىش
زاۋۇتىنى كۆزدىن كېچۈرۈپ، نېفىت ئىشچىلىرىدىن ھال
سورىدى. 1950 - يىلى 8 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق
ھۆكۈمىتى نېفىت كېنىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئېنىقلاش ھەيئىتى
تەشكىللىدى. شۇ بىر ۋاقىتتا پارتىيە پائالىيىتى ئېلىپ بېرىپ-
رىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن شىنجاڭ نېفىت سانائىتى يېڭى
مۇساپىگە قەدەم قويدى.

نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىياللارنىڭ

مۇندەرجىمىسى

لى يەنشۇ: «شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»
ئوۋياڭشۇ، سۇڭ چى: «تاك سۇلالىسى يېڭى تارىخى»

مۇقەددىمە

«تارىخىي ئىقتىسادىي تەتقىقات» (تارىخىي ئىقتىسادىي تەتقىقات) 1909 -
يىلى (چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) روسىيە -
دىن ماشىنا سېتىۋېلىپ تۇنجى قۇدۇقنى بۇرغىلىغان ۋاقىتتىن
باشلىنىدۇ. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان
ئىكەن، 41 يىللىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. مۇشۇ ئارىلىق -
تە، ئۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى، بىرىنچى دۇنيا
ئۇرۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى
ئۇرۇش دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچى ئۆز
بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ لېكىن ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە
ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ ئارقىدا قېلىشى
قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، خۇددى غىل - پال كۆرۈنۈپ
قويۇپ ناساھايىتى تېزلىكتە خاراڭلاشتى، دەل
نېفىت بايلىقىدىن پايدىلىنىشقا بولامىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ئۇزۇن ۋاقىتتىنچە ھەرقايسى نېفىت ئىنسانىيەتتىن
بار رايونلاردا يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت ئېلىنىپ چەك -
كەلەنگەن بولغاچقا، مەھسۇلاتنى ئىستاتىستىكا قىلىشنىڭ
ئامالى بولامىدى. 1932 - يىلى نەشىر قىلىنغان «يېقىنقى
زاماندىكى جۇڭگو سودا - سانائىتىنىڭ تەزكىرىسى» دەپمۇ
چەكلەنگەنچە، 1926 - يىلىدىن 1931 - يىلغىچە، شىنجاڭنىڭ
يىللىق تەبىئىي نېفىت مەھسۇلاتى 300 تۇڭ (تەخمىنەن 40
توننا) بولغان. مۇشۇ مۆلچەر بويىچە، 41 يىللىق مەھسۇلات -
نىڭ ئومۇمىي مىقتارى تەخمىنەن 1640 توننا بولىدۇ. ياپون

بەيتىك ئۇرۇشى ۋە باشقىلار

ما چېنگۇڭ

1945 - يىلى 6 - ئايدا گومىنداڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر 1 - دىۋىزىيىسىنى تەرتىپكە سېلىپ قايتا تەشكىللەپ، بۇيرۇققا بىنائەن شېنجاڭغا كەلدى، مەن قوشۇنغا ئەگىشىپ، گۇچۇڭ ناھىيىسىنى مۇداپىئە قىلىشقا ئورۇنلىشىپ، سېلىڭبۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر دادۇيىگە مۇئاۋىن دۇيىچاڭلىققا تەيىنلەندىم.

1946 - يىلى 5 - ئايدا سېلىڭبۇنىڭ شاۋشياۋ دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى بولدۇم. شۇ يىلى 12 - ئايدا باش شتابتىكى سۇڭ شىلىيەن، ماچېڭشياڭنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، دىۋىزىيە باشلىقى خەن يۇۋېن مېنى بەيتىك تېغىغا بېرىپ، يەر شارائىتىنى رازۇبىت قىلىشقا ئېۋەتتى. يولدا بىللە چىققانلاردىن دىۋىزىيە سەنمۇچۇنىڭ سەنمۇسى تەن كەيشۈەن، قازاق تەرجىمان، يول باشلىغۇچى يەنە بىر قىسىم جەڭچىلەر بولۇپ، جەمئىي 20 دىن ئارتۇق ئادەم بولدۇق. گۇچۇڭدىن چىقىپ، ئەتىسى ئۈستى ئوچۇق كۆمۈر كانغا كەلدۇق. ئوچۇق كۆمۈر كاندا يىلپىيى ئۈزۈلمەي ئوت يالقۇنلاپ تۇرىدىكەن، كۆمۈر كاننىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتەدىغان بىر ئۈچەيدەك چىغىر يول بار ئىكەن. كىچىككەنە دىققەت قىلىمىسلا، ئوتقا چۈشۈپ كېتىش خەۋىرى بار.

ۋاڭ شۇنەن: «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى»
«شىنجاڭنىڭ تاغ تىزىملىرى تەپسىراتى»
ياڭ زېڭشىن: «شەۋەنلىكلەردىن ساۋاقلار»
ليۇجىتزاۋ: «چىڭ سۇلالىسى ھۈججەتلىرىنىڭ ئومۇمىي
داۋامى»
ۋاڭ جىمىن: «غەربىي شىمالنىڭ جۇغراپىيىسى»
«غەربىي شىمالنىڭ گېئولوگىيىسى ۋە ئانتروپولوگىيىسى»
ۋۇشاۋلىن: «شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»
ياڭ داجىن: «يىپىقنى زاماندىكى جۇڭگونىڭ سودا-
سانائەت ئومۇمىي تەزكىرىسى»
كىلامپىشۇ: «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئىقتىسادىي
ئەھۋالى»
شۈيىۋۇ: «شىنجاڭنىڭ تەسىرات خاتىرىسى»
جاڭ داجۇن: «شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىل»
شاۋجياشۇ: «شىنجاڭنىڭ يىپىقنى زاماندىكى نېفىت
سانائىتى تارىخى» (ئورگىنال نۇسخىسى)
ۋاڭ لىيەنفاڭ: «شىنجاڭ نېفىت سانائىتى تارىخى ماتې-
رىياللىرىنىڭ قىسقارتىلمىسى» (ئورگىنال نۇسخىسى)
«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»
«قاراماي تارىخ ماتېرىياللىرى»

ئىلىمى چىقىپ، ھەر خىل يېشىل ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلەر
 بۇك باراقتان ئۆسۈپ بارغان، جايى ئىكەن. رازۇپىت قىلىش
 جەريانىدا، تېرەكلىك ساينىڭ ئاغزىدىن تېرىقچىلىق قىلغان
 يەرنىڭ ئورنىنى بايقىمىدۇق. بەيتىك تېغىنىڭ شىمالىدىكى
 40 — 50 كىلومېتر يىراقلىقتا، چۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسى
 ئارىلىقىدا كىچىك قىزىل تىاغنىڭ شەرقىدە بىر تەبىئىي قارا تاش بار
 ئىكەن. قارا تاشنىڭ شەرقىدە بىر ئۆرۈم بۇلاق بولۇپ
 ئۆرۈم بۇلاقنىڭ شەرقىدىكى سەنتاخۇ دېگەن يەر چۇڭگو -
 موڭغۇلىيە چېگرىسى بولىدىكەن. رازۇپىتكا قىلىپ بولغان
 دىن كېيىن، بىز 1947 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، گۇچۇڭغا
 قايتىپ كېلىپ، رازۇپىتكا ئەھۋالىنى دىئۇزىيە شتابغا
 تەپسىلىي دوكلات قىلدۇق. 1947 - يىلى 4 - ئايدا ماچىڭشياڭنىڭ تېلېگرافىما بۇيرۇقىغا
 بىنائەن، دىئۇزىيە باشلىقى خەن يۇۋېن مېنى بەيتىك
 تېغىغا بېرىپ مۇداپىئەدە تۇرۇشقا ئېۋەتتى، بىللە بارغانلار
 دىن دىئۇزىيەنىڭ يەنىمۇ ماچىڭشياڭ بىلەن مۇھاپىزەتچى
 لەر ئەترىتىدىكى بىر قىسىم جەڭچىلەر بار، ھەم بىر قېلىپ
 گرافىيە ئاپپاراتى ئېلىۋالدۇق. گۇچۇڭ، جىمىسار ۋە مۇرىيەدىكى
 ئامانلىق ساقلاش ئەترەتلىرىمۇ بىز بىلەن بىللە يۈردى.
 گۇچۇڭ ئامانلىق ساقلاش ئەترىتىنىڭ باشلىقى تۇرسىن،
 جىمىسار ئامانلىق ساقلاش ئەترىتىنىڭ باشلىقى سەمباي،
 مۇرىيە ئامانلىق ساقلاش ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئالىمقالى
 بولۇپ، بۇ ئۈچ ئامانلىق ساقلاش ئەترىتىدە جەمئىي 100
 دىن ئارتۇق ئادەم بار. يولدا قازاق مازارىدىن ئۆتكەندە
 بىز 10 نەچچە چارۋىچىنىڭ ئۆيىگە بۆلۈنۈپ قوندۇق.

بىز تۆت كۈن ئۇزۇن يول مېڭىپ، ئاخىرى بەيتىك تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالتۇنئوبا دېگەن ئەڭ ئېگىز چوققىغا يەتتۇق. بۇ يەردە بەيتىك تېغىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى ئەھۋاللارنى رازۋېتكا قىلىدۇق. بەيتىك تېغى شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، تاشقى موڭغۇلىيىگە تۇتاشقان. شىمالىي كەڭلىك (پاراللېل) 45.3 گرادۇس، شەرقىي مېرېدىيان 91.1 گرادۇس، دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتر ئەتراپىدا ئىگىزلىكتە بولۇپ، كۈچۈڭدىن 200 كىلومېتر يىراقلىقتا. بۇ ئەتراپلار ئادەم ئاياق باسىغان قاقاسلىق، تاغنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئۈچ ساي بولۇپ، چوڭ قارىغايلىق ساي، كىچىك قارىغايلىق ساي ۋە تېرەكلىك ساي دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ يەردە 12-ئايدا قىش پەسلى كىرىدىكەن، شۇ چاغ دەل قەھرىتان سۇغۇق بولىدىغان قىشنىڭ بىرىنچى ئېيى بولۇپ ھەممە يەرنى ئاق قار كۆك مۇز قاپلىغان. نىشاننىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئوت يېقىپ ئېسىنىشقا بولمايتتى، كۈندۈزى يەرنى تۇمان باسقان چاغدىلا ئاندىن ئوت يېقىپ تاماق ئىتەتتۇق. كۈندۈزى كۈن ئوچۇق بولغان كۈنلەردە ئوت ياقىملى بولمىغانلىقتىن پەقەت مۇزدەك سوغاق بولغان، ئېشىپ قالغان تاماقلارنى يېدۇق. بىز چوڭ قارىغايلىق سايىنىڭ ئەتراپىدىكى ئەھۋاللارنى رازۋېت قىلىپ، قارىيوق يەردىن موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ چېدىر تىكىپ ئولتۇرغان يۇرتىنى بايقىدۇق. يەنە سوۋېتتە ياسالغان ئىككى گرانات، بىر كىچىك گۇرۇجەك ۋە مىللىتى ئوقنىڭ مىشەكلىرى قاتارلىق نەرسىلەر بار. بۇ سايىنىڭ ئىچىدە بىر تەبىئىي بۇلاق سۈيى بولۇپ، بۇلاقنىڭ چېتىدىن ھور لەيلەپ كۆتۈرۈ-

4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى دىۋىزىيىگە تېلېگرافىيا بېرىپ
 دۈشمەن ئەھۋالىنى دوكلات قىلىپ، قىسمىنى كۆپەيتىپ يار-
 دەم بېرىشنى تەلەپ قىلدۇق. ئۇزۇن ئۆتمەستىن دىۋىزىيە
 شتابى ۋاقىتلىق تۈزۈلگەن 1 - دىۋىزىيە 2 - لىيەنسنى
 ئېۋەتتى. لىيەنجاڭنى ماشىنچى بولۇپ، بىر تېلېگرافى ئاپپا-
 راتنى ئېلىپ كەپتۇ. ئۇنى باشقۇرغۇچى ۋاڭ فۇ دېگەن
 ئادەم كەپتۇ. دىۋىزىيە شتابى مەن بىلەن بىللە كەلگەن
 تېلېگرافى ئاپپاراتىنى باشقۇرغۇچى بىلەن ماچىگىلىياڭنى
 كۈچۈڭگە قايتىپ كەلسۇن دەپ بۇيرۇق بېرىپتۇ. مەن
 ماشىنچىنى ئېلىپ بەيتىك تېغىغا باردۇم، ماچىگىلىياڭ مېنى
 قىسمىغا قوماندانلىق قىلىشقا بۇيرۇغانىدى.

5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۈچىنچى قېتىملىق بەيتىك
 تېغىغا ھۇجۇم قىلغان تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىدىن
 بىر قىسىم ئەسكەرلەر تاغ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ قاپتۇ. بىز
 رازۋېستكا قىلىپ يۈرۈپ، ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇلار بىلەن
 جىددى جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىككى ئەسكىرىنى ئېتىپ
 ئۆلتۈرۈپ، بىر ئاپتومات، بىر مىللىق، بىر قانچە ئوق ئولجا
 ئالدۇق. بىزدىن بىرمۇ ئادەم يارىلانمىدى.

شۇ چاغدا جەڭ ۋەزىيىتى جىددى ئىدى، مەن ماشىنچىغا
 پايدىلىق يەر شارائىتىنى تاللاپ، ھۈنەرۋەن ئەسكەر ئىستېھكام ياساپ،
 ھەربىي كۈچنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرۇق قىلغانىتىم،
 لېكىن ئۇ قوزغالمىدى. ئەگەر بۇيرۇققا بويسۇنمىغانلار
 بولسا، كورىيۇس شتابىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن «شۇ جايدىلا
 ئېتىپ تاشلاشقا بولىدىغانلىقىنى» بىلەتتىم. مەن خۇيزۇ
 بولغانلىقىم ئۈچۈن دىنىي ھىساپاتىدىن چىقىپ يۈز - خاتىرە
 قىلغانلىقىمدىن ئۇنىڭ لېيىنىنى قالدۇردۇم. كېيىن بارلىق

چارۋىچىلارنىڭ باشلىقى 50 نەچچە ياشلار چامىسىدىكى
توقان دېگەن كىشى ئىكەن. ئۇ جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرى-
سىنىڭ ئەھۋالىغا بىر قەدەر قىزىق ئىكەن. بىزگە بەزى
ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بەردى.

بىز ئالتە كۈن يۈرۈپ، ئاخىرى 4 - ئاينىڭ ئالدىنقى
يېرىمىدا بەيتىك تېغىنىڭ شىمالىدىكى تېرەكلىك سايغا
يەتتۇق. بىز تېرەكلىك سايىدا تۇرۇپ 5 - كۈنى بولغاندا،
تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى قىزىل تاغدىن تارتىپ
ئۇلان بۇلاققىچە بېرىپ، بىز تەرەپتىكى چارۋىچىلارنىڭ كالا -
قويلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو - موڭغۇلىيە
ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ئۇرۇش قوزغىلىدۇ. توقان
ئادەملەرنى باشلاپ موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ قىزىل
تاغقا بارغاندا، بەختكە قارشى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى
تەرىپىدىن ئوق تېگىپ قۇربان بولغان.

ئىككىنچى كۈنى بىر قازاق كىشى بىز تۇرغان جايغا كېلىپ،
ۋەقەنىڭ جەريانىنى ئېيتىپ بەردى. مەن دەرھال بىر پەي
ئەسكەرنى ئېلىپ، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ رازۋېتكا قىلىپ،
قىزىل تاغ ئۇرۇش مەيدانىنىڭ قىچقىزىل قانغا بويالغانلىق
قىنى كۆردۈم. بۇ يەردىكى چارۋىچىلار موڭغۇلىيە ئەسكەر-
لىرىنىڭ ئىككى دانە مىلىتىنى، ئىككى ئات، بىر قانچە
ئوقلىرىنى غەنىمەت ئالغان.

4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى
ئىككىنچى قېتىم چوڭ قارمىغايلىق سايغا تاجاۋۇز قىلىپ
كېرىپ، قارمىغايلىق بىلەن قارىمىغايلىق ئوق ئاتىدۇ. ئۇلار بىز-
نىڭ كەلگەنلىكىمىزنى بايقاپ قېلىپ، دەرھال چېكىنىپ
چىقىپ كەتتى.

موڭغۇلىيە قىسىملىرى قازاقچە تىل بىلىدىغان ئىككى ئەلچى
 ئېۋەتىدۇ، ئۇلارنىڭ قولىدا ئاق بايراق، خەنزۇچە، موڭغۇل-
 چە خەتتە يېزىلغان خەلقئارالىق ئالاقە قەغەزى بار. ئۇلار
 ئولتۇرما تۇمنى چىقىرىپ كۆرسەتتى. ئۇنىڭدا: «خەنزۇ، قازاق،
 خۇيزۇلارنىڭ مادۇنچاڭى: بەيتىك تېغى بىز تاشقى موڭغۇلىيە
 يېنىنىڭ چارۋىچىلىق زايونى، سىلەرنىڭ جۇڭگونىڭ يېرى
 ئەمەس. سىلەرنى بەيتىك تېغىنى ئىگىلىگەنلىكى ئاشقى
 موڭغۇلىيە زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلدۇڭلار، سىلەرنىڭ ئىككى ئادەم
 مەزنى تۇتۇۋالدىڭلار، 48 سائەت ئىچىدە، قويۇۋېتىشىڭلار
 شەرت. سىلەر ئەگەر بەيتىك تېغىدىن چېكىنىپ چىقىپ
 كەتمەيدىكەنسىلەر، بىزدە بەكمۇ ئەپچىل چارە بار»
 دېيىلگەن. لېكىن بىز ئۇلارنىڭ قىلىشىغا قارىماي،
 قەيەن بىز ئەلچىنى قويۇپ بېرىپ، ئۇنىڭغا قايتىپ
 بارغاندىن كېيىن: «ئىككى تەرەپ مىللىتى ئالماي، ئەسكەر
 ئەگەشتۈرمەي، كىچىك قارغايلىق سايغا كېلىپ سۆھبەت
 ئۆتكۈزۈشلى، دەپ ئېيتىپ بارغان دېدىم. شۇ كەتكەندىن
 موڭغۇلىيە تەرەپتىن ھېچكىم كەلمىدى. مەن ئەھۋالنىڭ
 ئېغىر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، دىۋىزىيە شتابىغا جىددى
 تېلېگىرامما بېرىپ ئەھۋالنى ئېيتتىم. دىۋىزىيە شتابى
 ئالاقە بىلەن ئاق بايراقنى كۈن يۇرۇشتىن بۇرۇن كۈچۈڭگە
 يەتكۈزۈشنى بۇيرۇق قىلدى، مەن دەرھال ئۆزەمنىڭ مۇھا-
 پىزە تېخىم گاۋيەنچىكىنى ۋە ئىككى قازاق ئەسكەرنى شتابقا
 ئېۋەتتىم. ئۇلار ئۈچ ئادەم بېشى ئات بىلەن بىر سوتكا
 كېچە كۈندۈز مېڭىپ، كۈچۈڭگە يېتىپ بارىدۇ. ئەتىسى
 كە چقۇرۇن تېلېگىرامما ئارقىلىق دىۋىزىيە شتابىدىن، مۇھا-
 پىزەنى كۈچەيتىپ، تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ تۇيۇق-

ئەسكەرىي كۈچىمىزنى قىچىرىتىش بىلەن بىرلىكتە كىچىك قارمىغا يىلىق سايغا كۆچۈپ كەلدۇق. شۇنىڭ بىلەن بەيتىك تېغىنىڭ قىناق ئوتتۇرىسىدىكى چوققىنىڭ ئەپلىك جايىدىن پايدىلىنىپ، قاتتىق مۇداپىئەلىنىش لىنىيىسىنى قۇرۇپ، ئەسكەرىي كۈچىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ كۈزىتىپ تۇردۇق. بۇ چاغدا، ماچېڭشياڭ ئوسماندىن ئالتايدىن بەيتىك تېغىغا بېرىشنى ئۆتۈندى ھەم 75 - كۆپرۈسنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر لىنىيىسى (ايەنجاڭنى ماچېنغۇ) ئوسماننى قوغداپ بەيتىك تېغىغا ئەكىلىشكە بۇيرىدى. 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئوسمان، ماچېنغۇلار بەيتىك تېغىنىڭ غەربىدىكى ئۇلانچۇلاق دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ، شۇ كۈنى كەچتە ئادەم ئېۋەتىپ ماڭا خەۋەر بېرىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى مەن بىر نەچچە ئادەم بىلەن بىللە بېرىپ، ئۇلار بىلەن كۆرۈشتىم. ھەم كۆپرۈس باشلىقى ماچېڭشياڭ، دېۋىزىيە باشلىقى خەن يۈ-ۋېننىڭ سالىمىنى يەتكۈزدۈم. 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، قىسمىمىزدىكى ئىككى قازاق ئەسكەر ئوسمانلار تۇرغان تەرەپكە كېتىۋاتقاندا، تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى بىزنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، بىزنى ئەسەرگە ئالدى. ئۇلار قولغا چۈشكەن ئەسكەردىن قىسمىمىزنىڭ بەيتىك تېغىدىكى ئەھۋالىنى ئىگەللەيدۇ. 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ بىر دادۇي ئەسكەرى كىچىك قارمىغا يىلىق سايغا كېلىپ يوشۇرىنىۋاپتۇ. مەن دەرھال ئەسكەرلەرنى تۆت يولغا بۆلۈنۈپ بەيتىك تېغىنى رازۋېيتكا قىلىشنى بۇيرۇق قىلدىم. ماشىجېننىڭ لىنىيىسىدىكى 2 - پەينىڭ پەيجاننى مەيۋىشەن تاغدىكى تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنى بايقاپ قالدى. بۇ چاغدا

6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنى ئەس-
كىرىي كۈچىنى قايتا تەڭشەپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، بەش كۈرەشچى
ئايرىپىلاننىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، بىزنىڭ بازىمىزغا شىددەت-
لىك ئوق ياغدۇرۇپ بومباردىمان قىلدى. جەڭ نەتىجىسى
جىددى بولدى. دۈشمەننىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ كۆپ، بىز
تەرەپنىڭ ئازلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەن ئەسكىرىي كۈچى
تەڭشەپ، ئەسكىرلەرگە، ئالدىنقى ياق تەرەپتىكى بازىدا
تۇرۇپ دۈشمەننى يوقىتىشنى بۇيرۇق قىلدىم. ئوسماننىڭ
ئەسكىرلىرىنىڭ ماسلاشمىشى ئارقىلىق، تاشقى موڭغۇلىيە
قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىنى يەنە بىر قېتىم چېكىندىردۇق.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، ئامېرىكا، ئەنگىيە دۆلەتلىرى-
نىڭ مۇخبىرلىرى دىئۇبىيە شتابى ھەربىي لازىمەتلىكلەر
بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى گوچياۋۇنىڭ ھەمراھلىقىدا بەيتىك تېغىغا
كېلىپ زىيارەت قىلىپ خەۋەر يىغىدى. مەن ئۇلارغا بەيتىك
تېغى ۋە قەسىمنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي تونۇشتۇردۇم.

6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئەتىگەندە، مەن ماشىجېن،
شياۋ يۇڭفۇ قاتارلىقلارنى چاقىرىپ، جەڭ پىلانىنى تۈزۈپ
چىقتىم. كۈرەش شۇ ئارىمىز: «تاشقى موڭغۇل تاجاۋۇزچىلىرىنى
بەيتىك تېغىدىن قوغلاپ چىقىرايلى» دىن ئىبارەت بولدى. قېلىن
قارغا يىلىق ئىچىدە، بىز تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكىرلىرى بىلەن
ھايات - ماماتلىق ئىچىدە تىزگىنلەشكە، مېنىڭ ئېيتىمىنى ئۇلار
ئېيتىپ ئۆلتۈردى. مەن ئاتنى تاشلاپ پىيادە يۈرۈپ، بىر
قولۇمغا مىلتىق، بىر قولۇمغا قىلىچ ئېلىپ، دۈشمەننى باتۇر-
لىق بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئەسكىرلەرگە زور دەرىجىدە ئىلھام بەردىم.
تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنى چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. جەڭ
چۈشتىن كېيىن سائەت 4 لەردە ئاياقلاشتى. ھەممىلا جايدا

بىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ھەشەمىيەر تۇرۇڭلار دېگەن بۇيرۇق كەلدى.

6- ئاينىڭ 5- كۈنى، جەڭ ئەڭ كەسكىن بولغان جەرياندا، كۈن بولدى، ئاڭ سەھەر سائەت بەش ئەتراپىدا، تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى چوڭ قارشىلىق ساي، كىچىك قارشىلىق ساي، تېرەكلىك سايلاردىن ئۈچ تەرەپتىن قىسىمىمىزغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇ چاغدا يەرنىڭ ھەممىسىنى تۇمان بېسىپ كەتكەن. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان ئىككى كۈرەشچى ئايرىلان، ئەۋەتىپ، بىزنىڭ بازىمىزنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا ئۇچۇپ كېلىپ ئايلىنىپ رازۋېتكا ئېلىپ باردى ۋە ئارقىدىنلا شىددەتلىك توپقا تۇتۇپ بومباردىمان قىلدى.

سائەت 11- دە تۇمان ئېچىلىشى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى بىزگە يەنە ئوق ياغدۇردى. بىز ئىككىزىمىز چايدا ھورۇنلاشقانلىقىمىزدىن بۈستەھكەم تاشتىن ياسالغان ئاكوپنىڭ دالىسىدا تۇرۇپ، شىددەتلىك قارشىلىق كۆرسەتتۇق. بىز تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ بىر كۈرەشچى ئايرىلاننى ئېتىپ چۈشۈردۇق. چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچ بولغاندا، ئوسماننىڭ قىسىملىرى يېتىپ كېلىپ ياردەم قىلدى. بىز تەرەپ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتۇق. كەسكىن جەڭ 12 سائەت داۋاملاشتى. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بىز تەرەپتىن چىقىم بولغان ئادەم ناھايىتى ئاز بولدى. تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ بىر ئەسكەرىنى تېرىك قىلغا چۈشۈردۇق، بىز ئەسەرگە چۈشكەن ئەسكەرنىڭ ئاغزىدىن تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنى بىر زۇڭدۇي، ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلغانلىقىنى ئۇقتۇق.

موڭغۇلىيەنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىر كۈچەيتىلگەن پولىك
ئىكەن.

تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق
زور كۆلەمدىكى ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باش شتاپ
بىزنىڭ قىسىملىرىمىزغا كۈچۈڭغا قايتىپ كېلىپ دەم ئېلىپ
تەرتىپكە سېلىپ، قۇرال - ياراقلارنى تولۇقلاپ، قايتۇرما
زەربە بېرىشكە ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇشنىڭ تەييارلىقىنى
تولۇق ئىشلەپ، جەڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تاقابىل
تۇرۇشىمىزنى بۇيرۇق قىلدى. ئالدىنقى سەپكە كېلىپ، مۇدا-
پىئە خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا 2 - پولىمىنىڭ تۈەنچاڭى خەن
فەنشىن بىش لىيەن ئەسكەرنى باشلاپ كەلدى. تاشقى
موڭغۇلىيە قوشۇنى بىز تەرەپنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى كۈچەيتى-
پ كەلگەنلىكىمىزنى بىلىپ، قاراملىق بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا پىيىت-
نا ئالدى، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ تىرىككەش ھالىتىدە
تۇردى. 1940 - يىلى كۈزدە، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنى بەي-
تىك تېغىدىن ئەسكىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كەتتى. شۇنداق
قىلىپ بەيتىك ۋەقەسى تىنىچىدى.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، مەن 75 - كور-
پۇسىنىڭ 2 - تۈەنىنى باشلاپ مورىيدا تىنىچلىق بىلەن
قوزغىلاڭ كۆتىرىپ ھەققەتكە قايتتىم.

شۇ يىلى 12 - ئايدا، سىلەنكيۇەن ۋاڭ جېنىنىڭ ھاۋا-
لىسى بىلەن تاۋسىيۇ، بورھان شەھىدى، خەن يۇۋېن قاتارلىقلار
يىغىن ئېچىپ مۇزەكىرە قىلىپ، مېنى باركۆلدىكى ئوسمانغا
بېرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. مەن شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ
ئالاقىسىنى ئېلىپ، ئىككى قازاق تەرجىمان، ئىككى چارۋى-
چىلار ئاقساقىلى ۋە بىر يەن ئەسكەر بىلەن يولغا چىقتىم.

ھوڭغۇلمايە ئىسكەرلىرىنىڭ جەسىدى كۆرۈنىدۇ، بىزنىڭ
قىممەتلىرىمىزدىن 10 نەچچە كىشى ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى.
جەڭچىلەر مېنى "باتۇر بۈركۈت" دەپ ئاتاشتى. 6 - ئاينىڭ
ئاخىرىدا، مۇئاۋىن دىۋىزىيە باشلىقى دىۋىزىيە شتابىنىڭ
ئالاقىدار ھەربىي ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ ئاپتوموبىلغا ئولتۇر-
دۇپ بەيتىك تېغىغا كېلىپ كوماندىر - جەڭچىلەردىن ھال
سوردى ھەم قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ يارىدارلانغان ئەس-
كەرلەرنى يۈكسەك دەرىجىدە مەدھىلەدى. ئىككىنچى كۈنى
يارىدارلار مۇئاۋىن دىۋىزىيە باشلىقىنىڭ مەخسۇس ئاپتومو-
بىلىغا ئولتۇرۇپ، گۈچۈك دوختۇرخانىسىغا بېرىپ داۋالىنىشقا
كەتتى.

6 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 26 - كۈنىگىچە، بىز 20 نەچچە
قەتتىم چوڭ - كىچىك جەڭ قىلىپ، 20 نەچچە ئادەم بىز
يارىدارلىنىپ ۋە قۇربان بولۇپ، ھەربىي ئاتتىن 14 ئات
چىقىم بولدى. جەڭ مەيدانىنى تازىلىغاندا تاشلاپ كەتكەن
تاشقى ھوڭغۇلمايە ئىسكەرلىرىنىڭ 30 نەچچە جەسىدىنى
كۆردۇق، ئۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىك كوماندىرىدىن
بىرى بار، مۆلچەرلىنىشىچە يارىدار بولغانلارنىڭ سانى ئۆل-
گەنلەرنىڭ سانىدىن كۆپ بولۇشى مۇمكىن. بىز غەنىيەت
تالغان بۇيۇملاردىن بىر كىچىك تېپتىكى زەمبىرەك، يېنىك
چىلەنەتتىن ئۈچ دانە، مەلىقەتتىن 20 نەچچە دانە، سىمىز
تېلىپىگرافى ئاپپاراتىدىن بىر دانە، ھەربىي بايراقىدىن بىر
نەچچە، چېگرا مۇداپىئە قىممەتلىرىنىڭ جۇڭشياۋ دەرىجىلىك
ئەمەلدارى چۈشۈرگەن بۇيرۇقتىن بىر پارچە، قويۇن سائىتى -
دىن بىر دانە، مۇھىم ھەربىي خەرىتىدىن بىر پارچە قاتار -
لىقلار بار. قوغا چۈشكەن ھۈججەتلەردىن قارىغاندا، تاشقى

يۈرۈپ، بىلىك تەسلىكتە مېنىڭ دېرىكىمنى بىلمەيتۇ. بىر كۈنى
كەچقۇرۇن قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەندە، مەن ھارۋا ھەيدەپ
يۈرۈپ، ئىشتىن چۈشۈپ، ئەجدىلا ئۆيگە كېلىشىمگە، باشقار-
ما باشلىقى تىيەن بىلەن زاۋۇتىنىڭ سىياسىي كومىسسارى
ئۆيۈمگە كېلىپ، مېنى زاۋۇت ئىشخانىسىغا باشلاپ بېرىپ،
مەركەزىنىڭ ھۆججەتىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى. مەن
مەسئۇلىيەتنىڭ ئىنتايىن ئېغىر ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ
ۋەتەن ئۇچۇن خىزمەت كۆرسىتىپ ھەسسە قوشسام دېگەن
قەلبىم بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت
خەۋىپسىزلىك نازارىتىنىڭ چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى،
تاشقى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى تىيەن ۋە يەنە بىر
يولداش بىلەن بىللە، 8- ئاينىڭ ئىچىدە بەيتىك تېغىغا
بولغا چىقتۇق.

بىز شىخەنزىدىن چىقىپ، يول بويلاپ ئۈرۈمچى، گۈ-
چۈك، قازاق مازارى، ئوچۇق كۆمۈركان، ئۇلانبۇلاق ھاۋارايىنى
كۆزىتىش پۈتكۈچى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاخىرى
ئىلگىرى ئۆتكەن ۋاقىتلاردا مەن ھەربىي قونالغۇ جاي
قىلغان — قۇجىرتاي گازارىمىغا يېتىپ كەلدۇق. ھەربىي
گازارىمىدىكى يولداشلار بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. ئىككىنچى
كۈنى مەن بىللە كەلگەن يولداشلار بىلەن بىرلىكتە جىددى
ھەم ئالدىراش ھالدا خىزمەتنى باشلىۋەتتۇق. ئەينى يىل-
لاردا كۆرەش قىلىپ ئۆتكەن جايلارىمىزدا ئوقنىڭ مەشەك-
لىرىنىڭ تېخىچە ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆتمۈشتىكى ئىشلار
بىر — بىرلەپ كۆز ئالدىمىدىن ئۆتكۈلى تۇردى، مەن ئەينى
يىللاردىكى قۇربان بولۇپ كەتكەن سەبداشلىرىمنى ئىختىيار-
سىز ئەسلەپ، كۆزۈمدىن ياشنى توختىتالەمدىم. ئۇلار ۋە-

ئۇ چاغدا ھاۋا ئادەتتىن تاشقىرى سوغۇق بولغان ئىدى، بىز ھېچقانداق سوغۇقتىن ساقلىنىش ماددىسى ئالماستۇق، كەچتە پەقەت شامالدىن دالدا بولىدىغان قار ئازگالدا يېتىپ تاشا ئاتقۇزۇپ يۇردۇق. ئوسمانلار تۇرغان جايغا بارغاندىن كېيىن، مەن ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، ئوسماننىڭ بىز بىلەن بىللە شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمەتىگە بېرىشنى ئۆتۈندۈم. ئۇ چاغدا ئوسمان كىسەل بولۇپ، يىراق يولغا ماخالىغانلىقتىن، ئۇ ئىككى ئەلچىمنى بىز بىلەن بىرگە بېرىشقا قوشۇپ قويدى. مەن يەنە گۇچۇڭدىن ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ، ئىككى ئەلچىمنى شۇ چاغدىكى لاۋ-مەنچېڭ - ھازىرقى ئۈرۈمچى خەلق ھۆكۈمەتى تۇرغان جايغا ئەكىلىپ تاپشۇرۇپ بېرىپ، خىزمەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندىدىم.

1960 - يىلى، جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىدا تالاش - تارتىش تۇغۇلغانلىقتىن، پارتىيە مەركىزى ۋە جۇزۇڭلىي ئۇنىڭغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى تاشقى ئىشلار باشقارمىسىغا ئازادلىقتىن بۇرۇنقى بەيتىك ۋەقەسىنى ۋە جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرا ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئىگىلەپ چىقىشنى بۇيرۇق قىلىپتۇ.

شىنجاڭ ھەربىي رايونى تاشقى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى تىيەن پارتىيە مەركىزىنىڭ ھۇججەتىنى ئېلىپ يۈرۈپ، شىنجاڭدىن تەرەپ - تەرەپتىن ئازادلىقتىن بۇرۇنقى بەيتىك تېغىدا تۇرغان گۇۋاھچىلارنى ئىزدەيدۇ. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەن خاتالىق ھۆكۈم قىلىنىپ، شىنخەنزە 1۵ - ئاۋ - غۇست «ياغاچچىلىق زاۋۇتىغا سۈرگۈن قىلىنىپ بارغانىمىز. باشقارما باشلىقى تىيەن بىز مۇنچە ئاۋارە بولۇپ ئىزدەپ

مايتاغنىڭ تاغ جىلغىلىرىدىكى دەريا
ئېقىنلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە 50

يىل جەريانىدىكى بىر نەچچە قېتىم

تېمىلىق كەلكۈن ئاپىتى

شاۋ جياشۇ. بۇ ماقالىدە مايتاغنىڭ تاغ
جىلغىلىرى ۱۲ يىلدىن دەريا ئېقىنلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە
قارىتا، دەسلەپكى ئىزدىنىشىم، ھەمدە بۇرۇن يۈز بەرگەن
بىر نەچچە قېتىملىق كەلكۈنلەرنىڭ كىنەلتۈرگەن زىيانلىرىنى
ئەسلىپ ئۆتتۈم. مايتاغنىڭ يېنىدىكى كۈيتۈن دەرياسىنىڭ
سۇ مىقدارى ناھايىتى زور بولۇپ، ھەر يىلى ياز پەسلىدە
ئادەتتىن ئاشقۇرى دەھشەتلىك كەلكۈن كېلىدۇ، ئۇنىڭ
دەريا ئېقىنى ناھايىتى چوڭقۇر بولغانلىقتىن، مايتاغ
كانرايونىدىكى زاۋۇتلار ۋە ئاھالىلار ئولتۇراق رايونىغا
زىيان يەتكۈزمەيدۇ. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، مايتاغنىڭ
سۇ يۈزىدىكى بۇ دەريانىڭ ساھىلىگە قۇرۇلغان بىنا،
مايتاغنىڭ بىردىن بىر سۇ مەنبەسى بولغاچقا، ئۇنىڭ سۇ
ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشى كانرايونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە
تۇرمۇشىغا نەسىپەتەن ئېتىبارەن موھىمدۇر، شۇڭا بۇ نەقشە

تەننىڭ تېرىمىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ ھاي-
 تىنى تەقدىم قىلدى، مەن ئۇلارنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن.
 بەيتىمىڭ تېغىدا ئاپتوموبىل مېڭىشقا قولايىسىز بولغان
 لىمىقىمى، بىز ئاتقا مەنسۇپ قۇچىمىزداي — چوڭ قارىغايلىق
 ساي — كىچىك قارىغايلىق ساي — تېرەكلىك ساي — كىچىك
 قىزىل تاغ — قاراتاش — ئۆرەبۇلاق — سەنتاڭخۇ قاتارلىق
 ئۆزۈم بۇرۇن جەڭ قىلغان جايلارنى بويلاپ، ئۆلچەپ،
 بىلگە ئورنىتىپ، رەت نومۇرى قويۇپ، سۈرەتكە ئالدۇق.
 شۇنىڭ بىلەن چېگرا ئايرىمىنى توغرا بەلگىلەپ چىقتۇق.
 20 نەچچە كۈن ئىشلەپ، خىزمەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇن
 داپ بولۇدۇق.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئالتۇن كوشكىنىي قىزى

قىلارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە تارام - تارام چوڭقۇر سايىلار بول-
 غاندىن سىرت، تاغدا يەنە تارىخىدىن بۇيان ساقلىنىپ
 كېلىۋاتقان نۇرغۇنلىغان جىرالار بار. شىمالىي يان باغرى-
 دىمۇ نۇرغۇنلىغان جىرالارنىڭ ئىزلىرى بار. چۆللۈكتە
 چوڭلۇقى كۆرىدەك كېلىدىغان تاشلار چېچىلىپ ياتىدۇ،
 ئۇلارنىڭ سىرتى پارقىراپ تۇرىدۇ. بۇ نېمە ئىشتىن شۇنداق
 بولغان؟ بۇ چوڭقۇر سايىلار بىلەن جىرالار قانداق شەكىل-
 لەنگەن؟ غايەت زور جىنىس تاشلار قەيەردىن كەلگەن؟
 بۇلارنى ئەسلىدە تاغدىن كەلگەن كەلكۈن پەيدا قىلغان.
 قىش پەسلىدە تاغقا ياققان قارلار كەلكۈننىڭ مەنە-
 جەسىمۇ؟ مايتاغ رايونىنىڭ ھاۋا كىلىماتىنى تەھلىل قىلساق،
 قىش پەسلىدە نورمال يىللارنىڭ نۆلدىن تۆۋەن 10°C ياكى
 نۆلدىن تۆۋەن 20°C بولىدۇ، بەزىدە سوغۇق ھاۋا ئېقىمى
 كىرگەندە تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ نۆلدىن تۆۋەن 24°C ياكى
 نۆلدىن تۆۋەن 36°C غىچە چۈشىدۇ. بۇنداق تېمپېراتۇرا ئانچە
 ئۇزۇنغا سوزۇلمايدۇ. شۇڭلاشقا، گېلىن تېغىدىكى قار،
 يېغىپ بولۇپلا ئېرىپ كېتىدۇ، ئىگىز چوققىلارغا قار ياغسا،
 كۈنگەي تەرىپىدىكى قارمۇ يېغىپ بولۇپلا ئېرىپ كېتىدۇ.
 تەسكەي تەرىپىدىكى قار ئېرىسەيدۇ، ئادەتتە قارىساق
 ناھايىتى قېلىن كۆرۈنىدۇ. ئەتىيازدا كۈن ئىسىغاندىن
 كېيىن، تېمپېراتۇرىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشى بىلەن، بۇ قارلار
 بارا - بارا ئېرىيدۇ، سۇ ئانچە كۆپ بولمايدۇ، سايىلار ۋە
 جىرالارغا ئازراق تەسىرى بولسىمۇ، سۇ ئىسپاتى پەيدا
 قىلالايدۇ.
 تەتقىق قىلىشقا قارىغاندا، سايىلار ۋە جىرالارنىڭ
 پەيدا بولىشىدىكى سەۋەب تاغدىن كەلگەن كەلكۈندىن بول-

ئايرىم ماقالە يېزىپ بايان قىلماقچىمەن.

مايتاغنىڭ گىدرولوگىيىسى توغرىسىدا، ھۇججەت ماتېرىيال، تارىخى ئارخىپلارنى تەكشۈرگەندە، بۇ جەھەتتىكى يازما خاتىرىلەر يوق ئىكەن. مائىتاغ كانرايونى ھازىرغىچە ھاۋارايى ۋە گىدرولوگىيە ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىنغانلىقتىن مەخسۇس ئارخىپ تۇرغۇزۇلمىغان.

جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، مائىتاغ (يالغۇز تاغ) تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي تەرەپ ئېتىكىنىڭ ئالدىدىكى تاغلارنىڭ بىرى بولۇپ، تەڭرى تېغى بىلەن تۇتاشماي «يەككە - يىگانە چوقچىمىپ تۇرغان» لىقىغا قاراپ ئىسىم قويۇلغان. بۇ تاغنىڭ چوققىسى، دەل جەنۇب تەرەپتىكى «-» خەت شەكىللىك ئىگىزلىك بولۇپ، بۇرۇن «قاراتاغ» دەپ ئاتالغان. دېڭىز يۈزىدىن ئىگىزلىكى 1128 مېتىر كېلىدۇ، ئىگىز چوققىلارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە يول - يول قىلىشقا خىلاپ بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى چوڭقۇر، شىمال تەرىپىدە داڭلىق كېلىن تېغى بار بولۇپ، ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئىگىزلىكى 800 مېتىردىن كۆپرەك. شىمالىي يان باغرىدا زاۋۇت، ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئىگىزلىكى 600 مېتىردىن كۆپرەك. ئىگىز چوققىلار بىلەن كېلىن تېغىدا يىل بويى ئېرىسەيدىغان قارلار يوق، شۇڭلاشقا دەريا يوق، مائىتاغنىڭ غەربىي كۈيتۈن دەرياسىغا چېگرىداش بولۇپ، دەريا قىسمى ناھايىتى چوڭقۇر. شەرقى چېگرىسى ئىشىكى تاغ بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى ئىگىز. ئەمما ئىككى تاغنىڭ ئوتتۇرىسىنى، يەر تۈزۈلۈشى پەس بولغان قىزىل تاغ تېغىزى ئايرىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ سۇ ئەھۋالى مائىتاغ بىلەن مۇناسىۋەتسىز. يەرنىڭ قىياپىتىدىن كۆزەتكەندە، ئىگىز چوققى-

سىز قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ئىككى كۈندىن كېيىن ھاۋا ئېچىلدى. جەمئىي مىڭ مېتر تاش يول بۇزۇلۇپ كەتتى. بۇرغىلاش قۇدۇق مەيدانىنىڭ تاغ يوللىرىنىڭ 4 يېرى بۇزۇلۇپ كەتتى. سۇ باشلاش ئۈستىگىنىڭ ئىككى مىڭ 500 مېتر يېرى بۇزۇلۇپ كەتتى ۋە تىنىپ كەتتى، كونا نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قېشىدىكى توسما پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتتى. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ كۈيتۈندە قۇرغان كەسەك مەيدانىنى (ھازىرقى كۈيتۈن باش مەيدانى رايونى) يامغۇر سۈيى بېسىپ كېتىپ 95 مىڭ دانە كەسەك، 40 مىڭ دانە خام خەش زىيانغا ئۇچرىدى. يۇقىرىقىلاردىن نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ يېنىدىكى توسما سىنى ۋاقىتتىنچە رېمونت قىلىپ، ھاندىن سىرت، باشقىلارنى رېمونت قىلىشقا 1700 گۇڭ كېتىدۇ، زىيانغا ئۇچرىغان كەسەك ۋە خام خەشلەرنىڭ ئىش ھەققىنى تۆلەشكە بىر مىليون 810 مىڭ سەر كېتىدۇ دەپ يىزىلغان. بۇ ئازادلىقتىن بۇرۇن ھاياتىڭنىڭ بىردىن بىر سۇ ئاپىتى ھەققىدىكى تارىخى ماتېرىيال. بۇنىڭدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى يىللاردا بۇ جەھەتتىكى ماتېرىياللار ئۇچرىمىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، مەن كانرايونغا كەلگەن 30 نەچچە يىل جەريانىدا، ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن، ئاڭلىغان كەلگۈن ئاپىتىدىن بىر قەدەر چوڭراقلىرى بىر نەچچە قېتىم بولدى.

1952 - يىلى 8 - ئاينىڭ بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئىشتىن چۈشكەندە، تۇيۇقسىز قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ئىككى سائەت داۋاملاشتى، كەلگۈن جەنسۇپتىن شىمالغا قاراپ ئېقىتىپ كېلىپ، ھازىرقى تىرانسمپورت پونكىتىنىڭ ماشىنا

غان. كەلكۈننىڭ سۈيى بولسا يامغۇر سۈيىدۇر. ھەر يىلى ياز پەسلىدە قاتتىق يامغۇر يىاكى ئۈزۈلمەي سىم - سىم يامغۇر ياققاندا، ئۇزۇن ۋاقىت ياغسلا، يامغۇر مىقدارى كۆپۈيۈپ كېتىدۇ. تاغ تۈزۈلۈشىنىڭ ئىگىز - پەسلىك پەرقى زور بولغاچقا، يامغۇر سۈيى ئىگىزدىن ئېقىپ كەلگەنلىكتىن، سۇنىڭ بېسىمى زور بولغاچقا، ئىگىز چوققىلارنىڭ تىۋەن تەرىپىدە قىسقالارنى پەيدا قىلغان. كېيىن قاتتىق ياققان يامغۇرنىڭ سۇلىرى سايلاردىن قوشۇلۇپ، زور ئېقىن بولۇپ شىددەت بىلەن ئېقىپ كېلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، يامغۇر سۇلىرىدىن پەيدا بولغان كەلگۈن سايلار ۋە چىرالار پەيدا بولۇشنىڭ ھەرىكەتلىنىدىرگۈچ كۈچى، كانرايونىدا چېچىلىپ ياتقان غايەت زور تاغ جىنىنى تاشلارنىمۇ كەلكۈن ئېلىپ كەلگەن. بۇنداق كەلگۈننىڭ نېفىتلىكىنى ئېچىش، كانرايونى قۇرۇلۇشى ۋە ئاھالىلەرنىڭ ھاياتى، دۆلەت مال - مۈلكىگە بولغان زىيىنى ناھايىتى چوڭ.

مەن كان تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش جەريانىدا، مايتاغدا زاۋۇت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر قېتىملىق كەلگۈن پەيدا قىلغان ئاپەتنىڭ يازما جاتىرىسىنى ئۇچراتتىم، بۇنىڭدا مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939) 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شىنجاڭ ئىسلاھات نازارىتى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە «مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى يوللىغان مەزكۇر زاۋۇتنىڭ يامغۇر سۈيىدە بۇزۇپىتىلگەن ھەرقايسى جايلارنى ۋە رېمونت قىلىشقا ئېھتىياجلىق ئىش (گۈڭ) سانىنى ئەنگە ئالدىرۇشنى ئىلتىجا قىلىش دوكلاتى» دېگەن ھۆججەتنى يوللىغان ھۆججەتتە بايان قىلىنىشىچە: «4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، تۇيۇق -

ئۇيۇشمىسى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى كىيىم - كىچەك، يىتەك -
 قان - كۆرپە ئىشلەپ قىلىپ قۇتقۇزۇشقا سەپەرۋەر قىلدى.
 ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگو - سوۋېت نېفىت شىركىتى، بۇ
 ئىككى قېتىملىق كەلگۈنىنىڭ كانرايونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە
 تۇرمۇشىغا كەلتۈرگەن زىيىنىنىڭ ناھايىتى چوڭ بولغانلىقىنى
 كۆزدە تۇتۇپ، كەلگۈن كېلىدىغان مەنبە ۋە ئىقلىم يوللىرىنى
 تەكشۈرۈپ، غەربىي يول ئېغىزىدىن (يەنى كونا نېفىت
 ئىشلىش رايونىغا بارىدىغان يول ئېغىزى) تاغ باغرىنى
 بويلاپ شەرققە قاراپ كەلگۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسىمىسى
 ياساشنى كەلگۈننى شەرقىي چۆللۈككە قويۇۋېتىشنى قارار
 قىلدى. توپا بىلەن توسما ياسالدى، توسمىنىڭ جەنۇب
 تەرىپىگە (سۇ كېلىدىغان تەرىپى) سېمونتلىق قۇم لاي
 بىلەن تاش تىزىلدى. 1953 - يىلى كۆزدە ئىش باشلىنىپ
 1954 - يىلى ياز پەسلىدە مىڭ مېتر توسما پۈتتۈرۈلدى.
 شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە شىمالىي يان باغرىدىكى ھەر -
 قايسى تەبىئىي جىرالار رېمونت قىلىندى، ھەمدە كەلگۈننىڭ
 ئېقىش يولى ۋە يەر شارائىتى بويىچە، كەڭلىكى $10m \times 6m$
 بولغان كەلگۈندىن مۇداپىئەلىنىش ۋە كەلگۈننى ئاققۇزۇپ
 چىقىرىۋېتىش ئۆستىڭى ياسىلىپ، سېمونت قۇم لاي تاشلار
 بىلەن قاتۇرۇپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئۇزۇنلىقى تەخمىنەن
 1500 مېتر، بۇ ئۆستەڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، بۇ
 جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ 2، 3، 4، 5 - قاتارلىق ئاھالە
 رايونلىرىدىن ئۆتۈپ، ھەرقايسى ئاھالە رايونلىرىنىڭ
 بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ.
 1959 - يىلى 8 - ئاينىڭ بىر كۈنى، چىلەكتە قۇيغاندەك
 قاتتىق يامغۇر يېغىپ، ياسىلىۋاتقان سۇنى ئۆستەڭ - قىزىل

توختۇتۇش مەيدانىنىڭ شەرقىدىن چوڭ - چوڭ تاشلارنى،
قۇدۇق مەيدانىدىكى ماي تۇڭلىرىنى، ياغاچلارنى تىۋەنگە
ئېقىتىپ ماڭدى. بۇ چاغدا قۇرۇلۇش قىمەتلىرىدىكى بىر جەڭ
چى قەھىرىمانلىق بىلەن سۇغا چۈشۈپ، ماي تۇڭلىرىنى
سۈزۈپ ئالماقچى بولۇپ، سۇغا چۈشكەندە، شىددەتلىك كەل
كۈن، ئۇنى ناھايىتى يىراق چۆلگە ئېقىتىپ كېتىپ، ئۇنىڭ
كىيىملىرى يىرتىلىپ، باش - كۆزلىرى ۋە پۈتۈن بەدىنى
يارىلىنىپتۇ. كېيىن ئۇنى دەرھال دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ
جەددى قۇتقۇزۇش ئارقىلىق خەۋىپتىن قۇتۇلدى.

بۇ قېتىم كەلگۈن كەلگەندە، دوختۇرخانىنىڭ ئامبىلا-
تورىيە بىناسى ياسىلىۋاتاتتى، سۇ جەنۇب تەرەپتىكى خىش
تىن ياسالغان تامنىڭ بىر نەچچە يېرىدىن چوڭ تىۋىشۇك
ئىچىۋەتتى.

ئىككىنچى يىلى (1953) 7 - ئاينىڭ بىر كۈنى چۈشتىن
بۇرۇن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئائىلىلەر تەۋەلىك تېخى
ئىشتىن چۈشمىگەندە، تۇيۇقسىز قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتتى،
كەينىدىنلا ناھايىتى دەھشەتلىك كەلگۈن كېلىپ، «كېچىك
شاڭخەي» (ھازىرقى 8 - رايون قاتارلىق جايلار) دىكى 40
نەچچە گەمە (ۋاقىتلىق ئولتۇراق ئۆيلىەر) نى تۈپ - تۈز
قىلىۋەتتى. گەمەنىڭ ئىچىدىكى نەرسىلەردىن ھېچنەمە قال
مىدى، 4 - 5 ياشلىق بالىلار - دېرەكسىز يۇتۇپ كەتتى.
يامغۇر توختاپ كەلگۈن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، چۆلگە
بېرىپ ئىزدەپ، ھېچنەمە تاپالمايدۇق، يۇتۇپ كەتكەن بالى
لارنىڭمۇ قەيەرگە كەتكەنلىكىنى بىلەلمىدۇق.

شەركەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاقىتلىق تۇرالغۇ
ئۆيىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كېچىلەپ چېدىر تىكتى، ئىشچىلار

كەشلىكلەر قايسىلار؟ بۇ سىزنىڭ ئىسمىڭىزنىڭ بىر قىسمى. تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى تونۇپ، ئوبېيكتىپ قانۇنىيەت-
 لەرگە ھۆرمەت قىلىشىمىز كېرەك. مايتاغدىن ئىبارەت بۇ رايوندا، قەدىمكىلەر بىزگە
 تارىخىي ماتېرىياللارنى قالدۇرمىغان بولۇپ، بۇ رايوندىكى
 ھەممە نەرسىلەرنى ئۆزىمىزگە تايىنىپ ئۆگىنىشىمىز، تونۇ-
 شىمىز لازىم. مەسىلەن، سۇ ئاپىتىنى ئالايلىق، بىز بۇ
 رايوندا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان
 ئىكەنىمىز، چوقۇم ئالدى بىلەن بۇ يەرنىڭ گىدرولوگىيىسىنى
 تەكشۈرۈشىمىز، ئاندىن كېيىن يەر تاللاپ زاۋۇت قۇرۇشىمىز،
 تۈرمۈش پاراۋانلىق رايونى قۇرۇشىمىز كېرەك. مېنىڭ بى-
 لىشىمچە، مايتاغ ئۆزلەشتۈرۈلۈپ زاۋۇت قۇرۇشتىن باشلاپ،
 بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەر ئىشلەنمىگەن، شۇڭلاشقا 1939 -
 يىلى، 1952 - يىلى ۋە 1953 - يىلىدىكى 3 قېتىملىق سۇ
 ئاپىتىگە ئۇچرىغان. ئەمەلىيەت ئارقىلىق، كەلگۈنىڭ زىيىنىنى
 تونۇپ يېتىپ، كەلگۈنىدىن مۇداپىئەلىنىش توسىمىسىنى
 ياسىغان، 1954 - يىلىدىن باشلاپ، بىر نەچچە يىل ئىچىدە سۇ
 ئاپىتىدىن ساقلانغان. شۇڭلاشقا، كەلگۈن گەرچە بىر خىل
 تەبىئىي ئاپەت بولسىمۇ، ۋاھالەنكى كىشىلەر ئۇنى تونۇغان
 دىن كېيىن، شۇنىڭغا مۇناسىپ، ئالدىن ئېلىش تەدبىرلىرىنى
 قوللىنالايدۇ. ئەمما چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش يىللىرى، كىشىلەر
 يەنە سۇدىن پايدىلىنىش جەھەتتە ئوبېيكتىپ قانۇنىيەتلەرگە
 خىلاپلىق قىلدى. ئۇ چاغدا كىشىلەر سۇنى تاغقا چىقارماق-
 چى بولۇشۇپ، كۈيتۈن دەرياسىنىڭ سۈيىنى ناسۇس بىلەن
 قىرغاققا چىقارغاندىن كېيىن، قىرغاقتىن يەر ئۈستىگە چىقىپ،

بايراق ئۆستىڭىنىڭ قىسمىدىن يەرلىرىنى بۆسۈۋەتتى. زور
بىر قىسىم ئۆستىڭ يەرلىرى لاي شەكىل بىلەن تەننىپ
كېتىپ، قۇرۇلۇش كېرەكتىن چىقتى. تاغدىن كەلگەن كەلگۈن
ئېقىم ئېلىش رايونىنىڭ ماي تۇڭلىرىنى ۋە قۇم شېغىللاز-
نى ئېقىمىپ كېلىپ كۆۋرۈكنىڭ سۈڭىۋىچىنى تىسىۋالغاچقا،
غەربىي - جەنۇب تەرەپتىن كەلگەن سۇ كۆۋرۈكنىڭ ئۆستى
بىلەن شىمالغا قاراپ ئېقىپ كەلدى، جەنۇب تەرەپتىكى
سۇ كەلگۈندىن مۇداپىئەلىنىش تىسىۋىسىنىڭ ئۆستىدىن
ھالقىپ شىمالغا قاراپ ئېقىپ، 8 - رايوندىكى «1 - ئاۋغۇست»
ماگىزىنىنى بېسىپ كەتتى، كەلگۈن ئىسكلات ۋە ماگىزىنغا
كىرىپ، تاملارنى بۆزۈۋېتىپ، نۇرغۇنلىغان تىۋارلار سۇدا
ئېقىپ كەتتى. قىسمىدىن تىۋارلار سۇ ئېچىدە قالدى. زىيان
ئىنتايىن ئېغىر بولدى. 2 - ۋە 3 - رايونلاردىكى ئاھالىلار
نىڭ ئۆيلىرى سۇنىڭ قورشاۋىدا قالدى، تاكى يېرىم كېچىدە
يامغۇر توختىغاندىن كېيىنلا خەۋىپلىن قۇتۇلدى.
يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاھالىلار رايونلىرى
كانرايوننىڭ شەرقىي قىسمىغا قاۋاپ كېڭەيگەنلىكتىن، كەل-
گۈندىن مۇداپىئەلىنىش تىسىۋىسى شەرققە قاراپ 1000 مېتر
ئۆزگەرتىلەپ ياسالدى. قۇرۇلۇشنى ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇت-
قۇچى ئوقۇغۇچىلىرى ياسىدى. كېيىن ئېقىم ئېلىش زاۋۇتى
پۇل ئاجرىتىپ، ئەسلىدىكى كەلگۈندىن مۇداپىئەلىنىش تىسى-
ۋىسىنى ھەم كەلگۈندىن مۇداپىئەلىنىدىغان ھەم، مېلىشما
ماگىزىنغا تاش يول قىلىپ ئۆزگەرتىپ ياسىدى. دەسلەپكى
قۇرۇلۇش پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلاندى.
ماگىزىنغا بۇرۇنقى سۇ ئېقىمى ئەھۋالىدىن، ئەسلىپ،
تارىخىي ساۋاقلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن، قوبۇل قىلىشقا تى-

بىكار قىلماستىق ياكى ئۆز مەيلىچە ئەمەلدىن قالدۇرماستىق كېرەك. كانرايوندا كەلگۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسىمىسى ياسالغاندىن كېيىن، كانرايونلۇق پارتىكوم ھەر يىلى ئەتىيازنىڭ ئاخىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەشكىللەپ، توسىمىنىڭ ئىچىدىكى لاي - لايلىقلارنى تازىلاپ بۇزۇلغان جايلىرىنى دەرھال رېمونت قىلىپ ياساپ تۇراتتى. كېيىن بۇ بىر تۈزۈمگە ئايلىنىپ، ھەر يىلى مۇشۇنداق بىر قېتىم تازىلاپ تۇرىدىغان بولدى. كېيىن يەنە ئېھتىياجغا ئاساسەن توسىمىسىنى ئۇزارتىپ، مۇستەھكەملەپ تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن كانرايونى كەلگۈننىڭ زىيان زەخمەت يەتكۈزۈشىگە ئۇچرىمىغان ئىدى.

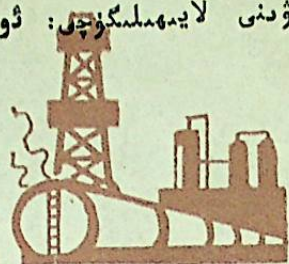
ئەمما مەدەنىيەت ئىنقىلابى جەريانىدا، كانرايونلۇق پارتىكوم پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى، مەمۇرىيەت سىستېمىلىرى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى ھەم بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى بىلمىگەچكە، بىر نەچچە يىل جەريانىدا، كەلگۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسىمىسىنى تازىلاپ رېمونت قىلىنمىدى، نەتىجىدە تەبىئەتنىڭ جازاسىغا ئۇچراپ، 1968 - يىلى سۇ ئاپىتى پەيدا بولدى.

چوڭ جەھەتتىن قارىغاندا، بۇرۇن كانرايوندا ئولتۇراق ئۆيلەر ئاز بولغاچقا، سۇ ئاپىتىدە ئاپەتكە ئۇچراش دائىرىسى چەكلىك بولاتتى، ھالبۇكى ھازىرقى كانرايوننىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى ۋە تۈرلۈك قۇرۇلۇش كۆلىمىنى بۇرۇنقىغا سېلىشتۇرغاندا نەچچە ھەسسە كېڭىيىپ كەتتى. ئەگەر سۇ ئاپىتىگە ئۇچرايدىغان بولساق، ئاپەتكە ئۇچراش كۆلىمىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ كۆپ بولىدۇ. ھازىر گەرچە مۇستەھكەم بولغان كەلگۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسىمىسى بولسىمۇ، ئۇنىڭ

سۇنى كانرايونىغا ئەكىلەپ، كۆچەت تەكەپ ئورمان بىنا قىلىشقا، بىنەم ئېچىپ ئۆستۈر بەرپا قىلىشقا قولايلىق قىلماقچى بولۇشتى. بۇ دەل داڭلىق «قىزىل بايراق ئۆستىمى» قۇرۇلۇشىدۇر. پۈتۈن كاندىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر مۇشۇنداق بىر توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان سۇ ئارقىلىق كانرايونىنىڭ مۇھىتىنى ئۆزگەرتىشكە بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى. كانرايونىلۇق پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەر - ئايال، قېرى - ياشنىڭ ھەممىسى كەڭ سەپكە ئاتلىنىپ، كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلىپ، ئۆستەڭ قېزىشقا قاتناشقانلىقتىن، قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتى ئىنتايىن تېز بولغان ئىدى. ئەمما ئويلىمىغان يەردىن، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى 1959 - يىلدىكى ھىلمى كەلگۈندە كىرەك تىن چىقتى.

ئۆستەڭ قۇرۇلۇشنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەبىنى تەك شۈرگىنىمىزدە، تاغقا سۇ باشلاشنى قىياس قىلىش، قۇرۇلۇش ئۇسۇلى جەھەتلەرنىڭ ھەممىسى خاتا ئەمەس، ئاساسلىق نۇقتىسى سۇ يولىنى لايىھەلەشنىڭ چاتاق بولغانلىقىدا. ئەينى چاغدا يەر تۈزۈلۈشنىڭ تەڭ ئىگىزلىك سىزىقى پەرقىدىن پايدىلىنىپ، سۇنىڭ ئېقىش سۈرئىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆستەڭنىڭ يۇقىرى ئېقىمىنى كېلەن تېغى باغرىنىڭ ئىگىز جايىغا قۇرۇپ، دەريا سۈيىنى ناسوس بىلەن ئۆستەڭگە ئاققۇزغاندىن كېيىن، قايتا ناسوس بىلەن ھەيدىمەي، سۇنى ئۆزلىكىدىن ئاققۇزماقچى بولغان، ئەمما كېلەن تېغىنىڭ تەڭ ئىگىزلىك سىزىقىدىكى ھەربىر يامغۇر سۈيى ئاقىدىغان يوللارنىڭ سۇ ئاپىتىنى پەيدا قىلىدىغانلىقىدەك بۇ ئوبېيكتىپ مەۋجۇدىيەتنى تەكشۈرۈپ چىقىمىغان. يولغا قويۇشقا ئۇنۈمى كۆرۈلگەن تۈزۈم بەلگىلەملەرنى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئوسمان تۇرغۇن

ئىچكى گېزىت - ژۇرناللارنىڭ بېسىلىشىغا يول قويۇش

كېنىشكىسى، شىنجاڭ 2 - نومۇرلۇق

内部资料准印证（新出）字第二号